

D. Миценко

821(477)'06

M-71

У2
М71

Второй том произведений украинского советского писателя составляют роман «Ветры приносят грозу» — о жизни и работе советских учителей.

М $\frac{70303-102}{M205(04)-81}$ 102.81.4702590200

**ВІТРИ
ПРИНОСЯТЬ
ГРОЗУ**

РОМАН

Частина перша

I

У примовклому на ніч містечку гуляла хуртовина. Вітер ще вчора нагнав зі сходу хмар і залюбки втішався тепер безсиллям дрібного, промерзлого на льоту снігу. Вільний і безшабашний у відкритому полі, здавалося, гнівався, що йому стають на заваді, і, гніваючись, злісно висвистував між поріділими о цій порі садками, засипав снігом тини-частоколи, мов несамовитий, налітав на незахищені будівлі й бився з розгону об литі із шлаку стіпи.

В кімнаті відчутно похолоднішало, і Лідія Дмитрівна довірливо пригорнулася до чоловіка, щільніше укрилася ковдрою. Чула кризь сон, як грюкають час від часу віконниці, як скиглить за вікном, добиваючись до хати, вітер, однак не турбувалася тим. Збагнула, що то колотнеча глибокої ночі, і якось непомітно відсторонилася від неї, поринула в теплу і зваблиту купіль самозабуття.

Коли проснулася, чоловік стояв проти дзеркала, зав'язував краватку.

— Ти що, на роботу вже? — питає й підводиться в ліжку.

Володя обернувся на голос, усміхається.

— Як бачиш.

— А снідати?..

— Уже поснідав.— Він присів на стілець, що стояв біля ліжка, закохано глянув дружині у вічі.— Підсмажив сала з цибулею, зігрів чаю... Так що можеш досипати.

Йй, мабуть, не віриться, дивиться на чоловіка круглими з подиву очима, потім схиляє на руки голову, ховає в них обличчя.

— Який сором! Проспала...

— Тобі ж не на дев'яту. Зустріч призначено на одинадцятку.

— Все одно. Розмова з директором має бути серйозною, треба прочунятись після сну та й прибути вчасно.

— Вийдеш надвір — прочуняєшся, — показує на вікно. — Дивись тільки: не губись і не хвилюйся там, у школі. Повір, цього разу все буде гаразд.

— Думавш?

— Раз директор кличе на розмову, значить, питання про твоє призначення вирішено.

Вона теж такої думки: не збирався б директор оддавати години Павла Федоровича, не кликав би. І все-таки не зовсім певна, що оддасть: їй скільки вже обіцяли і скільки розчаровували в школах Миропілля, що перестала вірити в успіх. Володя через те, мабуть, і підбадьорює тепер, що почуває за собою провину. Не чіплявся б за той Київ, їхав би по закінченні університету на периферію, все було б гаразд, і для неї знайшлася б робота, навіть у Миропіллі. Так ні, захотілося пошукати щастя в столиці. Поки шукав, почався навчальний рік, і вийшло: в Києві не нагріли місця і тут, у Миропіллі, не влаштувалися як треба. Володі простіше: він приїхав за призначенням, а вона так, слідом за дідом, в надії на щасливу долю. Ну, а доля, як і слід було чекати, виявилася щербатою. У райвно сказали: пізно вже, не те що ставки, кількох годин не нашкребеш зараз по школах, — і хто знає, як би воно склалося, коли б та ж таки доля не звела її одного дня з Валентиною Іванівною Доценко, колись доброю товаришкою, тепер — вчителькою Миропільської школи-інтернату. Валентина Іванівна — жінка розбитна, мерщій до директора з нею.

«Оце як хочете, Іване Остаповичу, — сказала, переступивши поріг, — а вчителька ця повинна працювати у нашій школі».

Директор, як і завідувача райвно, розвів руками: рада б душа в рай, та гріхи не пускають. Все, що було, роздано, години вільної немає.

«А ви пошукайте, — наполягала Доценко. — Ви ж не знаєте, яка це вчителька. Повірте: пальці кусатимете потім, якщо не візьмете її в нашу школу».

Іван Остапович віднікувався, по всьому видно було: сумнівається, що все то правда. Та Валентина Іванівна не пішла з кабінету, поки не змусила його поступитися.

Небагато знайшов їй директор, усього вісім годин, і не мови, не літератури, а... малювання. Заїкнулася було сказати, що це не її фах, що вона викладала малювання лише в межах програми четвертого класу, та Валентина Іванівна поспішила запевнити директора: все буде гаразд,

нова вчителька впорається з будь-яким дорученим їй ділом. А вийшли з кабінету, не відстала від неї, поки не добилася згоди іти в інтернат. «Час працює на нас,— перекопувала,— з часом усе стане на своє місце».

Минув лише місяць, як приступила до своїх обов'язків, а час справді прислужився вже: учитель їхньої школи Павло Федорович Охріменко переходить працювати в апарат райвно, і директор викликає її сьогодні на розмову, хоче нібито призначити на місце Охріменка — викладачем української мови та літератури.

Якщо це станеться, тоді вона — кум королю. У Павла Федоровича дванадцять годин на тиждень. Дванадцять та вісім — двадцять. А готуватися треба лише до уроків мови та літератури. Це неабияка вигода. І вона скористається з неї: так готуватиметься, що навіть зовсім глухі до красного письменства серця пробудяться. Пробудяться і стануть прихильними!

Одного не розуміє: з якої речі Валентина Іванівна робить із цих перемін у школі таємницю? «Піки не буде наказу директора,— попередила,— нікому ані слова про переміни».

Дома тільки дивувалася цій загадці, а прийшла в школу, стала перед дверима директорового кабінету — і зовсім втратила спокій. Руки тремтять, ноги підкошуються; таке, хоч повертайся додому.

Чесно кажучи, вона й сама не добре, чого більше боїться: отієї незрозумілої таємниці чи директора школи? Тоді, при першій зустрічі, він справив на неї непевне враження. І добрим, і суворим здавався. Добрим, бо брав на роботу, суворим, бо виходило, ніби незадоволений тим, що бере на роботу. Хмурився весь час, а хмуричись, нагнів страх.

На вигляд він чоловік показний: високий, стрункий, складений за тими пропорціями, які роблять людину привабливою, принаймні на перший погляд. Іван Остапович, видно, пишався тим, бо тримав себе гордо і впевнено, може, дуже навіть впевнено. І це було тією першою холодною хвилею, яка обдала Лідію Кучерук під час знайомства з директором школи. А коли побачила його хмурим, невдоволеним, і зовсім знітилася. Чимось неприємним, антипатичним повіяло на неї від цієї людини. Крупне, подовбане колись вуграми обличчя стало неприродно сірим і холодним, схожим на посічений негодою камінь, а стрижене під бок волосся і зовсім робило директора

Іжакувато колючим, непідступно грізним. Та й погляд у нього якийсь підозріло уважний, неквапливо важкий. Спинить на тобі — і душа норовить уже юркнути кудись. Або причаїться і жде, поки директор обмацає її та виважить як слід.

Воно, коли подумати, то в Івана Остаповича була тоді причина бути невдоволеним зустріччю з новою вчителькою. Валентина Іванівна пристала, мов смола: бери мою подругу — і край! А зараз сам викликає, не повинен би гніватись.

— Можна? — наважилася врешті-решт і причинила двері.

— Будь ласка.

У кабінеті, крім директора, сидів і Павло Федорович. Обидва помітили, мабуть, її хвилювання, почали розмову з жартів, поблажливих дотепів.

Це заспокоїло трохи Лідію Дмитрівну.

— Так от, — сказав директор, коли заговорили зрештою про діло. — У вас є можливість працювати за фахом. Павло Федорович іде від нас. Думаю, це буде і добре, і справедливо: не сидіти ж вам, розумієте, на восьми годинах.

Про це «розумієте» Кучерук встигла вже наслухатися і доброзичливих, і уїдливих дотепів. Деякі викресали в душі веселу іскру, та вона вчасно погасила її.

— Спасибі...

Директорове обличчя не виявило якихось душевних перемін, але по голосу відчувалося: вдоволений тим, що відбувається зараз.

— Дякувати ні за що, — сказав по паузі. — Це наш обов'язок: турбуватися, щоб учителі працювали на своєму місці. Ну, а все інше залежатиме від вас. Я, признатися, особливо не вникав протягом цього місяця у вашу роботу. Та в загальних рисах знайомий із нею: і вчителі, і учні добре відгукуються про вас як про вчительку малювання. Сподіваюсь, завоюєте авторитет і на уроках мови та літератури.

— Постараюся. Тільки ви... — Кучерук затнулася. — Тільки ви тепер уже прийдіть на мої уроки.

Іван Остапович і зовсім подобрішав.

— Тепер прийду. І не тільки я, а й завуч, голова методоб'єднання, — всі прийдуть. Боюсь, ще набриднемо вам своїми відвідинами. До речі, ви знайомі з головою методоб'єднання?..

— Ні.

— Познайомимо!

Директор викликав секретарку.

— Хай заїде Бела Софронівна.

Секретарка невдовзі повернулась і доповіла, що Бела Софронівна прийде лише під кінець занять.

— Шкода... Ну що ж, в такому разі приступайте до роботи. У школі ви не перший день, порядки знаєте. Коли щось треба буде, заходьте.

Кучерук подякувала і вийшла. Слідом за нею вийшов і Охріменко.

— Заспокоїлись уже? — питає на коридорі.

— Та ніби заспокоїлась, Іван Остапович виявився не таким страшним, як я думала.

Охріменко сміється.

— А таки думали, що страшний?

— Думала.

— Це добре, що він заспокоїв вас...

У кабінеті методоб'єднання Охріменко познайомив її з розкладом, планами.

— Ну от,— подав руку,— оце й все. Ви на своєму місці, з чим вас і вітаю.

— Спасибі. Я так зворушена, не знаю, як і дякувати.

— Пусте. Важко судити, чим керувалися інші, а щодо мене, то я не тільки про вас турбувався. Звик, знаєте, до дітей, хотілося, щоб їх навчала рідної мови хороша людина.

— Таке скажете,— знічується Кучерук.— Хіба в нашій школі мало хороших учителів української мови? Більшість, наскільки мені відомо, люди літні, з досвідом.

— О так! Досвід у них є. Шкода тільки, що набутий він не на тій ниві. І я, як майбутній інспектор, не рекомендую вам запозичувати щось у своїх колег.

— Чому?

— Поживете — побачите,— загадково відповів Охріменко й одразу ж розкланявся, схоже, що зумисне не схотів дати відповідь на поставлене вчителькою питання.

II

Селом Миропілля не назвеш. На кілька кілометрів розкинулося понад річкую — і вздовж, і впоперек. Та й фасон не той. Хати навіть на околицях типово містечкові: невеликі, приземкуваті, однак під бляхою або під шифе-

ром, і поставлені не там, де заманеться, — на певній відстані, улад.

Чим ближче до центру, тим вищі будинки. І не тільки на магістральній, а й на суміжних вулицях. Деякі, давні, вгрузли у землю кам'яними стінами, а більшість — нові, дво-, а то й триповерхові. І вулиці не схожі на сільські: центральна — асфальтована, з обсадженими декоративними деревами тротуарами, інші, принаймні в центрі, — бруковані.

Парк великий, молодий, видно, після війни вже розбитий. По один бік парку, на паралельній з центральною магістраллю вулиці, — школа-інтернат, віддалік — лікарня, по другий, на центральній магістралі, — райком, міліція, прокуратура, райвно, військкомат. У провулках, що єднали ці вулиці і теж ішли понад парком, — Будинок культури, раймаг, чайна, перукарня — все як треба, все, як у справжньому містечку.

А проте Миропілля нагадувало чимось і село. Можливо, пустельністю, відсутністю на вулицях людей і машин, а може, тією сонною тишею, яка буває лише у селі і то взимку, коли ніхто нікуди не спішить, люди відсиджуються в натоплених, затишних оселях.

Не знає, як чоловіка, а її, Лідію Дмитрівну, аніскілочка не лякає Миропілля. Навпаки, тишить, як і все сьогодні: чисте морозне повітря, розмова з директором, свідомість, що тривоги позаду.

Це вдруге вже таланить їй у житті. По закінченні середньої школи теж опинилася на роздоріжжі, не знала, куди поткнутися. Аж поки не розговорилася якось із директором школи, в якій навчалася у старших класах, і не призналась йому, що проклинає той день і час, коли надумала ходити після семирічки в середню школу.

«Чого це?» — здивувався він.

«Ходила за дев'ять кілометрів від села і в дощ, і в стужу, а вивчилася — і не знаю тепер, куди податися. У колгосп ніби соромно, в інститут страшно. Всі лякають, кажуть, і поступити, і вчитися важко».

«Учитися завжди важко, — не погоджувався директор, — а поступати... дивлячись кому».

«Та й мати не дуже хочуть, щоб я їхала».

«Хто його знає, може, вона й має рацію. Тобі лише сімнадцять, а час справді важкий, післявоєнний. Одриватися від матері в такому віці ризиковано. Та закопувати знання свої теж не слід. Дівчина ти здібна... Може, так

зробимо: іди до нас у школу, побудеш між людьми, роздивишся, а там видно буде, якою дорогою іти. Та й гроше-нят підзаробиш».

«Ким же я буду у вашій школі?»

«Вчителькою, звичайно».

Не повірила. Звела на директора наполохані очі.

«А зумію?»

«Зумієш. Вчилася ти гарно, знання в тебе є, а все інше я беру на себе».

Відтоді багато води утекло, проте й зараз приємно згадувати добре людське діло. Але тоді робив його свій чоловік, а зараз робить чужа людина, зовні грізна і непривітна...

Років п'ять тому, мабуть, не стрималася б, пустилася б бігти, підстьобувана радістю, тим більше по їхньому глухому і зовсім безлюдному завулку. А зараз не побіжить уже, не статечно. Вчителька ж. І не молодших класів, як там, у Тарасівці, а старших, та ще й у школі-інтернаті...

Володя загледів її на вулиці. Миттю відклав газету, погасив цигарку й сховався за портьєрою.

Двері відчинилися енергійно, видно, їх рвонули на себе з силою, та, відчинившись, застигли на місці.

«Дивується,— подумав.— Ну, подивуйся, подивуйся, чого це мене немає, де це я гуляю до цього часу».

Він не помилявся: Лідія Дмитрівна справді дивувалася. Ступила два кроки, стала, збентежена.

— Добрий вечір,— привітався зі схованки. Говорив тихо, щоб не злякати часом, але дружина різко обернулася на голос і, немов пустотливе дівча, повисла у нього на шиї.

— Що ти робиш? — поточився Володя.— Так же й звалити можна.

Відповіддю на його збентеження були ще тісніші обійми. Кучерук не одразу й збагнув, що коїться з нею. Лише тоді, як підвела голову й глянула на нього променистими очима, догадався: жінка повернулася опіяснілена.

— Значить, порядок?

— Ой Володю! Коли б ти знав, який тепер буде у нас порядок!

— Не сумніваюсь. Але не тягни, ради бога, розкажуй. Усе так і вийшло, як ми передбачали?

— Ага. Директор велів приступати до обов'язків викладача української мови і літератури. Ти уявляєш, як це чудово!

— Ще б пак! Двадцять годин — не вісім...

— Справа не в годинах. Я робитиму нарешті любе діло, почуватиму себе рівноправною в учительському колективі.

Вона знову тулиться до чоловіка. Володимира Івановича настроює це на жартівливий лад.

— Чи не знаєш, котра зараз година? — запитав зневацька.

— Здається, шоста. А що?

— Пора, може, про вечерю подумати? Я, признатися, голодний як вовк.

— Правда? То я зараз. За одну мить.

Судячи по тому, як спритно переодяглася, з яким нахненням взялася за роботу, справді можна було подумати — вечеря буде за якусь мить. Володя спостерігав знічев'я за її стараннями і усміхався. Він бачив свою Ліду і сумною, і наївною, і нерішучою, але такою ще не доводилося бачити. Уся — порив, уся — завзяття. Так ніби не вечерю готувала, а грала в якусь забавну гру.

Що то — щастя!.. Як міняє воно людину. Злого робить добрим, скупого — щедрим, красивого — і зовсім прекрасним. Як ось його Ліду. Колись вона подобалася йому тим, що виділялася серед інших дівчат спокійною вдачею, подитячому наївною настороженістю. Особливо тоді, попервах, коли поровив познайомитися ближче. Довго не наважувалась лишатися з ним наодинці; і на вулиці, і на танцях обома руками трималася за подругу. Аж поки не оговталася трохи. Та й переконалася, мабуть, що він ходить до неї не з лихими намірами. А переконалася не скоро. Навіть коли по-справжньому дружили вже, коли він клявся, що любить усім серцем і на віки вічні, дивилася на нього болісними з щирої прихильності очима і питала:

— Правда?

Важко сказати, яка Ліда більше до вподоби йому: та, мовчазна, аж надто сором'язлива, чи ця, незвично говірка, освітлена зсередини великою радістю і розквітла на радощах. Час ніби й не зробив великої одміни. У Ліди й зараз по-дівочому звабна постава, ніжне, омолоджене рум'янцем личко, принадно свіжі, не випиті ще його цілунками уста. Не випвіло за кілька років і пишне, закучерявлене спереду волосся. А проте щось змінилося в ній. Не звисає товста, в шовковим полиском коса — чи не єдина тоді в усьому розмаїтті дівочих кіс, яка так личила Ліді, так прикрашала його Ліду! Давно не бачив на її обличчі й

сором'язливості, принаймні такої, як тоді. Та й очі сві-
тять по-іншому. Колись вони вабили його настороже-
ністю, тепер тішать ось щирою прихильністю, полиском
радіості і молодечого завзяття. Але яка Ліда більше до
вподоби йому, ніяк не вирішить, не наважиться вирішити.

Господиня вловлює на собі допитливий чоловіків по-
гляд, однак розуміє його по-своєму.

— Потерпи,— заспокоює.— Ще п'ять хвилин, од сили
сім — і все, вечеря буде готова.

— Ти ж казала: за одну мить,— жартує Володя.

Не виправдується. Сміється стриманим, але іскристим,
по-дитячому забавним сміхом.

— Ходи сюди,— простягає до неї руки.

— Чого?

— Ходи, щось скажу.

— Не можна, пригорять млинці,— перечить на словах,
а сама іде й сідає поруч із ним на дивані. В очах —
цікавість. Не та, колишня, з пересторогою. Тепер вона
плещеться в морі утіхи, певності, в чеканні чогось гарно-
го, незвідано прекрасного.

— Що таке?

Не пояснює. Мовчки схилив її собі на руки, цілує в
уста, потім — у пломениючі на радощах щокі.

— Що з тобою?

— Люблю.

— Правда? І дуже любиш?

— Дуже. Як ніхто й ніколи ще не любив.

III

Знайомлячи Лідію Дмитрівну з учбовими планами,
Павло Федорович попередив, що в п'ятницю має відбути-
ся засідання методоб'єднання. Знала: на цьому засіданні
про неї не йтиме мова, посидить, послухає та й піде додо-
му. І все-таки тривожилася, дожидаючи першої зустрічі
з членами предметної комісії. Через те, мабуть, і переста-
ралася: прийшла до кабінету першою, коли він був ще
зачищений.

Вагалася якийсь час: ждати чи йти в учительську.
Зрештою глянула на годинник, попрямувала до вікна.
Стала, дивиться звичев'я на шкільне подвір'я, на галасли-
вих дітлахів. Зачувши скрип дверей, що вели з вулиці,
обернулася й зустрілася віч-на-віч з гордовито-серйозною,
не в міру огрядною жінкою.

То була вона, Бела Софронівна Сухолясна.

— Добрий день! — весело привіталася Кучерук. Націлилась було рушити слідом за головою методоб'єднання, але та вдала, що не бачить вчительки, не чує її вітання. А коли наблизилася до кабінету, і зовсім стала до неї спиною.

Це приголомшило Лідію Дмитрівну. Застигла на місці, не збагне, як розуміти цю жінку. Що вона, глуха? Так, здається ж, не помічала за нею такого. І потім: якщо й глуха, то не перший день бачить її, повинна б знати, що вона — вчителька їхньої школи.

Спантеличена цим дивним і незрозумілим ставленням до себе, Кучерук не помітила, як знадвору зайшли ще дві вчительки. Зате добре помітила, коли вони порівнялися з нею і теж мовчки, не привітавшись, попрямували до кабінету.

Тепер не сумнівалася: проти неї змова. Чула, як стиснулося серце, як сіпнулися губи. Ще мить — і, здавалось, не стримається, піде звідси. Та саме в ту мить на коридорі з'явився ще один викладач мови і літератури.

— А ви чого це стоїте сиротою?

Зупинився перед нею веселий, бадьорий, впевнений. І ця впевненість стала тією зворотною хвилиною, яка вгамувала трохи жалі її, примусила взяти себе в руки.

— Та... не знаю, як бути. Чи заходити...

— Отаке. Чого б же це?.. — голосно запитав він і змовк, жде, чим пояснить свою розгубленість учителька. Та поки Лідія Дмитрівна збиралася з думкою, з кабінету, в якому сховалися їхні колеги, виглянула одна з тих, що пройшли тільки-но по коридору.

— Вікторе Платоновичу! — кинула невдоволено. — Заходьте вже, нам пора починати...

Упевненість, що досі світилася на обличчі Віктора Платоновича, одразу ж зникла, ніби її змила якась невидима хвиля. А Лідія Дмитрівна знову відчула, як піднялися в ній і стиснули за горло жалі.

— Бачите, — сказала надірваним голосом, — мене не кличуть.

Обернулася й пішла, зіщулена, з опущеною на груди головою. Вчитель хотів було затримати її, та не наважився. Постояв розгублений, стенов плечима й мовив сам собі:

— Нічого не розумію.

Не все розуміла і вчителька Кучерук. Колеги зігнорували її, і зігнорували грубо, по-жіночому жорстоко. Вони незадоволені нею, більше того — ненавидять її. Але чому ненавидять? Що вона зробила їм поганого? Здається ж, ні з ким із них не мала діла. Не пригадує навіть, щоб говорила про них дома чи на людях. А коли так, з якої речі вони грубо повелися з нею, чому відштовхнули від себе?

На вулиці було майже безлюдно. Дереву скинули вже те казково-хімерне зимове вбрання, яке бачила на них вранці. Стояли вздовж тротуарів голі, незграбні, мов паралітики, шудилися на вітрові і, здавалось, соромилися свого каліцтва, своєї наготи, соромились і не знали, куди подіти себе, за кого сховатися в поріділому, на диво пустельному містечку.

Щось подібне було зараз і на душі вчительки Кучерук. Не відає чому, але не може винести на люди ту гидоту, той бруд, яким облили її товариші по роботі. І з людьми бути не може. Соромно їх. На серці печія пече, а соромно признатися, що з нею повелися, як із прокаженою. Ну що вона скаже, коли спитає хтось, чого сумна, чим пригнічена? Адже зовсім недавно, буквально вчора, хвалила і школу, і вчителів своєї школи. А сьогодні, виходить, треба вже гудити, і не просто гудити — скаржитись на них.

Знала: чоловік не встиг ще повернутися з роботи. Дома — глухі, мовчазні стіни, а в мовчазних стінах та ще з її настроєм і розплакатися не довго. Але що їй лишається робити? Не піде ж вона скаржитися на Белу Софронівну директорові чи завучу. Незручно якось. Попереду вечір, ніч. А прийде ніч, прийде й сон, а прийде сон, вляжуться й хвилювання. Та й Володя повернеться незабаром. От тільки... чи варто признаватися йому, що скоїлося сьогодні в школі? Стосунки не з тих, які прикрашають людей. Самій гидко уявляти себе причетною до цієї історії. А що подумає Володя, коли довідається? Не повірить, мабуть, що на таке здатні вчителі, що це сталося в школі. Або й гірше: звинуватить її, свою дружину. Скаже: «Не може бути, щоб колеги твої ні з сього ні з того відвернулися від тебе. Та ще так грубо й демонстративно. Очевидно, завинила перед ними».

Поки діждалася чоловіка з роботи, заспокоїлась трохи. А ступив на поріг, постаралася навіть удати з себе безжурну. Та ба, мабуть, не вийшло. Володя одразу ж спостеріг, що перед ним не та Ліда, яку залишав він, ідучи на роботу.

— Щось сталося? — спитав приглушеним голосом.

Силилася витримати його погляд, однак не витримала, потупила зір.

— Чому ти так думаєш? — відповіла запитанням на запитання і, мабуть, невдало. Коли підвела очі, не сумнівалася вже: чоловік певен — у неї неприємність, відкараскатись, не признатися навряд чи вдасться.

Довідавшись, що сталося, Володимир Іванович справді не повірив спершу, потім страшенно обурився, сказав, це небувалий випадок, достойний серйозної розмови на педагогічній раді.

— Що ти, — заперечила. — Я тільки-но з'явилася в школі, чи личить мені вносити на суд колективу такі скарги?

— То як же бути? Мовчати?

— А чом би й ні? Не комусь іншому — мені доведеться працювати в колективі, і конфліктувати з ним навряд чи розумно. Навпаки, треба постаратися знайти спільну мову.

— З такими, як твоя Бела Софронівна, знайдеш... По-моєму, їй інакше й не дошкулиш, як протидією.

— Вона не одна, їх ціла група.

— Ну й що? На твоєму боці більша сила — правда.

— У правди, як і в палиці, два кінці. Один по Белі Софронівні, а другий по мені походить.

— Мовчатимеш, то обидва по тобі ходитимуть. Не хочеш вносити грубої вихватки своїх колег на суд колективу, то борися сама, але не хникай і не принижуйся, бо побачать твою слабкість — і зовсім сядуть на голову.

Відчувши в його словах докір і навіть невдоволення, Лідія Дмитрівна розжалобилася й пустила непрохану сльозу. Володя збагнув, що повівся не так як треба, одразу ж змінив тон, присів коло неї, заспокоює.

Не сперечалась більше, хоч і не певна була, що він має рацію, що їй нічого іншого не лишається, як боротися. Бела Софронівна — авторитет у школі-інтернаті, попробуй потягайся з нею. На її бік багато хто стане, може, навіть і директор. А хто підтримає нову, незнайому для більшості вчительку? Валентина Іванівна? І тільки, мабуть. Навіть Віктор Платонович не подасть за неї голосу.

Так і пішла в школу без будь-якого рішення, з єдиною думкою: якось воно буде. Трапиться нагода — поговорить із Сухолясною, а ні — обійдеться. Рано чи пізно в школі

довідаються, що вона не ходить на засідання методоб'єднання, а довідаються — конфлікт із Белою Софронівною сам по собі стане відомий директорові. Отоді вони й поговорять уже по щирості.

Хто знає, може, вона справді показала б свій характер і не шукала б зустрічі з Белою Софронівною, коли б обставини шкільного життя не змусили їх зустрітися: у завуча не знайшлося програми з української мови, і Лідії Дмитрівні довелося іти по неї до Сухолясної.

У кабінеті сиділо троє: голова методоб'єднання, Варвара Костянтинівна Златоуст — одна з тих, що не привіталися вчора, простуючи до кабінету, і Віктор Платонович.

— Я до вас, Бело Софронівно, — зупинилася Кучерук біля столу, за яким сиділа Сухолясна.

— Слухаю, — глянула та скося й одразу ж опустила голову, робить своє діло.

— Мені потрібна програма з української мови. Павло Федорович сказав...

— Немає у мене програми, — обірвала на півслові, і так холодно, так відверто грубо, що Лідія Дмитрівна спаленіла враз, не знає, куди подіти себе з сорому.

— То як же мені бути? — питає несміливо.

— Про це у Павла Федоровича слід було довідатись.

Не знає чому, але саме після цієї фрази гаряча хвиля відступила від обличчя і, відступаючи, холодила не тільки тіло, а й душу.

— Павло Федорович, мабуть, не сподівався, що вам шкода буде для мене й програми, — сказала ображено, з поткою не властивої їй рішучості в голосі. — Якщо вже на те пішло, то, може, повідаєте заодно, чому так ставитесь до мене?

— Як це я ставлюся?

— Учора демонстративно не відповіли на моє привітання, дали знати, що моя присутність на засіданні методоб'єднання небажана. В чому справа, Бело Софронівно? Що я зробила такого поганого?

Сухолясна підвела голову, недобре подивилася на молоду вчительку.

— Не прикидайтеся невинною. Тут не такі наївні, щоб повірити вам.

— Не розумію. В чому ж моя вина?

— Механіка дуже проста, — озвалася Варвара Костянтинівна, — не треба було приходити вам у нашу школу.

— Як це... не приходити?

— Дуже просто: ми поділили б між собою години Павла Федоровича і любісінько без вас обійшлися б.

Всього можна було, здавалось, сподіватися, але такого... таке і в голову не приходило. Що вона чує? Чи це не сон часом?

Мабуть, довго стояла мовчазна, приголомшена — Бела Софронівна не витримала, порушила аж надто затяжну вже паузу:

— Вибачайте за відвертість. Ви самі напросилися на неї.

— Хіба я... хіба я на ваші години прийшла? — сказала крізь сльози. — Якщо не помиляюся, у вас їх, Бело Софронівно, двадцять шість на тиждень, а не вісім, як у мене. Та й інші мають по двадцять чотирі...

Сухолясна схилилася над зошитом, пише щось. Зате Варвара Костянтинівна не змовчала.

— Коли мене брали на роботу, — пояснила Лідії Дмитрівні, — директор обіцяв дати стільки годин, скільки я захочу.

— Звідки мені знати, яка була у вас домовленість із директором, — не пізнавала свого голосу Кучерук. — Я, зрештою, не просила, директор сам запропонував мені години Павла Федоровича.

Сухолясна обернулася в її бік, так ніби хотіла переконатися, правду каже вчителька чи обманює. А переконавшись, сказала:

— Ми з ним теж матимемо розмову. На партійних зборах говоритимемо. Роботу з методоб'єднання вимагає, а кадри підбирає сам...

Здається, все було сказано. І сказано недвозначно. Так недвозначно, що Лідії Дмитрівні нічого не лишалося, як обернутися й піти з кабінету.

Цього разу вона не донесла б жалі свої додому. Та й не мала такого наміру. Стала коло вікна так, щоб менше її бачили в лице, і не пішла вже від нього, поки не виплакалася.

Чула, вийшли з кабінету жінки. Примовкли, угледівши її, проте не зупинилися, пройшли по коридору й хряпнули невдовзі дверима, що вели на вулицю.

Не поворухнулася навіть. Стояла і плакала. Тихо, без жалібних склипувань, а проте сильно і ревно. Лише тоді стрималася трохи, коли Віктор Платонович вийшов із кабінету і, наблизившись, зупинився позад неї, жде чогось.

— Лідіє Дмитрівно,— покликав несміливо,— візьміть, будь ласка, програму.

Він не став чекати, поки вона обернеться, поклав брошуру на підвіконня.

— Спасибі.

Думала, піде зараз, але він не пішов.

— Я хотів би поговорити з вами,— озвався по паузі.

— Не треба. Мені й так важко.

Постояв мовчки. Зрештою попрощався і рушив до виходу. Та зробивши кілька кроків, зупинився:

— Прошу тільки не зараховувати мене до тих, хто зазіхає на ваші години. Добре?

Кучерук не відповіла.

— Ви не вірите? — здивувався вчитель і підступив ближче.— Лідіє Дмитрівно, ви справді не вірите мені?

— Та чом же...

— Ні, ні, ви, бачу, не вірите,— стояв на своєму і не пішов уже, поки вчителька не погодилася вислухати його.

IV

Володя не сподівався, що в стосунках дружини з учителями школи стануться якісь зміни. Але й не думав, що вона повернеться додому такою пригніченою, не схожою на саму себе. Здається, не було ще випадку, принаймні в Миропіллі, щоб заставав її після роботи без діла. Або поралася на кухні, або сиділа за столом, готувалася до уроків. А сьогодні не побачив її на звичному місці. Лежала на дивані принишкла, скоцюрблена.

«Може, хвора?» — подумав нараз і присів коло неї, стривожений.

— Що з тобою?

— Нічого.

Мовчав, однак видно було: не вірить.

— Взаємини з колегами не покращали, значить?

— Навпаки, погіршали.

— А чому?

— Розмовляла з ними і пересвідчилась, що вчорашня демонстрація — не випадковість.

— Так і висловилися?

— Гостріше навіть. Сказали, що я небажана особа в школі, що вони мали намір поділити між собою години Павла Федоровича.

— Ого! Така відвертість гідна похвали. Ну, а ти ж їм що?

— Розплакалась, що ж іще.

Не питав більше і не дорікав за слабкість. Схилив голову, дивився в підлогу й мовчав. І це більше вплинуло на Ліду, ніж докір.

— Я не знаю, що мені робити тепер,— обізвалася перегода.

— Становище справді незавидне. Але не бійся, нічого вони тобі не зроблять. Директор наказу свого не відмінить, хай хоч гонки стають.

— Вони й без директора упораються. Так сточать переслідуваннями душу, що сама змушена буду тікати із школи. Бела Софронівна, виявляється, недаремно розперізується. Їй є за кого сховатися тут, у Миропіллі.

— Що, у чоловіка дуже широка спина?

— Не тільки в чоловіка. У подруги теж. Один із учителів радить обминати її десятою дорогою.

— А він що, був свідком вашої розмови?

— Був.

— І мовчав? Який же він мужчина після цього?

— Хто я йому, сестра чи родичка, що мав би ризикувати з-за мене.

— Чим?

— Становищем своїм. Кому цікаво опинитися на моєму місці?

Кучерук обурюється.

— Та ви що,— схоплюється з дивана й ходить знервованій по кімнаті,— усі там такі, переполохані? З яких це пір за чесно висловлену наперекір комусь думку треба розплачуватися робочим місцем?

Мовчить. Чи то не знає, що сказати, чи жде, поки Володя висловиться до кінця. Зрештою вловила зручний момент і заговорила. Не перечила, просто лежала, підперши рукою щоку, й міркувала вголос.

Вона теж донедавна думала отак, як і він: людьми керують високі принципи, поняття честі і справедливості. А зіткнулася з Белою Софронівною, задумалась над життям і бачить, що помилялася. Не так це, виявляється, просто. Хіба вона перечила комусь? Збиралася чесно виконувати свій обов'язок, працювати якнайсумлінніше, щоб ні учні, ні вчителі, ні батьки не були до неї в претензії. А недругів усе-таки нажила. Було б не так шкода, коли б справді комусь стала на дорозі, ущемила чийсь

інтереси. Адже у колег її по двадцять чотири — двадцять шість годин на тиждень. Хіба це мало? Хіба в таких умовах треба нехтувати власною честю, людською гідністю і, навпаки, принижувати гідність інших? Хай вибачає він, Володя, але в даному випадку не страх керував людьми, хоч страху, як і страхополохів, коли придивитися, теж вистачає. І Віктор Платонович тут не єдиний приклад. Коли дійде до серйозної розмови, багато хто знехтує високими принципами й прикусить язика.

— Що ж це виходить? — дивується Кучерук. — Адже в них немає тоді ніяких принципів, крім принципу, який диктується особистим Я.

— А хіба це не принцип?

Володя пробує довести, що це не ті принципи, якими керуються люди нашого часу і тим більше — нашого суспільства. Та їй нелегко довести.

— Що я, привезена, — ображається, — не знаю, які в нас принципи? Але поясни мені, чому не керується ними Бела Софронівна і ті, що з нею, чому люди, прагнучи до прекрасного, все життя остерігаються, бояться, що їх спіткає лихо?

— Хто тобі сказав, що всі бояться? Я, наприклад, не боюсь.

— Прийде час, злякаєшся. Море не завжди буде по коліна. Не стануть ось турбуватися про тебе батьки, підуть свої діти, — іншої заспіваєш. Запитай, коли не віриш, будь-яку матір, чи не тривожить її доля доньки, чи певна вона, що та щасливо вийде заміж, що ніхто не поглумиться над нею до заміжжя? Якщо цього мало, подікався тривогами батьків: а що, коли і синові доведеться іти в розквіті літ у полум'я війни? Чи не чекає його ще гірша доля, ніж була свого часу доля батька, товаришів його? Кожна нова війна жорстокіша, ніж попередня, а ця, якою погрожують і в сні, і наяву, — особливо: адже вона може бути атомною!

— Дарма, — відмахується Володя. — Батьки, діди і прадіди наші теж не були цілком певними за своє майбутнє і тим більше спокійними, а жили ж якось.

— Цілком — може. Але щоб отак тривожилися майбутнім, навряд. Це парадокс, звичайно, та від істини нікуди не втечеш: світ прогресує семимильними кроками, але ти ж кроками прогресує і страх за життя у цьому світі. Чи не скажеш, бува, чому?

— Скажу,— не задумуючись, відповідає Кучерук.— Наляканий заєць і куца боїться. Отак і ти. Вперше зустріла в своєму житті нахабу і вже злякалась. Бела Софронівна — тип, звичайно, але її неважко посадити на своє місце. І я знаю, як це зробити: треба іти до директора.

— Я не люблю скаржитись.

— Який же тоді, по-твоєму, вихід? Іти з школи?

Не відповідає. Лежить замріяна, думає. Думав і Володя, але не сидів на місці, міряв ритмічними кроками кімнату.

— Знаєш що,— підійшов і поклав їй руки на плечі,— дозволь мені поговорити з директором.

— Таке скажеш. Це вже й зовсім нікуди не годиться.

— Чому не годиться? Що я — чужий тобі?..

Лідія Дмитрівна затримує на ньому прихильний погляд і все ж хитає на знак заперечення головою.

— Не треба, Володю.

— Даремно.— Кучерук знову полишає її, ходить по кімнаті.— Твоя Бела Софронівна, розперезавшись, встигла наговорити таких дурниць, що можна було б одним захоном приструнчити її. І приструнчити так, що й писнути не посміла б.

— А хто приструнчуватиме? Директор?

— Хоча б і директор. Думаєш, він не знав, передаючи тобі години Павла Федоровича, що не обійдеться без чвар?

— Міг і не знати.

— А мені здається, що знав. І директор, і Павло Федорович — усі знали. Через те й робили усе це без розголосу.

Поки вечеряли, поки поралася після вечері, думки не так уже й тривожили Лідію Дмитрівну, а сіла за книжку, ніяк не могла зосередитись. Уява вела її то до кабінету методоб'єднання, на повторну розмову з Сухолясною, то перед допитливі очі школярів. З ними має вирушити в далеку й нелегку дорогу. Як вони поставляться до її уроків, до неї? Від цього багато залежатиме. Може, навіть усе. Сама вона навряд чи переконає Белу Софронівну, що достойна бути вчителькою літератури. А з учнями переконала б. Коли стануть її друзями, коли підтримають, звичайно. А як ні?.. Що буде, коли не підтримають? І що треба зробити, аби підтримали? Добре викладати? То безперечно. Але того, мабуть, мало. Треба зуміти ще й

повестися з ними, завоювати довір'я, а там уже й прихильність, любов. Але як це зробити? Еге, як? В кожній школі свої діти, а в кожній дитини — свій характер. Спробуй підбери до всіх один ключ.

...Коли переступила поріг восьмого класу, учні підвелися і дружно, в один голос, відповіли на її вітання. Це підбадьорило, і Лідія Дмитрівна сміливіше глянула дітям у вічі, засвітилася тим теплим, на диво щирим і багатим внутрішнім світлом, якому скорялися в свій час навіть найбільші бешкетники. Бачила: школярі відповідають взаємністю, особливо дівчата, й відразу подумала чомусь, що з ким, з ким, а з дівчатами вона знайде спільну мову.

Перевіривши наявність учнів у класі і заспокоївшись за той час, поцікавилася, хто з них прочитав оповідання «Соняшники».

Над головами знялися десятки рук.

— Дуже добре... Голуб,— назвала вона перше, що потрапило на очі, прізвище.

У крайньому зліва ряду підвівся повновидий і ніби гордий з того хлопчина.

— Перекажи, будь ласка, зміст оповідання.

Хлопець не збентежився; кашлянув у кулак і почав розповідати. Спершу затинався, правда, нукав, та швидко вирівнявся, знайшов ту ниточку, яка повела його через усе оповідання, дозволила бути хоча й не багатослівним, однак послідовним.

Вчителька лишилася задоволена ним, правда, в розповіді учня вловила і слабинуку: визначаючи ідейний зміст твору (а він цього не уникнув), Голуб користувався не своїми — книжними словами, навіть окремими реченнями.

— Гаразд, сідай,— звеліла Лідія Дмитрівна.— А тепер давайте виділимо головних персонажів.

Вчителька знову схилилася над журналом, назвала прізвище.

— Головні персонажі оповідання,— не задумуючись, відповіла Віра Нестеренко,— Меланія Чобітько, скульптор і голова колгоспу Іван Федорович.

— Так. То, може, ти даси нам характеристику одного з персонажів?

— Центральним героєм оповідання,— продовжує дівчина скоромовкою,— є Меланія Чобітько. Це скромна, тру-

долюбива сільська дівчина. В дитинстві вона залишилася сиротою, виховувалась у патронаті. Почуваючи обов'язок перед людьми, які піклувалися про неї, Меланія самовіддано трудиться і на греблі, яку колгоспники будували одразу після війни у важких умовах, і на полі, коли стала ланковою. У селі з її ініціативи в усіх подвір'ях і навіть біля кузні були посаджені квіти. Меланія, крім усього, добра, привітна, і за це люди дуже поважають її...

«Молодчина,— радіє Лідія Дмитрівна.— Отут уже відчувається, що дівчина мислить, а не переказує завчене».

— А скажи,— звертається до хлопця, який сидів біля вікна,— чому скульптор не побачив душевної краси Меланії одразу по приїзді в село?

Той підвівся, ховає від учительки очі.

— Бо він не бачив її за роботою.

— А ще чому? Гарна людина, очевидно, буде гарною і поза роботою.

Учень мовчить. Намагається пригадати, та йому не вдається.

Голуб помітив це, підніс руку.

— Прошу.

— Бо скульптор не знав життя, не знав тих людей, яких мав ліпити.

Вчителька велить обом сідати, деталізує висловлену Голубом думку.

— Ще одне запитання,— звертається до дітей.— Як ставиться автор до праці жінок взагалі, в чому вбачає він справжню красу людини?

Учні мовчать.

— То хто ж відповідь?

— Я,— наважився Голуб.

— А ще хто? Більше немає бажаючих?

Лідія Дмитрівна пождала трохи й повеліла Голубу відповідати на поставлене нею запитання.

— Письменник високо цінує працю жінок, називає їх гвардійками. Поки бійці наші воювали на Одерах і Балатонах, вони самовіддано трудилися на благо Батьківщини, самотужки тягали комбайни від стіжка до стіжка, впрягалися в тачки і возили землю на греблю.

— Так,— схвально кивнула вчителька.— Ти хотіла додати щось? — звернулася до учениці, що піднесла руку.

— Ні, у мене запитання.

То була Оля Москаленко.

— Будь ласка.

— Ваня говорив тут, що в оповіданні оспівано самовіддану працю колгоспниць на благо народу, Батьківщини. Ну, я згодна: комбайн вони могли тягати від копиці до копиці в ім'я Батьківщини: тоді була війна, країні потрібен був хліб, і ніхто не рахувався з трудом в ім'я перемоги. А греблю? Невже греблю для колгоспної електростанції теж насипали в ім'я народу, Батьківщини? Невже у колгоспників не було своїх власних інтересів?

«Он як! — здивувалася вчителька. — А я боялася, що вони не будуть активними, не мислитимуть самостійно».

Незручно було перекладати поставлене їй питання на учнів, тим більше що воно не з легких, і Лідія Дмитрівна сама пояснила, що й до чого.

V

У вівторок Доценко заявила Лідії Дмитрівні, що хоче побувати у неї на уроці.

Кучерук замахала руками:

— Що ти! І не думай. Може, колись, а зараз не треба.

— Чого!

— Вчителі можуть погано витлумачити це. Не встигла, скажуть, переступити поріг школи, уже приймає відвідувачів.

— Боже, яка скромність!.. Одне слово, не вигадуй. У мене нелади з старшими класами, я хотіла б послухати, як ведеш ти урок.

— Ніби не знаєш, як веду.

— То давно було. Забулося.

Кучерук і сяк і так пробувала відговорити подругу, але та наполягла-таки на своєму.

Того дня Лідія Дмитрівна готувалася подавати новий матеріал, а довелося знову повернутися до «Соняшників».

Ще в коридорі почула, що в класі галас. І не бадьорий, властивий веселим і збудженим учням, — галас-суперечка.

— Щось непевне, — глянула на Валентину Іванівну. — Боюсь, коли б не перехвалила їх.

— Хіба їм нема про що сперечатись? Молодь.

Коли прочинилися двері, галас одразу ж вщух, учні шаснули по своїх місцях. Одна Оля Москаленко затрималася коло столу, видно, хотіла доповісти вчительці, та, побачивши, що вона не сама, завагалася.

Лідія Дмитрівна не стала допитуватися, чого учні галасували так. Робила вигляд, що нічого не чула. Привітавшись, подікавилася, чи всі присутні на уроці.

— Усі, крім Голуба.

Вчителька глянула в той бік, де мав бути Іван Голуб, і, побачивши, що хлопець сидить на своєму місці, здивовано подивилася на чергова.

— Як це розуміти?

— Ми запропонували Голубу покинути клас, та він відмовився. Тому просимо вважати його відсутнім.

Суворість присуду і зовсім спантеличила вчительку.

— А чому так?.. Голуб, ти провинився перед класом?

Хлопець підвівся, однак на запитання не відповів.

— Він вимазав чорнилом парту і не хоче вимити,— сказала за нього чергова.

— Це правда?

— То не я вимазав.

— А хто?

— Не знаю. Очевидно, ті, хто навчався тут перед нами.

— Неправда,— гаряче заперечила чергова.— Дівчата бачили, як він розлив чорнило. Ми приймали клас чистим.

Лідія Дмитрівна не знала, як їй бути: перенести розмову на інший час чи примусити Голуба зараз же взяти ганчірку і вимити парту.

Щоб зам'яти якое свої вагання, вчителька вийшла з-за столу й пішла до Голуба.

— То що ж робитимемо? — запитала по паузі.— Шукатимемо винуватого серед малюків чи виміємо парту?

Голос у неї тихий, схоже, що вона радиться з Голубом. Але Голуб мовчить.

— Як ти думаєш,— не втрачає надії вчителька,— що легше: знайти винуватого чи взяти ганчірку і змити чорнило?

— Я можу змити, але це буде несправедливо.

— Чому?

— Бо я не вимазував.

— Можливо. Але сидіти за партою тобі.

— Нічого, посиджу.

Вчителька відчула, що в ній починає озиватися гнів.

— Якщо ти так вважаєш, тоді справді немає про що говорити.

Вона обернулася і мовчки пішла до столу. Стала, подумала мить і заперечила сама собі:

— Власне, говорити є про що. Я, чесно кажучи, вагаюся: приступати нам до нового уроку чи повертатися до старого?

Учні принишкли, ховають від неї очі.

— Як ти думаєш, Іване,— звертається до Голуба,— нам справді треба повертатися до того матеріалу, що вивчали на попередньому уроці?

Мовчить, грається знічев'я кришкою парти.

— Минулого разу ти добре відповідав на мої запитання. Мені здалося... Я певна була, що ти сумлінно підготувався до уроку. А що ж виходить?..

— А що виходить? — блимнув спідлоба.

— Що урок нічого не дав тобі. Навіщо, по-твоєму, вивчаємо ми оповідання «Сосяшники»?

— Треба, тому й вивчаємо.

— А чому треба?

Мнеться, переступає з ноги на ногу.

— Може, ти скажеш, Горбатенко, чому ми вивчаємо оповідання «Сосяшники», а не якийсь інше?

— Бо це оповідання відомого українського письменника,— відповів той не задумуючись.

— А ти як думаєш? — звернулася Лідія Дмитрівна до іншого учня.

— Це оповідання дає нам багатий життєвий матеріал, щоб зрозуміти взаємини між людьми в нашому суспільстві. Автор показує в ньому, як треба ставитись до своїх обов'язків у колгоспі...

— Тільки в колгоспі?

— Ні, чому ж... Скрізь.

— А от Голуб зрозумів, що це стосується тільки колгоспників. Меланія Чобітько, працюючи від рана допізна на колгоспній ниві, знайшла час і добровільно, без примусу обсадила квітами усе колгоспне подвір'я. А Голуб своє робоче місце лінується привести до порядку. Він добивається, бачите, справедливості, хоч добре знає — справедливність не на його боці. Я кажу так тому, що в класі є свідки, які бачили, як розлив він чорнило.

— Але ж там було вже налито,— не стернів Голуб.

— Хай навіть і так. Та хіба це міняє суть справи? Навпаки, зайвий раз говорить про те, що ти анічоґісінько не зрозумів із нашої розмови. У школу, друже мій, ходять учитися, а не заробляти добрі оцінки, переходити з класу в клас, одержувати атестат зрілості. Зізнаюсь, мені дуже сумно, я не сподівалася, що урок мій принесе

такі невтішні наслідки. Через те й вагаюся: повертатися до нього вдруге чи перенести розмову на комсомольські збори?.. Що думає комсорг? — запитала Олю Москаленко.

— Мабуть, поговоримо на зборах.

— Тоді перейдемо до вивчення нового матеріалу.

VI

Валентина Іванівна дивувалася її витримці, вмінню розмовляти з учнями, а Лідія Дмитрівна хмурилася й просила подругу не говорити чого не слід.

— Подумати тільки,— міркувала вголос,— на словах такі свідомі, так добре, здавалося, розуміють матеріал, а на ділі он як показують себе. Чого це так, Валю? Чому вони не сперечалися зі мною чи з автором, скажімо, коли інакше думали?

— Привчили так, не перечити і не сперечатись.

— Хто, вчителі?

— А хто ж іще? Звичайно, вчителі. Та й батьки, друзі, оточення тобто.

— Не може бути. Кому потрібна така школа?

— Тим, кому це вигідно. Хіба мало у нас учителів, які хотіли б, щоб діти усе сприймали на віру — і те, про що говорять їм на уроках, і те, що пишеться у книжках. Так же легше бути вчителем.

— В суперечці, як відомо, народжується істина. Я ж попереджала їх, що в нас буде урок-бесіда, що кожен із них може судити про оповідання так, як він сприймає, як розуміє його.

— А звідки їм знати, хто ти, які в тебе наміри? Книжка — авторитет для них, книжку хтось писав, дець вона затверджувалась, а ти — новачок, всього лише втретє бачать тебе в класі.

Лідія Дмитрівна іде якийсь час мовчки. Видно, збентежили слова подруги. Сказано багато. Не так легко осмислити все це, тим більше сприйняти, погодитись.

— Ти маєш рацію,— озвалася по тривалій мовчанці.— Учні не знають мене і тому не вірять... Але як же тоді проводити збори? За цей час нічого не зміниться, вони й на зборах можуть лишитися замкнутими.

— Ну то й що? Колись же треба вам знайомитися, входити в довіру. Збори чи не найкраща можливість для знайомства. Та й незручно відкладати їх: адже домовилися.

Попрощавшись із Валентиною Іванівною, Лідія Дмитрівна не могла, однак, викинути з голови думку про майбутні збори. То, звичайно, правда: відкладати їх уже не можна. Правда й те, що їй і учням її треба колись знайтися, входити в довіру. Але ж як мало надії, що буде вона, довіра! А коли так, чи не доведеться їй, Лідії Дмитрівні, ставати в позу згадуваних щойно вчителів? Принцип: приймайте те, що я кажу, на віру — не її принцип. Вона хотіла б, щоб діти самі переконалися, що вчать не так, як треба. Без довіри навряд чи вдасться це. Учні можуть уважно вислухати її, можуть підтримати навіть, а після зборів робитимуть, як і до зборів: на словах будуть одні, на ділі — інші. Тільки обачнішими стануть, поровитимуть прикидатися такими, якими вона жадала б їх бачити. І спробуй тоді добратися до їхніх сердець, знайти спільну мову. А треба знайти її. Обов'язково треба знайти!

Добре було в Тарасівській школі. Там усі намагалися прийти їй на поміч. І найперше директор. Чи вона, сімнадцятирічна дівчина, такою безпомічно виглядала тоді в очах літніх уже, досвідчених учителів, чи в післявоєнній школі більше було годин, що їй ніхто не ставав на дорозі? А може, вчителі через те прихильно ставилися до неї, що бачили прихильність директора? Хто знає, спробуй відгадай тепер, на відстані десяти років, що керувало людьми.

Був би він, Федір Іванович Кондратюк, директором школи-інтернату, не дозволив би Белі Софронівні збиткуватися так. Хто-хто, а він не дозволив би. То — золотий чоловік і педагог неабиякий. Вимогливий, прискіпливий, але справедливий. Пам'ятає, по закінченні першого півріччя були вони на районній конференції. Директор виступав там і розхвалив її як молоду, але здібну вчительку. А повернулися додому, наслав на неї через якийсь час інспектора. Так і сказав йому в присутності вчителів: «А це наймолодша серед нас, торішня десятикласниця. В неї обов'язково побувайте. До речі, на уроки української мови ви можете не йти — там усе гаразд; на уроки історії, географії теж не поспішайте, а от уроки російської мови обов'язково відвідайте. Слабенькі вони в неї, і не просто слабенькі — погані».

Мало не плакала в учительській, при всьому колективі: адже уроки російської мови справді були у неї нікудишні. Тоді вона не володіла ще цією мовою, змушена була

завчати правила та приклади напам'ять, і все-таки її тягло на українізви, як заїку на фальш. Що, коли в присутності інспектора станеться таке, як було на уроці російської мови в присутності директора? Замість «как это мило» сказала «как это мыло», а слово «лексикон» умудрилася написати в робочий план перекрученим на сільський лад. До директора вона звикла хоч, не губилася. А в присутності інспектора обов'язково розгубиться й так дурниць наговорить, що не тільки школа — весь район сміятиметься з неї.

Тинялася після того, мов потороча, а дома розплакалась-таки з горя та досади. Як він міг, той Федір Іванович? Тепер хоч на урок не йди, тепер вона пропала!

Виручило те, що інспектор відвідав не лише урок російської мови, а й української і в цілому лишився задоволений. Може, дякуючи тому, вона й перестала невдовзі гніватися на Федора Івановича. Та й як могла гніватися, коли він так терпеливо і так старанно вчив її. Спочатку саджав за парту, а сам ставав на місце вчителя і вів уроки, потім сідав на місце учня, а їй велів навчати його. І не раз, і не два — до тих пір, поки не впевнився, що вона може бути вчителькою.

Школа забирала тоді у неї весь час. У першому півріччі сама навчалася і вела четвертий клас. А в другому — довелося вести навіть два четверті: захворіла вчителька, мати п'яти дітей, до того ж — удова. Брати на її місце когось іншого директор не міг, довелося виручати. Багато було роботи, та працювалося легко. В усякому разі набагато легше, ніж зараз. Бо розуміла, що потрібна в школі, що їй раді там (і вчителі, і учні), що поважають. А тут роботи втричі менше, а тягар вдсятеро важчий. Що воно буде? Як воно буде? І найперше — з оцими зборами. Голуба не обминеш уже — це ясно; всі, хто виступатиме на зборах, говоритимуть про нього. Але їй, вчительці, треба все-таки спрямувати ту розмову так, щоб не образити й Голуба, щоб вчинок Голуба став тільки приводом до розмови з якогось важливого питання. Ну, наприклад: «Яким ти є і яким повинен бути, молодий громадянин СРСР». Або: «Що таке хороший і поганий вчинок». Одних вчинків героїні оповідання та Івана Голуба, звичайно, не вистачить. Треба буде посилатися й на інші. А їй, повенькій, нелегко це робити. На вчинок Бели Софронівни не пошлеться, звичайно. Щось інше слід шукати. І бажано — з життя самих учнів. Хіба поговорити з

активістами класу? Вони краще за неї знають і життя товаришів своїх, і життя школи.

Кажуть, ранок мудріший за вечір. А в неї чомусь навпаки виходить: найкращі рішення визрівають увечері. Може, тому, що вранці немає коли думати, що вечір в її становищі — найбільш зручний для роздумів час? Жде Володю — думає, сяде готувати уроки — теж не обійдеться без того, щоб не замислитись, і, звичайно, над своїм, найболючішим; навіть ляже спати — і тоді не дає собі спокою. А вранці уже тільки тішиться тим, що прийде на думку увечері.

Через те вона до школи завжди іде веселішою, ніж із школи. Це не тільки чоловікові — стороннім видно. Он і завуч зупинився на коридорі, дивиться на неї здалеку і посміхається у вуса.

— Ну, як справи?

— Та ніби нічого, Миколо Андрійовичу. Знайомлюся потроху з учнями, стараюся прийти, як кажуть, до двору.

— Не нагрубмили ще вам?

— Що ви! Учні... учні, мені здається, хороші. У восьмому «Б» проводила урок-бесіду. Дуже активно виступали. Розмова була настільки цікавою, що вирішили продовжити її на зборах.

— Он як! І коли збори?

— Ще не домовилися. Сьогодні маю поговорити про це з комсоргом.

— Скажете мені, на коли домовитесь. Постараюся побувати на зборах.

Знала: це не на краще; учні можуть посоромитися завуча і не бути такими відвертими, як їй хотілося б. Та що мала робити? Не скаже ж вона Гордієнку: «Не приходьте».

VII

Не певна, що більше сподобалося Миколі Андрійовичу: ініціатива проводити такі збори чи самі збори. Але йому сподобалося. Сидів за партою вдоволений, слухав, що кажуть школярі. Потім і сам виступив.

Він зрозумів її, Лідії Дмитрівни, намір — не сковувати докорами та погрозами дитячу ініціативу, навпаки, дати учням можливість подумати вголос про хороше і погане в людях. Через те виступав на правах рівного з рівними,

не повчав, просто ділився більшим, ніж у дітей, досвідом, наводив цікаві приклади, жартуючи, зауважив навіть, щоб не церемонилися з ним, сперечалися, якщо не згодні. А коли виходили з класу, признався Лідії Дмитрівні, що за його пам'яті в інтернаті не було ще таких зборів.

— Я боявся передчасно лякати вас,— сказав він, як лишилися вдох,— і тому не збирався поки що іти на уроки. Але зараз бачу: побоювання даремні. Не перечитимете, коли відвідаю днями уроки мови чи літератури?

Лідія Дмитрівна не поспішала з відповіддю.

— Можна бути відвертою?

— Звичайно.

— Мені здається, що я хвилююся зараз більше, ніж десять років тому, коли вперше заходила до класу.

— Ні, ні, не кажіть,— стоїть на своєму завуч.— Я стріляний птах, добре бачу, хто і як хвилюється.

— Новачкам не личить, звичайно, сперечатись,— посміхнулася скупом.— Але якщо можна, почекайте з тиждень. Дайте мені можливість хоча б трішки зблизитися з учнями.

— Ну, гаразд,— погоджується Микола Андрійович.— Тиждень, то й тиждень.

Вона знала: не осоромиться перед начальством. Коли вже збори сподобались завучеві, уроки тим більше повинні сподобатися. Та й коли це буде, десь аж через тиждень. Мине цей, паданий їй для знайомства з учнями час,— може, й хвилюватиметься. А зараз — з якої речі? Світ, виявляється, не без добрих людей. І те, що серед них — завуч, багато чого важитиме, коли справді дійде до розмов про її перебування на посаді вчителя мови і літератури.

Це, здається, вперше після знайомства з Белою Софронівною повертається додому без неприємного накипу на серці. Радість, мабуть, так і була з неї, бо, коли побачилася з чоловіком, той одразу завважив це.

— У тебе приємна новина?

— Поки що можу похвалитися лише хорошим настроєм.

— І то вже добре. Наскільки мені відомо, настрої твій останнім часом залежав виключно від колег. Невже знайшла той таємний хід, яким можна буде підступитися до самої Бели Софронівни?

— Е-е, чого захотів. Про те і думати, мабуть, нічого. Був у мене на зборах завуч. Бачу, прихильно ставиться до моєї роботи.

Володимир Іванович посміхається загадково.

— І все?

— А хіба цього мало? Пам'ятаєш нашу розмову? Я сумнівалася, що в інтернаті знайдуться люди, які підуть наперекір Белі Софронівні і візьмуть мене під захист. Сьогодні повірила, що це може статись. Прихильність завуча багато значить.

— Та-ак,— своє щось ствердив Кучерук.— А як же мені бути? Радіти чи не радіти прихильності завуча?

Лідія Дмитрівна подивилася на нього зачудовано.

— Що ти хотів сказати цим?

— Бачиш... Насторожує трохи те, що всі твої прихильники у школі — чоловіки, а вороги — жінки. Чи не скажеш, бува, як це пояснити?

Дружина усе ще не розуміла його.

— Ти більше нічого не міг вигадати? — запитала ображеним голосом.

— А що, хіба не напрошується така думка?

— Думці неважко напроситися. Гірше, коли висловлюють її, не думаючи.

Володимир Іванович не гнівався. Навпаки, посміхався тією незлобливою посмішкою, яка властива схильним до жартів людям.

— Пробач, можливо, це справді так. Але що ж тоді виходить? Єдине, чим можу виправдати прихильність до тебе чоловіків,— це те, що вони розумніші за жінок.

— Твої сьогоднішні теревені не можуть бути підтвердженням цієї думки. В усякому разі, вони не на користь чоловікам.

Кучерук відчув наближення бурі і не став більше дражнити дружину.

— Ну, гаразд,— підійшов і ніжно обняв її за плечі.— Не треба гніватись. Невже ти не розумієш, що я жартую?

— Добрі мені жарти,— не гнала його, але й не добришала дружина.— Ніби не знає, чого мені коштував хороший настрій. Узяв і зіпсував одним словом.

— Не словом, а теревенями,— нагадав він щойно почутий вислів і тим примусив жінку пом'якшити свій гнів.— Повір, я не мав наміру зіпсувати тобі настрою. Просто побачив тебе веселою — і захотів пожартувати.

Лідія Дмитрівна мовчала.

— Якщо хочеш знати, мені відомо, чому Микола Андрійович прихильно ставиться до тебе.

— Чому?

— Я мав з ним розмову.

— Про мене?!

— І про тебе. Але про тебе так, між іншим,— зрозумів він її переляк.— Сказав тільки, що слідчий Кучерук і та Кучерук, яка працює у нього в школі, чоловік і жінка.

— А де ти зустрічався з ним?

— В одного з моїх колег. Вони, виявляється, сусіди і добрі приятелі.

І подив, і страх, що постали було в очах чутливої жінки, в одну мить змінилися теплими іскорками.

— То нащо ж ти дратуєш мене?

— Кажу ж, пожартував.

— Ех ти,— зруйнувала вона йому зачіску і, засоромившись, тицьнулася обличчям у груди.

VIII

За існуючими в школах правилами, директор чи завуч, відвідавши урок, мають бесідувати з учителем. Микола Андрійович Гордієнко не призначив чомусь такої бесіди, і для вразливої натури Лідії Дмитрівни цього вже було досить, щоб насторожитися. Чого це? Невже урок її не сподобався завучу? А чому ж тоді дякував? Чому на уроці сидів аж надто уважний, цілком задоволений? Для годиться?

Наступного дня у школі стало відомо, що Микола Андрійович скликає нараду вчителів гуманітарного циклу. Почувши те, Лідія Дмитрівна і зовсім дезорієнтувалася, не знала що думати. Невже про неї піде мова?

— Нарада буде короткою,— застеріг завуч.— У першому півріччі ми багато говорили про роботу методоб'єднань, складали і затверджували плани. Настав час перевірити, які наслідки дали ті заходи, що їх вживали предметні комісії по удосконаленню методів викладання. Є пропозиція почати перевірку з методоб'єднання Бели Софронівни.

— А чому саме з нас? — обізвалася Сухолясна.— Ви вважаєте, що наше методоб'єднання найгірше працює?

— З якої речі? Перевірка робиться не тільки для того, щоб мати уявлення про стан викладання того чи іншого предмета в школі. Мета її значно ширша: виявити крапці

методи викладання й зробити їх надбанням інших учителів.

Бела Софронівна мовчала. Пояснення, видно, влаштувало її, а може, й потішило.

— Який характер матиме перевірка? — продовжує завуч. — Ми тут радилися з Іваном Остаповичем і прийшли до спільної думки, що наслідки роботи методоб'єднань найкраще можна побачити на уроках. Отож є така пропозиція: відвідати, починаючи з завтрашнього дня, уроки всіх викладачів мови та літератури і обговорити потім на засіданні педагогічної ради. В обговоренні мають взяти участь усі вчителі гуманітарного циклу.

Педагоги чимось здивовані, перемовляються стиха.

— Ви сказали: мають взяти участь усі вчителі гуманітарного циклу. Значить, і географи, й історики?

— Так, — відповів за завуча директор. — А чому це вас дивує? Місця у класах вистачить. Зате обговорення буде при порівняно широкій аудиторії. А це дуже важливо.

Запитань більше не було. Завуч пождав трохи й познайомив учителів з графіком відвідування відкритих уроків.

Лідія Дмитрівна з приємністю відзначила для себе, що вона стоїть у списку останньою. Значить, буде можливість послухати, як навчають дітей інші. А це важливо.

Для кого, для кого, а для неї зараз дуже важливо.

За три дні до того, як мала подавати відкритий урок, Лідію Дмитрівну призначили керівником восьмого «Б», того самого восьмого «Б», який засвоював програмовий матеріал на комсомольських зборах.

Не певна, що це робилося з волі директора, могло бути і волею обставин. Але в душі зраділа призначенню. Знала: воно багато до чого зобов'язує. Тепер відповідатиме за знання учнів не тільки по тому предмету, який сама веде, а й по всіх інших. З керівника класу питають більше, ніж з учителя, і питають за все: за успішність, поведінку, за участь у гуртках, у громадському житті школи. Через те більшість учителів під тим чи іншим приводом намагається ушикнути цих обов'язків. А її вони тіпають. Раз призначили керівником класу, значить, остаточно затвердили на посаді вчителя української мови і літератури. І це — найголовніше. Ніщо інше не страшне їй, нічого іншого вона тепер не боїться!

З чого ж їй починати? І чи починати зараз? Може, зачекати, поки мине оця катавасія з відкритими уроками,

з обговоренням роботи вчителів-мовників на педагогічній раді? В принципі воно так і буде, але ж проводити відкритий урок доведеться не десь-інде,— у восьмому «Б». А вона не може ще сказати, що знає учнів, тим більше, що знайшла з ними спільну мову.

Діти не люблять залишатися після занять, та в інший час зібрати їх не було можливості, і Лідія Дмитрівна наважилася зайти до класу разом з останнім дзвінком.

Усі були націлені йти додому, через те деякі не сіли навіть, коли вчителька просила затриматися.

— Я ненадовго,— застерегла Лідія Дмитрівна.— Всього лиш на п'ять хвилин... Не знаю, чи буде це приємна для вас новина, чи не буде,— стримано посміхнулася вона,— але мушу повідомити таке: мене призначено керівником вашого класу.

Учні принишкли на мить, видно, з несподіванки, потім пожвавішали, почали висловлювати своє вдовolenня.

Бачила: говорять не для годиться. Хто-хто, а дівчата по-справжньому раді її призначенню і, радіючи, світять щасливими очима.

— Признаюся,— продовжує тим же тоном учителька,— мені приємно бути керівником вашого класу. Певна: працюватимемо дружно, злагоджено. Щоб і надалі не сумніватися в цьому, хочу запитати вас: чи прочитали ви повість, про яку йтиметься післязавтра, на відкритому уроці?

— Прочитали,— обізвалося кілька голосів.

— Але не всі, так?

Клас мовчав.

— Оце вже мене насторожує. Якщо і завтра не прочитаєте, якщо і далі так буде...

— Прочитаємо! — дружно обірвали її на півслові діти.— Ось побачите: всі прочитаємо.

— Майте на увазі,— застерегла Лідія Дмитрівна,— я кожного щось запитаю. Буде дуже незручно перед учителями, коли не зможете відповісти на поставлене питання... А зараз — до побачення.

— До побачення!

...Біля вчительської стояло кілька педагогів. Один із них розповідав щось, видно, інтимне й веселе, бо інші утаємничено посміхалися, прислухаючись до розмови.

— Добрий день,— привіталася Лідія Дмитрівна і ступила біля них крок.

— Добрий день.— Оповідач обернувся на її голос і, по-серйознішавши, запитав:— Що ж це ви запізнюєтесь?

Вчителька спантеличено подивилася на годинник.

У тих, хто мало знав її, могла скластися думка, що жінка ця раз здивувалася колись і на все життя лишилася здивованою. Брови завжди підняті, вигнуті дугами, очі насторожені і теж ніби вражені чимось. А зараз, коли налякали запізненням, і поготів. Стояла перед колегами довірливо-щира й розгублена, ось-ось, здавалося, виголо-сить таке звичне вже і таке природне в її устах: «Правда?» Та Лідія Дмитрівна знайшла цього разу інше слово.

— А ви?..

— Що ми? — не дав їй висловитись історик.— Ми люди іншої парафії, нам не ходити під владою Бели Софронівни. А вам це так не минеться.

— Але чому ви тут, не на уроці?

— Хм, чому. Вас ждемо.

— Не слухайте, Лідіє Дмитрівно,— змилювався один із педагогів,— Віталій Омелянович, як завжди, жартує. Не буде його, відкритого уроку, Бела Софронівна захворіла.

Не знала, вірити чи не вірити.

— Ні, ви серйозно?

— Цілком серйозно,— підтвердив Віталій Омелянович.— Якщо ми так уже скомпрометували себе у ваших очах, зайдіть в учительську і переконайтеся.

Лідія Дмитрівна все ще вагалася, а поки вагалася, доля зглянулася над нею і послала на виручку самого завуча.

— О, будь ласка,— показав на нього історик.— Миколо Андрійовичу, не дайте збрехати, підтвердіть, що відкритого уроку сьогодні не буде.

— На жаль,— розвів руками завуч.— Бела Софронівна захворіла. Так що йдіть і готуйтеся, Лідіє Дмитрівно. Тепер ваша черга.

— Тільки ж не підведіть,— жартує Віталій Омелянович.— Бережіться протягів, не замочуйте ноги. Бо, коли й ви захворієте ненароком, обговорення затягнеться на невизначений час.

Лідія Дмитрівна не зразу пішла додому, заглянула в бібліотеку, підбрала потрібні їй книжки.

«Обговорення затягнеться,— пригадує почуті з уст історика слова.— Значить, Бела Софронівна таки проводитиме відкритий урок. А я подумала дурною головою, що вона зумисне захворіла. Це вже казна-що виходить. Схо-

же, ніби я упереджено ставлюся до цієї жінки, схильна думати про неї тільки погане. Біда, їй-богу. Так, чого доброго, і зовсім розучишся вірити людям».

ІХ

Іван Остапович чимось іншим був заклопотаний у ці дні — нечасто відвідував відкриті уроки вчителів гуманітарного циклу. А за тиждень до педагогічної ради, на якій мали обговорюватися відкриті уроки, і зовсім виїхав з Миропілля, нібито на один з курортів Північного Кавказу.

Перед тим як надати слово педагогам, завуч звернувся до них із проханням не витратити часу на дрібниці, говорити про найголовніше в обох випадках: і тоді, коли мова йтиме про недоліки, і тоді, коли виникне потреба сказати щось про досягнення.

— Ми ходили на відкриті уроки викладачів мови і літератури не для того, — підкреслив він, — щоб хвалити чи гудити когось. Головна мета цих заходів — знайти найбільш доступний, а відтак найбільш результативний спосіб викладання. Я, наприклад, завжди був такої думки, а цими днями ще більш переконався, що, хоч методика викладання гуманітарних предметів одна, кожен учитель, як особа індивідуальна, може і повинен внести щось своє. Є потреба говорити, зрозуміла річ, і про те, що не задовольняє нас на уроках мови та літератури і чому не задовольняє. Але, повторюю, говорити треба з однією метою: позбутися незадовільних уроків, використати все краще, що є в досвіді наших учителів, і зробити його надбанням усіх викладачів гуманітарного циклу.

Коли він виголосив вступне слово і попросив педагогів виступати, в залі запанувала на якийсь час тиша.

— Прошу, товариші, — ще раз нагадав Гордієнко.

Але вчителі мовчали.

— Філологам, бачу, незручно хвалити себе, — підвівся Віталій Омелянович Білоштан. — Ну що ж, у такому разі дозвольте мені, історикові, поділитися враженнями. Ми вже обмінювались якимось думками і прийшли до висновку, що більшість прослуханих нами уроків належить до тієї золотой середини, яку можна оцінювати по-різному: коли немає нічого кращого — як пристойні чи в основному пристойні, а коли є щось краще, то можна вважати і незадовільними.

— Дивний принцип оцінки роботи вчителя,— не втерпіла і вкинула слово Бела Софронівна.

— Чому дивний? — заперечив їй хтось із педагогів.— Він існував ще тоді, як не було вчителів. Пам'ятаєте: на безриб'ї і рак — риба.

Гордієнко застережливо постукав олівцем:

— Товариші! Так ми ні до чого не домовимося. Давайте вислухаємо Віталія Омеляновича.

Білоштан зачекав, поки стихнуть розмови.

— Не знаю, як інші, а я ждав, вірив, що з великої кількості відкритих уроків повинен бути хоча б один такий, з яким можна було б порівнювати і оцінювати інші. І я діждався. Це були уроки нової в нашій школі і, що особливо приємно відзначити, молодій вчительки Лідії Дмитрівни Кучерук.

У залі знову відчулося пожвавлення, проте ненадовго.

— Що мені сподобалося на уроках Лідії Дмитрівни? — продовжував тим часом Білоштан.— По-перше, те, що вона добре знає матеріал, уміє пов'язати події, про які розповідається в творі, з суспільними процесами. І не тільки сучасного суспільства. Оперування невідомими дітям і так потрібними для розуміння матеріалу фактами забезпечує не лише цікавість розповіді, а й її глибокий зміст, робить урок логічним, переконливим і, що найголовніше,— пропагандистським...

Друге, що сподобалося мені,— це вміння подати матеріал: просто, дохідливо, задушевно, так, знаєте, задушевно, що я незчувся, коли закінчився урок. У мене було таке враження, ніби я сиджу в театрі.

Це забезпечує і третю позитивну якість в роботі вчительки: вміння знайти контакт із учнями. Ви всі бачили, як вони уважно слухали і як дружно й змістовно відповідали потім.

Віталій Омелянович помовчав, видно, мав намір кінчати вже і прикидав у думці, чи все сказав.

— Я вважаю, товариші,— надумався він зрештою,— що уроки Лідії Дмитрівни багато в чому повчальні для нас. Але чи все ми можемо перейняти в неї і тим більше застосувати на практиці, признатися, сумніваюсь. Ну, знати свій предмет кожен зобов'язаний. Чим об'ємнішими будуть знання, тим легше переконувати учнів. А от викладати так не кожен зможе. Навіть коли дуже бажатиме. Через те я і радий би рекомендувати всім наслідувати Лідію Дмитрівну, і боюсь. Тут, бачите, потрібний талант.

А талант, казав один, як гроші: коли він є, то є, а як немає його, то немає.

Білоштан сподівався викликати сміх, а сів під загальне мовчання.

— Я не згоден із вашими висновками, Віталію Омеляновичу, — підвівся за столом завуч. — Але скажу про це пізніше. Хто просить слова?

Вчителі мовчали.

— Ми ждемо, товариші. Прослухали вісім уроків. Невже немає про що говорити?

— Чом немає, — озвалася Бела Софронівна. — Говорити є про що. А чому люди мовчать, не розумію.

— Ну то прршу, Бело Софронівно, ви завжди були добрим заспівувачем у цім ділі, говоріть.

— Ні, я ще почекаю.

— А ви, Вікторе Платоновичу?

— Я теж не зібрався ще з думками. Трохи пізніше.

Гордієнко дивився на нього, як на привезеного.

— Оце так новина. Два тижні готувалися до обговорення і до цього часу не зібралися з думками... Ні, як собі хочете, а я остаточно впевнююсь, що в нас із критикою не все гаразд. Більше того: коли є хороше в роботі вчителів, і тоді навіть мовчать. Просто неймовірно!

Він постояв трохи — чи то тамував раптовий спалах гніву, чи ждав, поки візьме хтось слово.

— Ну що ж, — сказав як підсумок. — В такому разі доведеться мені виступити. Було б неправильним вважати, що викладання мови і літератури в нашій школі аж надто погане. Воно в цілому задовільне, золота серединка, як сказав Віталій Омелянович. Але оцінка «задовільно» — не мета. Тим більше що нам є на кого рівнятися: уроки вчительки Кучерук справді були зразковими.

Віталій Омелянович прийшов до висновку, що не всі і не всьому можуть навчатися в Лідії Дмитрівни, послався навіть на висловлювання про талант. Заперечуючи це, я міг би навести інше висловлювання. Хоча б те, що талант — це перш за все труд, і той, хто хоче учитися в Лідії Дмитрівни, може любісінько сподіватися на успіх. Під лежачий камінь вода не тече. Треба працювати, товариші, щоб викладати літературу так, як викладає її Лідія Дмитрівна.

Це з приводу того, що говорилося вже тут. Тепер кілька слів про те, чого ніхто не помітив. Я маю на увазі вимогу, що її ставить Лідія Дмитрівна перед учнями:

читати тексти творів, які розглядатимуться на уроці, заздалегідь, в усякому разі до того, як про них поведе мову вчителька. Це, скажімо, не нове в педагогіці. Але мені здається, що вчителі наші, крім Лідії Дмитрівни, вважають цю обов'язкову вимогу застарілою, і даремно. Уявіть собі учня, який не читав твору. Адже такий учень нічого не зрозуміє, сидітиме на уроці тума тумою, і єдине, на що може спромогтися, коли він чесний і дисциплінований, — це вдавати, ніби слухає.

Я відвідував й інші уроки Лідії Дмитрівни. Небагато, правда, всього лиш один. Але враження залишив він у мене не гірше, ніж цей, відкритий. А може, навіть і краще.

Справа в тому, що Лідія Дмитрівна проводила його зовсім іншим способом. То був урок-бесіда, в якому учні брали найактивнішу участь, не тільки відповідали на поставлені вчителькою питання — полемізували, сперечалися і в суперечці приходили до якоїсь істини. Признаюсь, мені той урок видався ще кращим, ще результативнішим, таким, що дозволяє учневі самому подумати над тим чи іншим фактом, і я не розумію, чому Лідія Дмитрівна вирішила провадити відкритий урок в інший спосіб. Невже злякалися, що буде багато людей, що люди можуть не зрозуміти вас? Га, Лідіє Дмитрівно? Чому ви вирішили давати урок відомим уже способом, а не цим, новим?

Кучерук підвелася.

— Я й сама твердо не знаю чому, — сказала тихим, надірваним з хвилювання голосом. — Може, боялася, а може, не певна була, що цей урок треба давати у формі бесіди. Учні могли злякатися присутності такої кількості вчителів і не взяти активної участі в розмові. А взагалі... взагалі я не схильна кожен урок проводити у формі бесіди. Є такий матеріал, що його неодмінно треба пояснювати.

— О! — вигукнув завуч. — Оце, здається, і є те, про що варто поговорити на сьогоднішній педраді.

Ініціатива справді була розв'язана. Після Лідії Дмитрівни виступили викладачі російської мови, за ними — географ. Нарешті взяла слово і Бела Софронівна.

— Я ждала, що хтось заговорить про найголовніше, — сказала вона з викликом, — та, бачу, даремні сподівання. Можна не дивувати Галині Іванівні чи Петру Йосиповичу, — назвала вона викладачів російської мови, — але чому мовчать про це Микола Андрійович як завуч та й

Віталій Омелянович як історик, викладач, так би мовити, провідного предмета, — мене просто дивує.

— Що ви маєте на увазі? — запитав Білоштан.

— Маю на увазі політичний бік так званих новшеств Лідії Дмитрівни.

Вчителі притихли, а Лідія Дмитрівна зчервоніла, дивиться на Сухолясну і здивованими, і переляканими очима.

— Чого приходять у школу учні? — питає Бела Софронівна, гордо тримаючи голову. — Відповідь сама собою напрошуеться: щоб учитися, і вчити їх повинен учитель, а Лідія Дмитрівна і всі, хто її підтримує, хочуть, щоб вони самі себе вчили. Читайте, мовляв, твір, приходьте і дискутуйте з приводу прочитаного. А чи подумали ви, товариші, до чого можуть привести такі дискусії? Учні є всякі, і не тільки за розвитком, а й за переконаннями. Вони такого наговорять, що потім ніякі комсомольські збори не порятують, — натякнула вона на ті збори, що проводилися у восьмому «Б» з приводу поведінки Голуба.

— А для чого ж учитель на уроці? — кинув хтось із задніх рядів.

— От іменно: для чого вчитель на уроці? — по-своєму стракувала те запитання Бела Софронівна. — А для того, виявляється, щоб послухати дітей, сяк-так полагодити те, про що говорилося, — і будьте здорові. Ні, товариші, такі методи до добра не доведуть, а головне — добро вони не научать. Це я вам авторитетно заявляю...

Тепер конкретно про відкритий урок Лідії Дмитрівни...

— А хіба відкритий урок давала тільки Лідія Дмитрівна? — запитав завуч.

— Але ж про неї тут тільки й мови.

— Сподіваюсь, це не її провина.

— Можливо. Я не хочу сказати, що все, висловлене Лідією Дмитрівною, висловлювалося навмисне. Лідія Дмитрівна, може, й сама не розуміє, що вона говорила тоді, яких політичних помилок припустилася, хвилюючись.

Насторожені, принишклі досі вчителі заворушилися, розглядаються по боках, ніби питають сусідів: «Ви чули? Що вона має на увазі?»

А Сухолясна тільки набирала розгону.

— Але, товариші, — підвищила вона голос, — чому не помітили цього ті, хто сидів за партами і спокійнісінько

слухав урок? А коли вони помітили, то чому мовчать зараз, коли іде обговорення уроку?

— Бело Софронівно,— не витримав Білоштан,— не можна так довго лякати людей. Кажіть зрештою, в чому справа?

— А справа в тому, Віталію Омеляновичу,— обернулася вона до Білоштана,— що Лідія Дмитрівна, пояснюючи учням, які події суспільно-політичного життя зумовили появу повісті «Привітайте мене, друзі», допустилася неприємних помилок. Вона послалася на постанову Пленуму ЦК КПРС «Про збільшення виробництва продуктів тваринництва». І правильно зробила, звичайно, що послалася. Але як послалася, товариші. Вільно чи невільно Лідія Дмитрівна применшила значення цього історичного документа. Вона сказала, що постанова була тільки поштовхом, який змусив письменника приглянутися до життя, а не дороговказом, як це є насправді. Я була присутня того року, коли опублікували постанову Пленуму, на одній зустрічі з письменниками. Послухали б ви, товариші, як говорили про цей історичний документ самі письменники. Вони називали його програмою своєї діяльності, дякували партії, що вона відкрила їм очі на ті неподобства, які були в сільському господарстві. А в устах Лідії Дмитрівни постанова Пленуму ЦК КПРС — тільки поштовх, який, до речі, змушує письменника приглядатися до життя.

Але і це не все, товариші. Я хотіла б знати, де, в якій книжці вчитала Лідія Дмитрівна твердження про так зване співвідношення сил інтелігенції і робочих людей у післявоєнні роки. І що це за натяк: інтелігенція після війни є, а робочих рук не вистачає? Чи не хотіла сказати цим шановна Лідія Дмитрівна, що робочі люди воювали і понесли значні втрати, а інтелігенція не воювала?

Першим підвівся за столом завуч. Він був зосереджений і, як здалося присутнім, сердитий.

— Бело Софронівно,— звернувся він спокійним тоном,— а який, на вашу думку, був намір вчительки Кучерук в цілому? Хорошому чи поганому навчала вона учнів? Урок як такий був політично правильний чи неправильний?

— Ви мене дивуєте, Миколо Андрійовичу,— знизала плечима Сухолясна.— Як може бути правильний урок в цілому, коли він неправильний в деталях?

Гордієнко переклав з місця на місце папір, що лежав перед ним на столі.

— М-да,— сказав і окинув замисленим поглядом залу.— Зроблено серйозне звинувачення в адресу вчительки Кучерук і всіх нас, хто був на її уроках. Тут багато комуністів. Я прошу всіх, буквально всіх виступити і сказати: є підстави для таких звинувачень чи немає?

Слово узяв Білоштан.

— Я почну із запитання,— сказав він, холодно подивившись на керівника методоб'єднання.— Бело Софронівно, скажіть чесно: усе, що ви говорили тут, говорилося серйозно?

Відчувши, що їй заперечують, Сухолясна набундючилась.

— Що за тон? Як ви можете питати таке? Мені не шістнадцять років!

— Тоді ще одне запитання,— і зовсім спохмурнів Білоштан.— За кого ви нас маєте?

— Я вас не розумію.

— Уявіть собі, що я вас теж не розумію. Убийте, але не можу зрозуміти, яка була потреба виносити на люди таку ганебну зброю, як демагогія.

— Демагогія? — Бела Софронівна схрестила на грудях руки, розглядається на всі боки, шукаючи підтримки.

— Так, звичайнісінька. Звідки ви взяли, що вчителька Кучерук применшила значення постанови Пленуму? Адже вона почала з цього урок, наголосила на тому, що саме дякуючи постанові письменник звернувся до цієї теми, написав твір про сучасну молодь, її шляхи і долі в перехідний період. Яка ж є підстава говорити, що вчителька применшила значення постанови Пленуму ЦК КПРС? Хіба таке ставлення письменника до постанови не означає, що вона була дороговказом для нього?

А чого варте друге ваше звинувачення: де, в якій книжці вчитала Кучерук про співвідношення сил у післявоєнні роки? Якщо вже на те пішло, то дозвольте відповісти вам: у постанові Пленуму ЦК КПРС, у партійних документах. Хіба те, що партія звертає увагу на трудове виховання школярів, не говорить про необхідність використання людей із середньою освітою в промисловості й сільському господарстві, що країні потрібні зараз не так освічені спеціалісти, як кваліфіковані робітники? Отож і виходить, що не Лідія Дмитрівна погано вчиталася і недостатньо використала на уроці партійний документ, а

ви, Бело Софронівно. Це я вам теж авторитетно заявляю, як викладач провідного предмета. Соромно в наш час виступати так безвідповідально, і я, на вашому місці, встав би зараз і попросив би пробачення в усіх нас.

Бела Софронівна намагалася сказати щось, але сказати, видно, не було чого, і вона совалася на стільці, поки географ не попрохав у завуча слова.

— Прошу, Макаре Івановичу.

— Мене дивує непослідовність Бели Софронівни. Минулого року вона страшенно обурювалася, коли інспектор райвно, відвідавши урок літератури, на якому йшлося про творчість Марка Вовчка, зауважив, що урок був би непоганим, коли б учителька пов'язала його із сучасністю, зокрема з таким цікавим явищем у житті колгоспного селянства, як почин Ярослава Чижа. Зараз же товаришка Сухолясна, по суті, стала на позицію інспектора райвно, а де в чому й переплюнула його.

Я цілком приєднуюсь до оцінки уроків Лідії Дмитрівни, що її дали товариші. Як і Віталій Омелянович, вважаю звинувачення, зроблені керівником методоб'єднання на адресу вчительки Кучерук, безпідставними. Але, на відміну від інших товаришів, що виступали тут, хочу запитати Белу Софронівну: якщо ви вважали, що урок Лідії Дмитрівни методично хибний чи просто не вартий того, щоб ставити його в приклад, чому ви не знайшли для всіх нас іншого, достойного наслідування, або — що було б, мабуть, найкраще — чому самі не показали прикладу? Адже ви були в списку тих, хто мав давати відкриті уроки.

— Я хворіла. Це всім відомо.

— І все-таки ви могли провести відкритий урок після Лідії Дмитрівни. Чи не скажете, чому ви не провели його?

— Я... я не розумію. Це що, допит?

— Звичайне уточнення деталей. Ви зумисне і безпідставно перекреслили гарний урок молодій вчительки, а самі сховалися в кущі. От і питається: чому?

Сухолясна бігала очима, шукала підтримки і, не знаходячи її, боронилася, як могла.

— Я... в кущі? Ні, ви подумайте: я — і в кущі. Коли я ховалася в кущі? Миколо Андрійовичу, поясвіть товаришеві, як це було.

Завуч підвівся, витирає хусткою окуляри.

— Ми справді пропонували Белі Софронівні провести відкритий урок після Лідії Дмитрівни, але вона відпросилася, посилаючись на здоров'я.

— Ясно,— підсумував свій виступ географ і сів.

Белі Софронівні помовчати б, та це, видно, не в її характері: відчувши в голосі географа іронію, схопилася і закричала:

— Що ясно? Що вам ясно, я питаю?

Макар Іванович не злякався.

— А те ясно, що ви неспроможні дати хороший урок, задрите молодій вчительці і, заздричи, хочете опорочити її перед колективом.

— Це... це наклеп,— захлиналася Сухолясна.— Я не можу... Миколо Андрійовичу, я цього не потерплю!

Вона не знала, що робити зі злості, але Микола Андрійович не послішав на поміч.

— Бело Софронівно,— сказав він стримано, хоч і не зовсім прихильно,— ви звинуватили Лідію Дмитрівну в політичних помилках, а нас усіх — у політичній короткозорості. Майте тепер мужність і вислухайте, що думають з цього приводу педагоги.

— Але тут іде мова про мою честь.

— А хіба ви, безпідставно звинувачуючи вчителів, говорили про щось інше?

Сухолясна на мить примовкла.

— Як, ви теж вважаєте, що мої міркування безпідставні?

— Так. І навіть більше ніж безпідставні.

Подив сповзав з її обличчя, як розбита об круту гору хмара.

— В такому разі ми говоритимемо з цього приводу в райвно.

— Будь ласка. Можна і в облвно. Але перш за все давайте поговоримо тут.— Завуч зробив паузу, чи то думав, як простіше висловитись, чи ждав, що скаже на його намір Бела Софронівна.— Мені здавалось, що ви, Бело Софронівно, прослухавши відкриті уроки нової вчительки, переконаєтеся зрештою, що ми не помилилися, віддавши їй години Павла Федоровича. Більше того, я сподівався, що ви докорінно переглянете своє ставлення до неї. А ви не зробили цього. Навпаки, лишилися вірною своєї упередженості і нарobili ще більших помилок. Це сумний факт, і я змушений сьогодні говорити про нього, незважаючи ні на ваш великий педагогічний стаж, ні на

давні й добрі стосунки між нами. «Amicus Plato, sed magis amica veritas»¹,— казали древні. Тим більше що ця розмова давно вже назріла.

Хтось закашлявся. Гордієнко виждав, поки настане тиша, продовжує:

— Скажіть, Бело Софронівно, і ви, Варваро Костянтинівно,— показав він на Златоуст,— хто вас уповноважував і які були підстави говорити Лідії Дмитрівні, коли вона тільки-но приступала до обов'язків викладача мови й літератури, що її поява у школі небажана, що без неї школа могла б обійтися?

Поміж учителів пішов глухий, але явно невдоволений шепіт.

— Я не чую відповіді,— нагадує завуч.

— Ніхто не уповноважував,— озвалася Сухолясна.— Члени кафедри... чи то пак, методоб'єднання, були ображені тим, що ви берете на роботу вчителів без їхньої згоди.

— На нас із директором могли, скажімо, й образитися. А до чого тут Лідія Дмитрівна? Чому ви демонстративно зігнорували її, не зажадали, щоб вона була присутня на засіданні предметної комісії?

— Ми не забороняли їй бути присутньою.

— Неправда. Ви не відповіли навіть на її привітання, пройшли поруч і вдали, що не помічаєте. І ви, і ваша кафедра,— наголосив він на останньому слові.— Що це таке, я питаю? Якщо вам байдуже, як думатимуть люди про вас, то не забувайте врешті-решт, що можуть подумати вони про нашу школу, про інших вчителів.

Сухолясна не стала пояснювати.

— Як швидко повірили всі Лідії Кучерук,— сказала між іншим, ніби про себе.— Просто дивно: нам, що працюють тут давно, немає віри, а їй уже повірили.

— Немає нічого дивного: правда на її боці. А крім того, я не від Лідії Дмитрівни чув про вашу розмову в кабінеті предметної комісії.

— І певні, що вам сказали правду?

— Так, певен. Бо все підтверджується, Бело Софронівно. Навіть те, що причиною ваших переслідувань Лідії Дмитрівни є бажання поділити її години. Вам, бачите, мало того, що маєте. А до уроків, між іншим, не готує-

¹ Платон мені друг, але істина дорожча.

тєсь. Особливо ви, Варваро Костянтинівно. За години ладні не знати яких грубощів наговорити незнайомій людині, а на уроці учні виявляються грамотніші за вас... Сором, товариші. Сором і ганьба!

Завуч постояв трохи, роздумуючи.

— Мені здається, що з цієї серії відкритих уроків треба робити серйозні висновки. Викладання мови і літератури, хоч і заслуговує в цілому задовільної оцінки, задовольнити нас не може. Найбільшим недоліком є, на мою думку, статичність форм викладання, яка іде від небажання вчитися, переймати досвід кращих учителів. Тенденція до статичності проявилася, до речі, і в сьогоднішній суперечці. Але є й інша причина і, очевидно, не третєорядна: деякі вчителі понабирали по двадцять шість годин замість вісімнадцяти і готуватися до уроків просто не мають фізичної можливості, а коли й готуються, то так собі, аби одбути чергу. Хочу порадитися з вами, чи є потреба переглядати навантаження зараз оце, оскільки навчальний рік підходить уже до кінця. Але на наступний рік треба, мабуть, комплектувати вчителів так, щоб кожен із них мав не більше ставки. Досвід переконує: такий захід лише на користь справи.

Отже, прошу, товариші, висловлюватись і з цього приводу...

Х

Після педагогічної ради Бєла Софронівна не вийшла на роботу. Подзвонили, що захворіла, і ніби серйозно.

У школі сприйняли це по-різному. Одні відверто нарікали на завуча, історика та географа, мовляв, то їхня жорстокість поклала вчительку до ліжка, інші тільки посміювалися, запевняли, що справа не в жорстокості: хто знайомий із такою галуззю військової науки, як тактика, тому все ясно.

Лідія Дмитрівна не чула, щоб хтось нарікав на неї, проте певна була: без цього не обходиться. Якщо вже завучеві дістається, то їй тим більше. Коли не в інтернаті, то дома, не вголос, то про себе, а кажуть, мабуть: «І де вона взялася на нашу голову? Не було її — не було й таких розмов у школі, а тим більше — неприємностей».

Думала, педрада покладе край прикросам, а виявилось — не так це просто. Лише один вечір потішила себе надією, порадувала чоловіка хорошим настроєм. Та ніч

спала спокійно. А прийшла вранці до школи — довелося попрощатися і з добрим настроєм, і з надією: завуч покликав в учительську і звелів, поки повернеться Бела Софронівна, вести уроки літератури в дев'ятому «Б».

Незручно було відмовлятися і страшенно не хотілося вести нехай і кілька днів уроки Бели Софронівни.

— А може... може, без мене обійшлося б?

— Чому? Є якась серйозна причина?

Кучерук не знала, як пояснити.

— Бачите, я не хотіла б замінити саме Белу Софронівну. У нас із нею стосунки і так не з краших, а після заміни можуть бути ще гіршими.

Завуч розводить руками.

— Іншого виходу немає. У Варвари Костянтинівни вистачає годин, а Віктор Платонович вестиме уроки Бели Софронівни в дев'ятому «А».

Не хотілося. Дуже не хотілося! Адже Сухолясній не вгодиш, вона знайде, за що вчепитися, і обмовлятиме потім, як заманеться. А до неї підпряметься й Варвара Костянтинівна. Те, що її обходять, не посилають на заміну, дорого може коштувати. Особливо таким, як вона, Лідія Дмитрівна. Та куди подінешся? Відмовлятися теж незручно.

Думала, вагалася, а прийшла з школи, засукала рукава, сіла готуватися до уроків. Тепер їх більше ніж треба. Та й відповідальність неабияка. Так що прощай, вільний час, роботи буде по саму зав'язку!

Як на те, у восьмому «Б» сталася подія, яка і зовсім закрутила її, змушувала допізна залишатися в школі, ходити до батьків, аби розібратися якось і не дати порушеній активом класу справі широкого і неприємного розголосу.

А справа не з простих. В одного з її учнів — Павла Довгала — викрали хлопці щоденник. Викрали, звичайно, аби довідатися, в кого закоханий, а виявили таке, що змушені були передати щоденник класному керівникові: в ньому вівся реєстр, скільки і в кого украдено ним, Довгалем, грошей.

Дивилася на припишклого за партою хлопця і не йняла віри. Адже від Довгала зайвого слова не почувеш не тільки на уроках, а й поза уроками. І вчиться добре...

Учні обурювалися (найперше, мабуть, ті, хто значився в реєстрі), а вчителька стояла перед ними і не знала, з чого почати неприємну розмову з Довгалем. Згадалася

народна мудрість: у тихому болоті чорти водяться,— але й вона не підказала їй якогось рішення, тим більше мудрого рішення.

— Тихше, діти! — заговорила зрештою. — Так ми ні до чого не домовимось. Давайте сядемо і спокійно розберемося, що сталося.

Вона пождала, поки учні вгамоняться, і запитала:

— Ті, хто в цьому списку, справді були обікрадені?

— Так! — озвалося кілька голосів.

— А коли це сталося?

— Там же написано,— відповів за всіх Голуб, і відповідь невдоволено, ба навіть грубо.

Вчителька спохмурніла.

— Щоденник — річ особиста, і те, що записано в ньому, є таємницею. А я не маю звички цікавитися чужими таємницями,— сказала глухуватим, дещо ображеним голосом.— Через те й питаю тих, кого обікрадено: коли це було?

— Позаторік, у шостому класі ще.

«Що? Аж позаторік??!»

Лідія Дмитрівна не вірить і перепитус: то правда, що аж позаторік?

— Правда. От хоч і Довгаль запитайте.

— Ну, а після того були у класі крадіжки?

— Ні, не було.

Тепер і зовсім не розуміла, що все це означає, навіть хлопець записав і два роки носив із собою свідчення ганебності своєї?

Вичерпну відповідь на ці питання міг дати лише сам Довгаль, і їй нічого іншого не лишалося, як звернутися до Довгалья.

— Що скажеш, Павле? Ти справді крав у товаришів гроші?

Довгаль підвівся, стоїть мовчазний, похнюплений.

— Чого ж мовчшиш? Раз уже сталося так, що тебе викрито, мовчання не врятує. Рано чи пізно доведеться відповісти на всі поставлені нами питання.

— Я хотів оддати гроші, коли в мене будуть.

— Он що! — здивувалася Лідія Дмитрівна і відчула, як у серці її ворухнулося щось схоже на прихильність.

— Для того й записував у щоденник?

— Так.

— Ну, а яка була потреба красти? Що примусило тебе лізти до чужих кишень?

Довгаль мовчав. Скільки не питали його і як не питали — не відповідав.

— Може, у тебе хворіли на той час батьки? — пішла на виручку вчителька. — Може, дома не було чого їсти?

На це питання відповів клас. Відповів стриманим, але дружним сміхом.

Лідія Дмитрівна почервоніла: вона, очевидно, осоромилася перед учнями, і осоромилася тому, що не знає їх, а тим більше їхніх батьків.

Розмова з Довгалем явно не клеїлася. Кучерук, правда, і не сподівалася, що він одразу викладе геть усе, чого хочуть від нього товариші, але щоб отак опирався, не думала все-таки. Адже його спіймано, хай і не на гарячому, а проте спіймано.

— От що, діти,— сказала по хвилині мовчанні.— Розмова у нас почалася зненацька, ми, бачу, не готові до неї, і тому мені здається, що її слід перенести на інший день. Перед тим як підете звідси, хочу застерегти вас де в чому: поки ми не виявили, чому учень нашого класу став на такий ганебний шлях, як крадіжки,— не розповсюджуйтеся про них дома, на вулиці та й у школі. Не хай це буде нашою таємницею. Адже не відомо ще, хто тут більше винен: Павло, батьки, вулиця чи, може, й ми з вами, в усякому разі колишній шостий клас.

— А чому це ми? — не втерпів хтось.

— А тому, що Довгаль ріс і виховувався в нашому колективі. Якщо він справді став злодієм (чому я анітрішки не вірю), то винен в тім не тільки він. Так що нам немає чим хвалитися.

Лідія Дмитрівна помовчала і знову звернулася до учнів:

— То як, домовилися?

— Домовились! — відповіло кілька голосів.

— Ідіть тоді додому. А ти, Павле, лишись,— затримала вона Довгаля.— Мені треба поговорити ще з тобою.

XI

Розмова була відвертою. Лідія Дмитрівна не стала приховувати від Довгаля, що учні не подарують йому крадіжки, можуть навіть поставити питання про виключення з школи, особливо коли опиратиметься і мовчатиме. Єдине, що порятує його,— це зізнання.

— Ти зрозумів, Павле? Тебе спіймано, треба пояснити учням, чому так сталося, інакше розмова про викрадені тобою гроші не буде припинена.

— Я не можу признатися, чому крав.

— Це пов'язано з якоюсь таємницею?

— Так.

— Ну, а мені, тільки мені, міг би ти сказати? Якщо це така таємниця, що її справді не можна розголошувати, я виступлю перед класом і скажу, що тебе змусили красти обставини, які не підлягають розголошенню.

Довгаль мовчав.

— Шкода,— по-своєму зрозуміла його вчителька.— В такому разі тобі доведеться давати пояснення на загальношкільних комсомольських зборах. А можна було б обмежитися лише класними.

— Я все одно не признаюся.

— А як виключать із школи?

— Хай виключають.

— Ну, а розмови учнів? Хіба вони не тривожать тебе? Чув, що я говорила їм: мовчати поки що. Якщо ти опиратимешся, не поясниш, чому так сталося, рознесуть цю неприємну новину не тільки по всій школі, а й по всьому місту. Невже тебе не лякає погана слава?

Блимнув очима, проте нічого не сказав.

— Я не вірю, що ти вліз у це діло свідомо,— не відставала від нього класний керівник.— Тебе або намовили старші, або змусили якісь обставини. Скажи, ти справді після шостого класу ні в кого й нічого не крав?

— Ні, не крав.

— То чому ж боїшся признатися? Адже то було колись, два роки тому.

— Я казав уже чому.

— Це не рятує. Клас не порухується з твоєю таємницею, і я змушена буду стати на його бік, шукати причину твого морального падіння без тебе. Коли батьки твої будають вдома?..

Довгаль знову глянув на неї спідлоба, цього разу не так присоромленими, як наляканими очима.

— А нащо вам батьки?

— Доведеться з ними поговорити.

Очі й зовсім округлились. В очах — неприхований страх.

— Ти що, не знаєш, коли вони приходять із роботи?

— Чом не знаю...

— То скажи.

Учень усе ще вагається.

— А може, той... Може, без батьків обійдеться?

Лідія Дмитрівна заперечливо похитала головою.

— Такі вчинки від батьків приховувати не можна. Хто-хто, а вони повинні знати про це.

І знову — мовчання.

— Ну, то як: скажеш, коли краще зустрітися, чи мені самій шукати зустрічі з батьками?

— Та скажу. Тільки той... тільки якщо вже говорити-мете, то говоріть з матір'ю.

— А чому не з батьком?

— Батько нерідний у мене.

«Так он воно що!» — догадується вчителька і велить хлопцеві йти додому.

Перш ніж зустрітися з батьками Довгаля, спробувала довідатись, хто вони, де працюють. В журналі чомусь нічого не записано про них. А розмова має бути серйозною; піди знай, що за люди, як поставляться до крадіжки сина.

В учительській, крім секретарки, нікого не застала.

— Скажіть, ви тутешня, миропільська?

— Живу тут давно, але родом з інших місць. А що таке?

— Батьків мого учня, Павла Довгаля з восьмого «Б», знаєте?

— Аякже. Павлового батька усі знають, він — завідувачий райспоживспількою; мати працює в лікарні.

— Лікарем?

— Та ні, здається, медсестрою.

— А яке прізвище в батька?

— Як це яке? — дивується секретарка. — Довгаль.

Вчителька, видно, нічого не розуміє. Дивиться на секретарку і мовчить.

— А вони тутешні?

— По-моєму, ні.

Сумнівів не було більше: щось негаразд у цій сім'ї, щось примусило Павла полізти по чужих портфелях. Але що? Нестатки ж ніби відпадають: діти недаремно сміялися, коли нагадала про них.

Чує серце: нелегкою буде розмова з батьками. Та що робитимеш? Іншого виходу немає, треба іти розмовляти.

Опинившись за ворітьми школи, Лідія Дмитрівна повернула праворуч, у міський парк. Алеї його виведуть на центральну вулицю, а там недалеко вже й будинок, в якому мешкають Довгалі.

За клопотами і тривогами не помітила, коли станув сніг і на вулицях Миропілля запахло весною. Лише зараз, опинившись у парку, відчула, як тепло і лагідно світить сонце, дише пробуджена од зимового сну земля. Дерев, як і раніше, стояли незграбні й покручені, однак не були вже такими убогими й зіпцуваними, як узимку. Щось свіже, помолоділе грало в їх жилах, веселим дзвоном відзвонувало в націлених до сонця бруньках. Фізично ніби й не чула її, музики весняного парку, але серце сприймало й настроювалось на мажорний лад.

Зловила себе на тих веселощах і посміхнулася: це чи не вдруге за кілька місяців підвела голову, глянула на докколишній світ. Гай, гай! Так можна й незчутися, коли минуть кращі літа, ляже на серце холодною зажурою осінь, а там — і зима. Жарти хіба, минуло три місяці, як переступила поріг інтернату, а таке враження, що це було на тому тижні. Бігаєш, суєтишся, тривожишся. І не тому, що це конче необхідно. Добра половина тривоги іде од того, що їй треба доводити декому свою повноцінність, своє право на місце в колективі. Було б не так кривдно, коли б справді почувала себе гіршою за інших, коли б роботою її та й нею був незадоволений директор чи завуч. Але ж ні, незадоволені такі, як вона, рядові, і незадоволені просто так собі, з доброго дива. Попробуй потягайся з ними, коли вони погрожують навіть директорові, вважають себе більше кесарськими, ніж сам кесар.

На виході з парку її окликнули. Не зразу повірила, але, почувши своє ім'я, оглянулася. Від лави, що стояла в глибині бокової алеї, поспішав Павло Довгаль.

— Ви до нас? — і винувато, і благально дивився на свою вчительку.

— Так.

Опустив очі, мнеться.

— А може, не треба, га, Лідіє Дмитрівно?

— Як же це не треба? Ти ж не захотів бути відвертим зі мною, мушу іти тепер і розмовляти з матір'ю.

Стоїть, колупає черевиком землю.

— Ну, а коли я признаюсь у всьому?

— Якщо у всьому, не підуй. Обіцяю навіть захистити тебе перед школярами, коли переконаюся, звичайно, що

ти раз і назавжди відмовився від поганих звичок — красти.

— Правда? — підводить очі.

— Правда. Хоч це, признатися, нелегко мені буде.

Довгаль усе ще дивиться на неї, видно, не вірить.

— Ну, добре, — згоджується нарешті. — Я розкажу.

Вчителька велить пройти з нею до вільної лави на глухій парковій алеї, садовить зніченого хлопця поруч і довго слухає його сумну і плутану сповідь.

Він і понині не знав би, мабуть, що Довгаль — не його, а вітчимове прізвище, що той, кого він величав батьком, насправді не батько. В сім'ї чомусь приховувалося це. Та й зараз не хочуть, щоб сторонні знали, чому так сталося, що Павло ходить під чужим прізвищем.

Мати довго гризла опісля пальці, каялася, що послала його на літо в село, до свого брата. Саме та поїздка й відкрила очі на родинну таємницю. А сталося дуже просто. Пішов він із Сергієм, своїм двоюрідним братом, на річку, зустріли дорогою жінку, що простувала од берега. Ну, зустріди й пішли собі, не звернули уваги, що то за жінка і чому так пильно й здивовано дивиться на них. А вона не тільки подивилася вслід — зупинилася і довго стояла, проводжаючи їх, хлопчаків, цікавим поглядом. Потім повернулася до річки, питає Сергія, чи хлопець цей, Павло тобто, часом не Марії Карпівни синок. Сергій ствердив, і жінка, не роздумуючи, кинулась цілувати Павла. Він, звичайно, сторопів, потім почав задкувати. Жінка збагнула: хлопець прийняв її за ненормальну — і пояснила, що вона його рідна тітка, батькова сестра Оксана.

Тепер мусив дивуватися Павло: наскільки він знав, батько його родом з інших місць, і навіть зовсім з інших. Сказав про це новоявленій тітці, але та заперечила. Як з інших? Таж він і народився, і виріс тут, ходив із Павловою мамою в школу, а після війни одружився, забрав її до Києва. Довго не прожив, правда, з нею: сталося нещастя — і його забрали до психіатричної лікарні. Звідти він і не повернувся вже, бідолашний.

«Ви щось плутаєте, — сказав їй Павло. — Мій батько дома і в лікарні ніколи не був».

«Нерідний — так, а рідний, дитино, в лікарні. Хіба тобі мама не казала?»

Тітка Оксана була прикро вражена тим, що племінник нічого не знає, і не відстала від нього до тих пір, поки не

вмовила піти до баби, батькової матері. А там він довідався про все: що його справжнє прізвище Клименко, що батько був тяжко поранений на війні і це, можливо, зробило його калікою. Довідався також, що мати не довго журилася, вийшла невдовзі вдруге заміж і виїхала з Києва. Так що вони, Клименки, й не знали, де він і чи є він, Павло, бо був тоді зовсім маленьким, коли мати вивезла його в невідоме місто.

Батька, виявляється, давно уже перевели в Херсон, у колонію для безнадійно хворих. Бабуся Настя дала його адресу і попрохала онука не цуратися нещасного: він хоч і хворий, а все-таки батько. «Якщо вже поїхати не зможеш, то листа хоч напиши,— сказала на прощання.— Він буде дуже радий йому. Хто знає, може, радість та і розум поверне. З хворими на голову і таке буває: божеволіє од горя, а видужує од щастя».

Відтоді думки про батька (а заодно і про матір) не давали йому спокою, і він не втерпів-таки, написав у колону листа. Коли надійшла відповідь, мати одразу ж довідалася, почала допитуватись, звідки у нього батькова адреса, а допитавшись, страшенно розгнівалася і на Клименків, і на нього, Павла, особливо тоді, як він заявив їй, що має намір поїхати до батька на літні канікули.

«Куди ти поїдеш? Кого ти слухаєш? — кричала вона.— Адже він не при своєму розумі, батько твій».

«Але ж листа написав».

«А ти певен, що то він писав? Може, хтось із лікарів нашкрывав тобі відповідь... І не думай, і не гадай, не пуцу я тебе до нього».

Він не слухався, стояв на своєму. І мати поступилася. Не одразу і не зовсім, однак поступилася: сказала, що пустить його до батька лише в тому випадку, коли з ним поїде хтось із дорослих.

Павло одразу ж написав тітці Оксані, і та погодилася повезти його по закінченні занять у школі в Херсон.

Батько мав жалюгідний вигляд. Такий жалюгідний, що Павлові аж страшно було дивитися на нього. І додому їхав, то думав, чим би допомогти хворому, і дома не погидали ті думки. Особливо коли порівнював його з вітчимом, таким пишним, рожевощоким, так добротню, зі смаком одягнутим.

Очевидно, порівняння те й наштотхнуло його на думку купити батькові костюм. Ну, а раз з'явилася така думка, то виникла потреба пошукати й грошей. Просити у матері

не наважився, знав: все одно не дасть. Лишалось одне: красти, по двадцять п'ять — тридцять карбованців із зарплати.

Перша крадіжка лишилася непоміченою, а після другої мати забила тривогу. Мабуть, догадалася, хто краде, — почала вишпорити по Павлових книжках і таки знайшла те, що шукала.

Перепало йому тоді, і добре. Але бійка не допомогла, навпаки, ще більше й упертіше став думати про батька.

На материні гроші годі було сподіватися: вона ховала їх тепер, і ховала надійно. Думка була добратися до баби Насті, до тітки Оксани, поговорити з ними, щоб допомогли чимось батькові. Так він вирішив, так, мабуть, і зробив би, коли б гроші знову не потрапили йому на очі.

Цього разу побачив їх у Голуба, свого сусіда по шкільній лаві. Побачив — і не стримався, привласнив. Ну, а потім поцікавився портфелями інших, так і пішло.

— І багато взяв ти по учнівських портфелях грошей? — запитала вчителька, коли Павло скінчив свою сповідь.

— П'ятдесят два карбованці.

— На костюм явно малувато.

Довгаль вловив у її голосі іронію й примовк, не пасмілиться підвести очі.

— Я й сам зрозумів потім, що на костюм по портфелях не назбираю, — сказав знічено.

— Куди ж ти подів гроші?

— Батькові переказав.

— І на тому поставив крапку?

— Та майже. Раз, здається, вислав ще, але ті добув уже вдома.

Вчителька дивиться на нього пильно, з деякою недовірою.

— Коли ж ти збирався повернути учням гроші?

— Як почну заробляти, одразу ж і поверну, — не вагаючись, відповів хлопець.

— А не пізно буде? Товариші твої закінчать школу, роз'їдуться з Миропілля. Де ти знайдеш їх тоді?

Довгаль мовчить.

— Тобі не здається, що можна було б заробити вже ті кілька десятків карбованців і розплатитися? І не тільки з товаришами, а й з матір'ю.

— Хто мене візьме на роботу?

— Будь-хто. Хіба ти не міг би, наприклад, поносити два місяці пошту? Люди ідуть у відпустку, особливо влітку, тебе залюбки взяли б на підміну. Та й в радгоспі знайшлася б робота.

Довгаль пробудився, схоже було, що дивується, як це йому раніше не прийшла в голову така думка.

— Я так і зроблю, Лідіє Дмитрівно.

— От і добре. Лишається домовитися з учнями: чи ждатимуть вони до осені? Настрій у них, я бачу, войовничий. Не сподобалося їм те, що поліз ти по їхніх портфелях.

Вона подумала і додала:

— А може, признаєшся все-таки матері? Скажи, хай дасть тобі п'ятдесят два карбованці розплатитися з учнями. А влітку заробіш і повернеш їй. І ці, позичені, і ті, що взяв, не спитавшись.

Павло вагався.

— Боюсь. Це такого крику буде.

— Давай я сходжу і поговорю з матір'ю. Мене їй легше буде зрозуміти, ніж тебе.

Довгаль не зразу погодився, щоб учителька ішла до них, проте погодився. Грошей, як не крути, крім матері, ніде зараз не дістанеш. А гроші — його порятунок. У цьому він певен, більше ніж певен. Тому хай буде так, як хоче вчителька. Їй справді легше й простіше домовитися з матір'ю, ніж йому. Рано чи пізно, все одно довідається вона про крадіжку. А коли так, хай краще довідається від учительки.

XII

Знала, не все ще зроблено, але й певна була, зроблено багато. Якщо Павло і справді принесе сьогодні гроші, конфлікт між ним і тими, кого обікрав він, вважай, вичернаний. Лишиться пояснити учням, чому так сталося, і все. От чи пояснить тільки? Адже основне — причину крадіжки — доведеться замовчувати. А без цього діти можуть не зрозуміти її, а не зрозумівши, можуть не повірити. І що тоді буде, коли не повірять? Чи не відштовхне від себе клас? Учні мають намір серйозно розмовляти із злодієм, можуть і не послухатись її. Та ба, інакше теж уже не можна: вона дала Довгалеві слово, вивідала, що треба, і тепер інакше вже не можна.

За розкладом у восьмому «Б» сьогодні її уроків не було, і тому Лідія Дмитрівна не мала наміру заходити перед початком занять у клас — про збори можна попередити комсорга і на великій перерві. Але її покликали туди: Оля Москаленко прибігла в учительську і сказала не властивою їй скоромовкою, що в них у класі бійка.

Не стала розпитувати, чого б'ються, побігла слідом за комсоргом.

Ті, що чубилися, сиділи вже за партами (хтось із учителів примусив їх припинити бійку), та галас не встиг ще влягтися.

— Що тут сталося? — запитала керівник класу, коли учні вгамувалися.

Староста підвівся й пояснив: Іван Голуб і Павло Довгаль побилися.

— Встаньте! — наказала Лідія Дмитрівна обом забіякам. А коли ті звелися, ховаючи од неї очі, звернулася до Павла: — Так оце так виправляєшся? Не встиг за одне вибачитись перед товаришами, в інше ускочив?

— Я не зачіпав його, — буркнув Довгаль.

— То Голуб винен, — заступилися за нього дівчата. — Він перший почав приставати до Павла.

Лідія Дмитрівна не мала наміру розбиратися зараз, хто винен. Але покласти край сутичці між учнями, примусити їх угамувати свої пристрасті вважала за необхідне.

— Сьогодні після уроків — відкриті комсомольські збори, — сказала суворіше, ніж досі. — Отам і розберемося, хто винен. А зараз попереджаю любителів зводити рахунки: якщо хтось із вас посміє хуліганити в школі, одразу ж одішлю додому. Ви не маленькі, панькатися з вами не буду.

Почувся дзвінок. Лідія Дмитрівна ще раз нагадала учням, що збори серйозні, всі до єдиного мають бути присутні на них, і вийшла з класу.

«От і примирила, — думає. — Що ж робити? Як вести їх, комсомольські збори? Може, порадитися з завучем?.. Незручно якось. Це все одно, що сказати: «Я безсила, ідїть і розмовляйте ви...»

Між третім і п'ятим уроком було вікно, і Лідія Дмитрівна пішла-таки до кабінету Гордієнка. Як на те, завуча не застала. Секретарка повідомила, що пішов у райвно і навряд чи сьогодні буде.

Тепер надіятись ні на кого було — збори призначено, і все, що виникне на них, має полагоджувати без сторонньої допомоги...

— Учора,— сказала вона, коли стала перед класом,— ми мали намір винести на збори одне питання: про поведінку Павла Довгала. Зараз виникла потреба говорити і про поведінку Івана Голуба. Оскільки Голубові не терпиться — адже він сам, без нашої участі і згоди почав розмову з Довгалем, думаю, доцільно буде зважити на те і дозволити йому продовжити розмову на загальних зборах. Згода, діти?

Учні стримано засміялися.

— Отже, твоє перше слово, Іване.

Голуб вайлуватو підвівся за партую,— видно було, що жарти вчительки не дуже подобаються йому. Проте швидко втихомирив своє невдоволення, доволі-таки твердо і впевнено відповів:

— Я не визнаю за собою великої провини. Якщо Довгалеві не подобається кличка кишенькового злодія, мав би раніше думати, як поводити себе в класі. Тепер пічого ображатися.

— Але ж ми умовилися не говорити поки що про його крадіжку на людях. Довгаль викрав у вас гроші два роки тому. Як ти думаєш, міг він усвідомити за цей час хибність свого вчинку?

— Міг, звичайно. Але це не має значення.

— Помиляєшся,— перечить учителька.— Має значення, і велике. Навіть запеклих злочинців судять для того, щоб примусити їх усвідомити свій злочин. А Довгаль сам, без нашого суду, засудив свій недостойний вчинок. Якщо хочеш знати, він через те й розгнівався, що докір твій виявився надто запізнілим: Павло уже не той, за кого ти виставляєш його перед учнями. Ось чому він мав усі підстави ображатися. Тим більше що вчора ми багато говорили з цього приводу, про все домовилися з Павлом. Ніякий він, діти, не злодій.— Лідія Дмитрівна наказала Голубові сісти.— Злодії, як вам відомо, ніколи не повертають украдене, а Павло мав намір повернути. Тому й записав до щоденника, у кого скільки вкрав. Я не збираюся, звичайно, хвалити його. Мені дуже прикро, що учень нашої школи міг піти на такий ганебний вчинок, як крадіжка. Але не зважати на причину, яка змусила Довгала

красти, все-таки не можна. А причина була. На жаль, я не можу назвати її. І не тільки тому, що пообіцяла Довгалеві не розголошувати його таємниці,— просто ви малі ще, вам не треба знати таких життєвих неподобств. Чесно кажучи, було б добре, коли б ви взагалі не почули про них, навіть тоді, коли виростете.

Клас принишк, ждав чогось, і те ждання вибило Лідію Дмитрівну з колії: не розуміла, учні заінтриговані так чи невдоволені, що вчителька приховує від них важливу таємницю.

— Я розмовляла не тільки з Довгалем, а й з його матір'ю,— продовжує по хвилині мовчанні.— І хочу, щоб ви повірили мені на слово... Павле,— звернулася до Довгаля,— ти приніс те, що обіцяв?

— Так.

— Тоді неси сюди, до столу.

Довгаль добув із портфеля конверт, поклав його перед учительською на стіл.

— Там і список,— сказав стиснено, щоб менше чули його.— Гроші складені за списком.

— Гаразд. Сідай, я сама впораюсь.

По класу пробіг легенький шепіт: учні, видно, догадалися, про що йдеться.

— Ми домовилися з Павлом,— продовжує вчителька,— що взяті свого часу у вас гроші будуть повернуті зараз, на зборах. Гроші ці дала Павлові мати з тією умовою, що влітку він заробить їх.

Учні не стримувалися тепер, говорили між собою, і говорили голосно. Лідія Дмитрівна питала потерпілих, чи зазначена у списку цифра правильна, вручала гроші і, жартуючи, казала, що вони тепер для них як знахідка, або, навпаки, застерігала, щоб вдруге були обережнішими.

Роздавши гроші, вчителька почекала, поки учні вгамуються, і сказала:

— Те, що я говорила тут про Павла Довгаля, вважайте мою особистою думкою про нього. Клас може мати свою думку. Отже, прошу вас висловлюватись.

Час ішов, а бажаючих виступати не було.

— Я жду, діти.

Після цього нагадування в другому ряду піднялася рука.

— Будь ласка, Шуру.

— Що тут багато говорити? — по-дівочому дзвінко ска-

зала Шура Нестеренко.— Крадіжка сталася два роки тому. Павло не тільки усвідомив ганебність свого вчинку, а й засудив його, про що свідчать і повернуті гроші, і те, що він не крав їх більше.

— А от сам він ні слова не сказав, що засуджує свій вчинок,— перебив її Голуб.

— Не сказав, так скаже,— не розгубилася дівчина.— Хіба й так не видно, що він тяжко карається. По-моєму, ця розмова запам'ятається йому на все життя. Хлопець він не втрачений, досить з нього і обговорення.

Лідія Дмитрівна знову звернулася до учнів, раз і вдруге, однак охочих виступити не було.

— Що ж, тоді надамо слово Довгалю.

Той підвівся, грюкає, хвилюючись, партою.

— Ну... Що я скажу? Я пробачаюся, що взяв гроші... Обіцяю, більше не буду.

— Що взяв, нам зрозуміло. А чого не будеш, не зовсім.

— Ніколи більше не полізу по чужих портфелях.

На цьому виступ його вичерпався, а кінчати збори не випадало так, без активного обговорення.

— А як же з бійкою? — запитала Довгалья.— Хто з вас усе-таки винен у тім, що сталася бійка?

Довгаль похнюпився.

— Отут уже, як хочете, Лідіє Дмитрівно, а я вини своєї не визнаю.

— Голуб не визнає, ти не визнаєш. А хто ж винен? Сама по собі бійка не могла статися.

— Коли б Голуб не приставав до мене, нічого б не було. Та й не я ж — він перший поліз битися.

— А чому ти не кажеш, як мене обзивав? — подав свій голос і Голуб.

— Чого заслужив, так і обзивав.

— А ти не заслужив імені злодія?

— Тихо! — гримнула на них вчителька.— Ви на зборах, а не на вулиці. Прошу вести себе, як личить учням.

Вона помовчала мить і додала:

— Обидва, виходить, гарні: і Голуб, і Довгаль. Посоромилися б! Навчаєтесь у восьмому класі, а поводите себе як дошкільнята. Я прошу вийти зараз до столу і пробачитись один перед одним, а заодно і перед класом.

Вчителька була категоричною, та хлопці не виходили.

— Ми ждемо,— нагадала Лідія Дмитрівна.

Першим не витримав Довгаль. Важко розвернувся, виїшов з-за парти й пішов набурмосений до столу.

— Ну, а ти, Голуб?

Іван підвівся, але до столу не пішов.

— Перед класом я можу вибачитись,— сказав твердо,— а перед Довгалем — ніколи. Таких, як Довгаль, з школи треба гнати. Знаєте, як він назвав мене за те, що я виявив його як злодія? Донощиком.

Вчителька мовчала. Чи то соромно їй було за вчинок Довгалья, якого вона взяла під захист (а її так, мабуть, і зрозуміли учні, принаймні після цього мають так розуміти), чи не знала, що сказати з приводу того звинувачення, яке виніс Голубові Довгаль.

Виручила Оля Москаленко.

— Лідіє Дмитрівно, дозвольте слово.

— Будь ласка.

Оля пішла до столу і з ходу, не зупинившись ще, почала:

— Якщо говорити відверто, Довгаль більше має підстав не пробачати Голубу, ніж Голуб Довгалеві. То правда, що Павло обікрав свого часу товаришів. Але він мав намір повернути їм гроші і повернув. Цього, по-моєму, досить, щоб ми повірили йому, а отже, і простили його ганебний вчинок. А чи є підстави прощати Голубу? По-моєму, немає. Голуб звинувачує Довгалья в крадіжках. А сам він що зробив? Хто просив його лізти до Павла в портфель і викрадати щоденник? Хіба це чесний вчинок? А потім... Як повів себе Голуб потім, коли довідався про запис у щоденнику? Може, він поговорив перш за все з Довгалем, може, порадив йому як товариш негайно розрахуватися з учнями, покінчити з ганебною звичкою красти? Нічого подібного. Він не зважав навіть на прохання Довгалья віддати щоденника й виказав його всьому класові. Більше того, порушив нашу домовленість, почав прилюдно обзивати Довгалья злодієм, хоч, по суті, й не знав, яка причина того злодійства. Хіба це товариські вчинки? Хіба вони не заслуговують такого ж осуду, як і сама крадіжка?

— Осуду, кажеш? — не стримався Голуб. — Те, що я виказав Довгалья, по-твоєму, ганебний вчинок?

— А ти що, вважаєш його рицарським? — кинув хтось із школярів.

Лідія Дмитрівна закликала їх до порядку. Та зараз нелегко було добитися його. Те, чого вона хотіла, — активного обговорення вчинків двох учнів із її класу, — тільки починалося, і починалось серйозно.

Минув тиждень, другий пішов, а Бела Софронівна все ще не поверталася до своїх обов'язків. Лідія Дмитрівна старалася з усіх сил, хоч і відчувала, що довго так не витримає: щодня доводиться проводити по п'ять-шість уроків, та й клас, яким керувала, забирає багато енергії. Не встигла розв'язати складний вузол, зав'язаний Павлом Довгалем і затягнутий Іваном Голубом, як наспіли нові сюрпризи. Цього разу їх піднесли батьки учнів. Спершу їй, Лідії Дмитрівні, написали записку, в якій ввічливо зауважувалося, що доньчин зошит лишився чомусь неперевірений; потім записка, правда, трохи іншого змісту, надійшла вчительці математики. Лідія Дмитрівна дуже просто полагодила непорозуміння: зошит був перевірений. А з записки, надісланої викладачу математики, виник конфлікт.

Перевіряючи виконання домашнього завдання, вчителька завважила, що в одного з учнів неправильно розв'язана задача. Учень заперечив: адже відповідь сходиться! Довелось викликати до дошки і розтлумачити, де в нього помилка. Але пояснення, видно, не переконали хлопця: побіг під час великої перерви додому і приніс від батька записку.

«Шановна Тетяно Петрівно! — писав обурений татусь. — Задача розв'язана правильно. Я інженер і прошу не компрометувати мене перед сином».

Вчителька образилася, побігла до завуча.

— Вчинок справді обурливий, — погодився Гордієнко й звелів секретарці покликати класного керівника.

Кучерук ознайомилася з запискою, знизув плечима.

— Ну, а задача правильно чи неправильно розв'язана?

— Неправильно.

— Принциповий тато.

— Аж надто. Я, бачите, компрометую його перед сином, а він не компрометує мене перед учнями. Просто знущання якесь.

Керівник класу мовчить, не знає, чим утішити її.

— У вас, Лідіє Дмитрівно, найбільше нахожих учнів, — порушує мовчанку завуч. — Доведеться скликати батьківські збори. Тим більше що давно уже не було їх, а говорити є про що.

— Гаразд. Але Тетяні Петрівні теж варто бути на зборах. Ніхто не гарантований, що цього тата не треба буде переконувати з крейдою в руках.

— І то правда.

Кучерук націлилася було вийти разом з учителькою математики, та завуч згадав щось і попросив її затриматися.

— До мене дійшли чутки,— сказав, коли за Тетяною Петрівною зачинилися двері,— що у восьмому «Б» сталася прикра подія. Були нібито збори з того приводу, серйозні суперечки.

— Були, Миколо Андрійовичу. Я заходила до вас, хотіла порадитись, та не застала.

Вона розповіла Гордієнкові усе, крім сімейних обставин в родині Довгалів, які примусили хлопця вчинити крадіжку.

— Це ви його надоумили повернути дітям гроші, чи сам він додумався?

— Я.

Микола Андрійович дивиться на вчительку і прихильно, і перішуче якось.

— Що ж,— говорить зрештою,— вихід знайдено, і непоганий. Карати вас не бачу за що. Але Голубів батько думає інакше. Доведеться вам зустрітись з ним, розтлумачити. Ви знаєте, хто такий Голуб-старший?

— Не знаю.

— Начальник районного відділення міліції.

— Розмова не обіцяє бути приємною.

— Очевидно. Гнів у нього на вас великий. Щоб не вплигло це на батьківські збори, раджу піти і порозумітись з ним раніше, до зборів.

Лідія Дмитрівна замислилася. Значить, Іван Голуб пішов із зборів незадоволений, більше того — ображений. Ну що ж, цього слід було сподіватися. Зате всі інші лишилися задоволеними. І зборами, і нею, керівником класу. А це — головне.

— Давно дзвонив вам Голуб? — питає завуча.

— Годині о десятій.

— З роботи?

— Очевидно.

— То я туди й загляну до нього після уроків.

— А чи зручно буде розмовляти про це на роботі?

— Думаю, зручніше, ніж дома. На роботі принаймні

розмовлятиму з одним батьком, а дома і мати підпряхеться.

Чим ближче підходила до міліції, тим більше сумнівалася: чи добре робить, що йде сьогодні? Чи не краще було б заждати кілька днів, поки Голуб пересердиться? Потрапляти під гарячу руку ніби ризиковано. А втім, раз уже розігналася, вертатися не буде.

Як на те, в міліції відбувалася якась нарада.

— Не скажете, надовго це?

— Не менш як на годину.

«Що ж робити? Може, й справді піти додому?»

Постояла й вийшла з приміщення. Ні, мабуть, зачекає. Це навіть добре, що вибралась вільна година. Посидить у парку, поніжиться під теплим весняним сонцем. Бо інакше не дозволить собі такої розкоші. Дома завжди знайдеться робота — або на кухні треба поратись, або учнівські зошити перевіряти. А тут і спочине на свіжому повітрі, і на миропільчан подивиться. Місце людне, багато їх пройде за годину.

Лідія Дмитрівна обрала вільну лаву на осонні, дивиться ся знічев'я уздовж вулиці.

Миропілля... Гарна назва, жаль тільки, що не дуже виправдовує себе. І старається ж ніби, а до цього часу не може налагодити добрих стосунків з миропільчанами, відчутти себе в мирі з ними. Схоже, що навмисне шукають якоїсь зачіпки. Мало з неї Бели Софронівни — треба іти ось до Голуба, переконувати його, що вона, вчителька Кучерук, не та, за кого він має її. А чи переконає? І що буде, коли вони об'єднаються: дружина головного лікаря і начальник районного відділення міліції? Вистачить у завуча сил і терпіння захищати її чи не вистачить? А в неї?

Село Тарасівка було звичайним, навіть дуже звичайним селом, а як їй мирно жилося там, як добре почувала себе в середовищі учнів, батьків їхніх і особливо в середовищі вчителів! Чому ж тут усе навпаки?

Затримує погляд на свіжоскопаній клумбі й переноситься думкою в рідне село над Россю. Зараз там теж, мабуть, копають. А може, й ні. Снігу взимку багато було, а коли багато снігу, річка виходить навесні з берегів, заливає не тільки прибережну сіножать, а й городи. Якщо це так, мати не копала ще, жде, поки зйде вода. Коли ж Рось не розлилася по-справжньому, робота на городі в повному розпалі. Може, через те й листів немає. Треба,

мабуть, не ждати, поки прийде відповідь, самій написати старенькій. Вона ж так старалася, щоб донька закінчила школу, особливо після війни, коли довідалася, що в її Ліді немає вже батька.

Можна уявити собі, якою вдячною лишилася мати Федору Івановичу Кондратюку за його поміч. Не раз говорила про це і їй, доньці, і на людях, поки не надумалася-таки: збрала кілограмів зо три масла, сиру й понесла Кондратюкам у Тарасівку. Мало не плакала з сорому та образи, коли ті відмовилися прийняти подарунок. Коли б не були такими чемними та ввічливими з нею, мабуть, викинула б усе, що принесла з собою, десь під тин. Та Кондратюки не допустили до того: запросили в хату, посадили за стіл, а коли настав час іти і мати не знала, що ж їй робити з своїм подарунком, підказали: «Раз уже забилися в таку далечінь, несіть доньці. Вона знає, як розпорядитися з материною передачею».

Скільки прощалася, стільки й вибачалась. І, мабуть, ніколи б уже не пішла в Тарасівку, не побачилася б з Федором Івановичем, коли б він сам не завітав до них у село.

То було невдовзі після пам'ятного наїзду в їхню школу інспектора райвно. Мати розгубилася, побачивши Федора Івановича, не знає, на яку стати, куди посадити його. Але гість був веселий, дотепний, і ніяковість її сама по собі згладилася.

«Був оце у вашому колгоспі,— пояснював,— та й надумав зайти, провідати».

«От спасибі,— дякувала мати.— Велике вам спасибі».

Почала розпитувати, потім — оповідати. Так і заговорила гостя. А коли минув певний час, набралася духу і сказала:

«А ми оце саме збиралися снідати. Так що ви, будь ласка, не погребуйте, сідайте з нами за стіл. Сьогодні як-не-як свято, і по чарці не гріх випити».

Директор глянув на неї, Лідію Дмитрівну, і всміхнувся.

«Якщо не гніваєтеся,— сказав,— то сяду».

«Хай бог милує,— дивувалася його речам мати.— Чого ж би це ми гнівалися?»

«Ну, ви, може, й не гніваєтеся, а Лідія Дмитрівна, мабуть, сердиться на мене?»

Мати зупинилася посеред хати, зиркає то на директора, то на доньку.

«Вона розповідала вам,— питав тим часом Федір Іванович,— як я виказав її інспекторові райвно?»

«Ні, не розповідала».

«Справді?»

«От їй же богу, не розповідала».

«Ну, то наливайте чарки. Я хочу випити за вашу доньку. Якщо дійсно стрималася і не похвалилася дома, як безсердечно повівся з нею директор школи, значить, вона вже справжня вчителька».

Не лише Кондратюк, усі вважали її колись здібною вчителькою. А тут, у Мирошллі, ніяк не переконає своїх колег, що нікому нічим не загрожує, що з нею можна жити, працювати, а коли хочеш, то й дружити по-справжньому.

...Нарада закінчилася десь аж після шостої вечора. Лідія Дмитрівна зачекала, поки люди вийдуть од начальника міліції, й постукала до кабінету. Чи не почула відповіді, чи їй дійсно не відповіли. Проте не стала стукати вдруге, смикнула на себе двері.

— До вас можна?

Від столу дивився на неї зосереджено-мовчазний, з колючим поглядом сірих очей чоловік.

— Робочий час закінчився, громадянко,— сказав недоволено.— Приходьте іншим разом.

Вчителька не встигла сказати, хто вона, чого завітала до міліції,— Голуб обернувся до неї спиною, зняв трубку, набирає номер телефону.

Вагалася якусь мить, не знала, просити, щоб він вислухав її, чи обернутися й піти.

— Я вчителька вашого сина,— набралась-таки мужності і ще раз нагадала про себе.— Теж прийшла не в робочий час і, між іншим, півтори години ждала, поки ви звільнитесь. Може, поговоримо все-таки?

Голуб перестав дослухатися до трубки, яку тримав біля вуха, обернувся, дивиться на вчительку тими ж зосереджено-уважними очима.

— Ага, так це ви! — Знову схилився над телефоном, набирає номер.— А про що ми з вами можемо говорити?

— Я чула, ніби ви висловлювали невдоволення класними зборами.

— Не зборами, а вами невдоволений. Що збори, тим більше дитячі? На зборах завжди говориться те, чого домагається головуючий, в даному випадку — керівник класу.

— Ви помиляєтесь.

— Можливо. Але зараз у мене немає часу усвідомлювати свою помилку.

Тепер уже нічого було торгуватися: сказано вдруге і категорично.

— В такому разі завітайте в середу о сьомій вечора до школи. Будуть батьківські збори, поговоримо заодно і про ваше невдоволення мною, і про поведінку вашого сина.

Не стала ждати, що скаже на те начальник міліції. Обернулася і вийшла.

XIV

День і час зборів Лідія Дмитрівна призначила зопалу. Треба було підготуватися як слід, переглянути успішність учнів, можливо, спитати когось та й іншим учителям підказати, щоб спитали, потім погодити свої наміри із завучем, аби збори не співпали з якимись заходами, зокрема шкільними.

Погарячувала. Та що робитимеш: тепер уже пізно переінакшувати.

Вислухавши її хвилювання, Микола Андрійович усміхнувся:

— А що може перешкодити вашим зборам? Призначили, значить, проводьте.

Треба було б іти вже, та Лідія Дмитрівна не поспішає.

— Розмова з батьками Горбатюка і Голуба буде серйозною.

— Ну то й добре. Раз є потреба говорити серйозно, говоріть.

— Страшнуvато, знаєте. Зустрічатимуся з миропільчанами вперше, хтозна, як вони поведуть себе. Коли так, як Голуб, туго буде.

— А що Голуб?

— Не захотів вислухати мене.

Завуч помовчав.

— Я ж казав вам: не йдіть у міліцію. Ну, та не біда. То він у себе в кабінеті герой. У школі та ще в середовищі батьків інший буде. Так що не бійтеся, кажіть правду. Але тільки правду. Ви розумієте мене?

— Звичайно.

— От і добре. Ідіть і готуйтеся.

Лідія Дмитрівна захопила з собою класний журнал і, повечерявши дома нашвидку, засіла за роботу. Якщо на-

діятися треба на себе і тільки на себе, вона буде хитрішою трохи. Розмову поведе в основному про успішність учнів, про підготовку до екзаменів, нагадає батькам, що й вони не повинні стояти в цьому ділі осторонь, особливо ті з них, чиї діти — нахожі, живуть і готуються до уроків дома, не під наглядом вихователів. А потім уже, ніби між іншим, скаже й про взаємини школи з батьками і, навпаки, батьків із школою.

Хоч це було перше знайомство, Лідія Дмитрівна не кривила душею, давала характеристику учням більш-менш вичерпну і по можливості об'єктивну. Знала, не всім це сподобається, але не дуже побоювалася: восьмий «Б» в цілому заслуговує доброго слова.

— Як ви уже, очевидно, помітили,— сказала, завершуючи виступ,— найгірші оцінки мають учні з математичних дисциплін. І це змушує нас серйозно задуматись. Адже математика нелегко дається, нею не можна оволодіти одними зусиллями волі, вивчивши правила; вона вимагає великої практичної роботи.

Хтось поцікавився, яка причина невисокої успішності учнів з математики, що робить чи думає робити школа, аби учні встигали і з цих дисциплін.

Лідія Дмитрівна не наважилася відповідати на це запитання і надала слово викладачеві математики.

— Хоч мені й незручно звальювати бодай якусь частку провини за невисоку успішність учнів восьмого «Б» на своїх попередників,— сказала Тетяна Петрівна,— та від правди ніде не дінешся. Чи то невимогливість учителів, які викладали ці дисципліни у п'ятих — сьомих класах, чи низький рівень викладання спричинилися до цього, але учні винесли з тих класів дуже посередні знання з математики. І це дає себе знати до цього часу.

Вчителька помовчала мить, видно, збиралася з думками.

— Є, звичайно, й інші причини,— сказала стисло.— В одних випадках діти безвідповідально ставляться до своїх обов'язків, а батьки не цікавляться, як вчиться їхня дитина; в інших, навпаки, батьки надто вже зацікавлені, щоб син чи донька отримали гарну оцінку, і самі виконують за них домашні завдання. Зрозуміло, що ні байдужість, ні надмірна запопадливість не приносять користі, бо ні в першому, ні в другому випадку учень сам над собою не працює.

Вона багато говорила ще, називала конкретно учнів і серед них, не без вагань, звичайно, назвала й Горбатюка. Про батьківську записку не згадала чомусь.

Батьки теж виступали. Правда, виступи їхні не внесли особливого пошвавлення в розмову. Більшість погоджувалася з тим, що говорили вчителі, і все.

Аж ось забрав слово Горбатюк.

— Ми не педагоги, звичайно,— сказав він від імені всіх,— і не можемо знати, де межа між допомогою і опікою. Але погодьтеся, товариші: сам учень не засвоїть матеріал, хтось має допомагати йому. Ми були б дуже раді, коли б ці обов'язки цілком і повністю брали на себе вчителі. На жаль, цього не спостерігається. Ви самі тут, Тетяно Петрівно, визнали, що ваші попередники не дали дітям знань із математики. Це зобов'язувало нас, батьків, допомагати їм. Не перечу, можливо, допомога ця була зайвою, можливо, вона стала й опікою. Але ж, повторюю, інакше не можна. Щоб усе було гладко, беріть на себе ці функції.

— А хіба ми відмовлялися коли?

— Не маю таких даних. І все ж, мені здається, можна було б на додачу до всього, що робиться вами на уроках, ввести додаткові заняття з учнями, зокрема по не засвоєному колись матеріалу.

Лідії Дмитрівні згадалася зустріч із Голубом, кинута ним фраза, і вона посміхнулася сама собі.

— Хто ще просить слова? — звернулась до зборів.

— Та досить,— обізвався котрийсь із чоловіків.— І так ясно.

Розуміла: не все сказано — і тому стралася активізувати людей. Але бажаних виступити не знайшлося. Лишалася одне: самій взяти слово і зробити висновки з цієї розмови.

— Я була на уроках Тетяни Петрівни,— тихо і не зовсім впевнено почала керівник класу,— бачила, як багато робить вона для того, щоб учні засвоїли матеріал. І все-таки Іван Якович Горбатюк має цілковиту рацію: з невістигаючими школярами слід працювати і після занять. Де-де, а в інтернаті є для цього всі можливості: адже самопідготовка іде під наглядом вихователів. Бажано тільки, щоб учні, які не живуть в інтернаті, частіше були в години самопідготовки із своїм класом. Щодо Тетяни Петрівни, то вона, думаю, теж не стоятиме остеронь, ко-

му-кому, а невстигаючим допоможе розібратися в задачах і засвоїти пропущений чи незрозумілий матеріал.

Лідія Дмитрівна окинула поглядом батьків, схоже, ніби хотіла сказати щось і сумнівалася.

— Але поговоримо, товариші, й про вашу участь у цій важливій ділі, — наважилася зрештою. — Тетяна Петрівна згадувала вже, що нас, учителів, не задовольняє байдуже ставлення деяких батьків до навчального процесу, як не задовольняє і надмірне втручання. Оскільки ми зібралися для того, щоб налагодити якимось контакти між батьками і школою, дозвольте бути відвертою. Ось тут виступав Іван Якович Горбатюк. Принципово виступав, але не зовсім справедливо. Кажу так не тільки тому, що товариш Горбатюк скептично ставиться до роботи вчителів нашої школи. Йому, як людині принциповій, слід було згадати в цьому виступі й про себе. Я маю на увазі ту записку, яку ви написали, Іване Яковичу, Тетяні Петрівні після того, як син ваш прийшов додому і сказав, що вчителька визнала розв'язану вами задачу неправильно.

Вона не посоромилася зачитати записку Горбатюка, і це викликало загальне пожвавлення в залі.

Лідія Дмитрівна почекала, доки вляжеться гомін, говорить далі:

— Не думаю, щоб такий контакт між школою і батьками ішов на користь справі. Але буває і гірше. От ви щойно ставили перед учителями вимогу — працювати з учнями після уроків. Повторюю: ми не проти такої вимоги. Але чому ж більшість батьків не знаходять часу перевірити, як виконує син чи дочка завдання? Чому не придуть до школи і не поцікавляться, як вчаться їхні діти, а коли вчитель сам іде до батька додому або на роботу, щоб поговорити про поведінку чи неуспішність учня, знаходяться такі, що заявляють: «Робочий день закінчився, приходьте іншим разом». Так ніби вчитель іде на розмову з батьком в робочий час.

Присутні у класі люди знову загули, розглядаються на всі боки, немовби шукаючи того, хто міг сказати таке.

Нарешті один із них не витримав, підвівся за партою.

— Лідіє Дмитрівно, — звернувся до вчительки, — ви ставите нас у незручне становище. Сусід може думати, що це я сказав таке, я — що сусід. Внесіть, будь ласка, ясність, назвіть прізвище.

Вчителька усміхнулася.

— Навіщо? Хто не говорив цього, тому, по-моєму, можна бути спокійним. Ну, а хто говорив, той нехай подумас на самоті, чи піде таке ставлення до вчителя на користь учневі. Тенденція — я віддав до школи учня, нехай школа виховує і відповідає тепер за нього — не може бути сприйнята хоча б тому, що учень, який не живе постійно в інтернаті, дві третини часу перебуває поза школою.

У класі запанувала тиша, Лідія Дмитрівна сприйняла її як незгоду з її судженнями. Хвилюючись, не могла зібратися з думками й сказати щось підсумкове, таке, що завершило б збори.

І знову виручив чийсь голос.

— Дозвольте слово.

— Будь ласка.

То був начальник райвідділення міліції Голуб.

— Батьком, що не знайшов часу порозмовити з Лідією Дмитрівною, був я,— почав він тим впевненим голосом, яким говорив і там, на роботі.— Я справді сказав їй: «Робочий час закінчився, приходьте іншим разом». Але сказав не тому, що є прихильником згаданої тут тенденції: одіслав учня до школи, хай відповідає тепер за нього школа. Не знаю, як інші, а я цікавлюся, як навчається син, чому навчають його в школі, і саме з цього приводу хочу говорити на зборах. Усім вам відомо, мабуть,— звернувся до батьків,— що на минулому тижні у восьмому «Б» відбувалися учнівські збори, на яких йшлося про крадіжку грошей. Злодій, звичайно, неповнолітній ще, його не можна притягати до кримінальної відповідальності. І все-таки... Все-таки вчинок цього учня мав би стати предметом обговорення на зборах усієї школи. Про нього треба було б говорити на такому рівні, щоб той, хто вчинив злочин, на все життя запам'ятав ганебність свого вчинку, відмовився від поганих звичок раз і назавжди. А Лідія Дмитрівна як керівник класу зробила чомусь навпаки: вона локалізувала обговорення в межах класу, не попередила про цей ганебний факт завуча, зате попередила учнів, щоб вони не розголошували про це дома, у школі.

Мене, признатися, дивує така позиція вчителя. Але ще більше дивують учнівські збори, ті висновки, до яких прийшла на зборах товаришка Кучерук: замість того, щоб засудити, і суворо засудити, вчинок учня-злочія, вона засудила тих, хто виказав його як злочинця.

Чесно кажучи, я відмовляюся розуміти цей несподіваний демарш класного керівника. Що це: безпринципність, байдужість до долі молодого покоління чи виклик? В моїй практиці було багато злочинців, не менше я знав і процесів над ними, але з такими суддями, як ви, Лідіє Дмитрівно, не доводилося зустрічатися. Можна було б пояснити ваше прагнення згладити ці неприємності тим, що ви керівник класу, що вам не хотілося б, щоб про цей ганебний факт знали в райкомі, райвно. Але ж злочин стався не за вашої пам'яті, ви могли б легко вигородити себе.

Дуже шкода, що на цих зборах немає директора і завуча. Розмову треба було б вести на вищому рівні. Ну, та раз їх немає, обмежимося поки що тільки постановкою цього питання.

Він, очевидно, вважав свій виступ закінченим і рушив до парти, за якою сидів перед цим. Та Лідія Дмитрівна затримала його.

— А чому тільки постановкою? Де ж тоді й розв'язувати такі серйозні питання, як не на батьківських зборах?

— Не думаю,— зупинився Голуб і, кинувши в той бік, де сиділа Лідія Дмитрівна, переможний погляд, пішов на своє місце.

Вчителька підвелася, ворожить, хвилюючись, олівцем, якого тримала в руках.

— А що думають збори?

Люди мовчали якийсь час.

— Розкажіть, справді, що там було? — порушила мовчанку котрась із жінок.— Діти прийшли додому задоволені зборами, вони інакше думають про них, ніж начальник міліції.

Не дуже хотілося Лідії Дмитрівні повертатися до того, що було на учнівських зборах. Коли говорити правду, зовсім не хотілося. Адже батьки можуть спитати, що примусило хлопця красти. А сказати вона не зможе. Раз дала слово, що б там не було, а не зможе. Інакше скомпрометує себе раз і назавжди...

Почала не зразу, але почала, здається, так, як треба.

Вона справді легко могла вигородити себе: адже події ті сталися не за її пам'яті, не з її вини. Та чи був би той вчинок чесним вчинком, тим більше для педагога? Очевидно, ні. Всі знали, і вона, вчителька, знала, що Довгаль не належить до дітей зіпсованих. Перш ніж карати його, треба було розібратися, що й до чого. Ну, а коли розібралася, побачила, що карати, власне, нема за що: учень

давно засудив свій вчинок, не знає тільки, де взяти гроші, щоб змити з себе ганебну пляму. Довелося допомогти йому в цьому: гроші знайшли і там же, на зборах, повернули учням.

Чого ще треба було вимагати для нього? Кари? Загальношкільного осуду? А навіщо? Щоб хлопець переконався, що колектив не вірить його щирому каяттю, що він відштовхує його від себе? А що буде, коли хтось скористається з того і втягне Довгала в ще бруднішу історію?

Не знає, як повелися б на її місці судді, можливо, їм і не личить прощати злочини, але вона, вчителька, визнала за краще допомогти хлопцеві розібратися в самому собі, в своїх вчинках. Інакше не мала б права називатися вчителькою.

Це не означає, що клас і керівник класу не засудили вчинок Довгала. Про нього говорилося багато, говорилося гостро і принципово. Але говорилося в зв'язку з цим і про вчинок іншого учня — Івана Голуба.

— Що можу сказати з цього приводу? Особисто я ні в чому не звинувачувала Голуба, звинувачували учні. Але я не переконала їх, що помиляються, та й не мала, признатися, такого наміру, бо учні міркували правильно. Адже те, що Голуб поліз у чужий портфель і викрав щоденник, по суті, нічим не різнить його з Довгалем, який викрав гроші. І потім, якщо на те пішло, то Ваня винен і в бійці: не розібравшись, як сталася крадіжка і чому сталася, він не повинен був обзивати хлопця злодієм.

Начальник міліції хмурився:

— А як же накажете називати його, коли він обікрив товаришів? Чому не виказувати, коли він злодій?

— Хоча б тому, що сам факт крадіжки не є ще підставою називати хлопця злодієм, а тим більше говорити про це на всіх перехрестях.

— Оце і є вона, ваша неправильна тенденція.

— Не думаю.

— А ви подумайте. Згадайте Павку Морозова, його нещадну боротьбу з рідним батьком. Кому-кому, а педагогам повинно бути відомо, що на цьому прикладі вчилися цілі покоління наших людей. І ви це прекрасно знаєте, а чому дієте інакше, чому дітей навчаєте інакше, не розумію.

— А тут нема чого розуміти, — посміхнулася Лідія Дмитрівна. — Павка Морозов діяв в умовах жорстокої

класової боротьби, мав справу з класовим ворогом, а я і діти мої маємо справу з учнем, товаришем своїм, який всього-на-всього схибив. І потім: Довгаль пообіцяв, що більше цього не робитиме. Невже я не можу повірити людині, а тим більше підліткові, який чутливіше, ніж будь-хто, реагує на вчинки старших? Адже він повірив мені, розказав усе, як було і чому так було. Що ж я повинна була скористатися його довірою і видати учня всьому місту? Адже він після цього взагалі нікому й ніколи більше не вірив би. Ви цього хочете, товаришу Голуб?

— Ні, ви мене неправильно зрозуміли.

Вчителька хотіла було заперечувати, та в цей час піднялося кілька рук. Люди, видно, бажали говорити з цього приводу.

XV

У другій половині квітня з'явилася нарешті в школі Бела Софронівна.

Кучерук старалася не зустрічатися з нею. Хоч вона й не винна в тому, що розмова їхня в кабінеті методоб'єднання стала відома завучу, Бела Софронівна думає, звичайно, що розголосила її Лідія Дмитрівна, і тому зустріч із нею не обіцяє чогось приємного.

Цікаво, хто розповів Гордієнкові про суперечку, та ще й з такими подробицями? Невже Віктор Платонович? А чому ж він мовчав тоді на педраді? Боявся Сухолясної? І таке могло бути. Позаочі міг сказати, а в очі не посмів. Адже й тоді, під час суперечки, видно було, що не згоден із Белою Софронівною і Варварою Костянтинівною, кривився, червонів, слухаючи їхні одкровення, а промовчав, не став на захист.

Певна була, не сьогодні, то завтра зніметься буча, і тому намагалася бути тихшою за найтихіші води і нижчою за найнижчу траву, аби не дати приводу для іскри, з якої народжується блискавка, а потім — грім.

І грому поки що не було.

Спершу раділа цьому, потім почала дивуватись. Невже педрада справді позитивно вплинула на керівника методоб'єднання? А може, заспокоїло те, що завуч обмежився залякуванням, мовчить, не забирає поки що зайві години?

Якось заговорила про це дома.

— А що тут дивного? — озвався Володя. — Побачила, що проти неї весь педколектив, от і прикусила язика.

Такі, як Бела Софронівна, тому й розперізуються, що вибрики їхні проходять безкарно.

— Занадто твердо почувала вона себе в колективі, щоб одразу ж принишкнути, поступитися. Та й не весь педколектив був проти неї. Прихильники лишилися прихильниками.

— Але ж вони не обстоювали її па педраді.

— Не посміли сперечатися із завучем, тому й не обстоювали. А я — не завуч, мені не простять. Адже вони певні, що вся ця перевірка, всі неприємності — через мене.

— Коли справді дійде до чогось серйозного, можеш назвати прізвище того, хто розповів завучу про одкровення Бели Софронівни в кабінеті методоб'єднання.

— Думаєш, я знаю, хто розповів? Догадуюсь, що Віктор Платонович, а чи так, не певна.

— Зозуля?!

— Більше, здається, нікому.

— Далеко твоя догадка від істини.

Лідія Дмитрівна дивується.

— Чому ти так думаєш?

— У Зозулі підмочена репутація, він не посміє.

— Он воно як? Чим же він провинився?

— Був на окупованій території. Вчителювати, правда, не вчителював, але взявся розмальовувати церкву в Житомирі. Він, крім усього, художник, кажуть, гарний. От йому й згадують тепер, коли і для кого малював богів.

— Звідки ти знаєш такі подробиці?

— Цікавився.

Ну й діла! А вона дивується, чому це Віктор Платонович з усіма хоче бути гарним. Боїться, значить. Що ж він робитиме, коли обставини складуться так, що не можна буде лишатися нейтральним? Дотримуватиметься за всяку ціну свого принципу чи стане на чийсь бік?

— Це і зовсім уже дивує мене, — озвалася перегода. — Хто ж тоді прислужився мені, коли не Зозуля? Не могли ж Бела Софронівна чи Варвара Костянтинівна донести самі на себе.

— А мене не береш до уваги?

Лідія Дмитрівна застигає здивована.

— Так, — спокійно стверджує він. — То я пішов і розповів завучеві все, що знав од тебе про вибрики Бели Софронівни. Не просто розповів — попрохав його поставити нахабу на місце.

Подив і зовсім видовжує їй обличчя, ширить налякані очі.

— А хто... хто тебе уповноважував? Навіщо ти зробив це?

— По-твоєму, треба було мовчати? — в свою чергу обурюється Кучерук. — Над тобою збиткуватимуться, а я повинен мовчати?

— Це наша, шкільна справа. Рано чи пізно вона сама по собі впливля б, там і без тебе розібралися б. А тепер... тепер я не знаю, як мені дивитися Белі Софронівні у вічі, що говорити, коли поприкатиме за скаргу.

— Не бачу в цьому чогось поганого. Я турбувався про свою дружину, зрештою, казав правду.

— Але ж ти знаєш, що я не люблю цього!

— Через те й пішов, що-знаю тебе. Ти не вмієш постояти за себе, дозволяєш усякій погані обтирати об себе ноги.

Вони посварилися, і серйозно. За весь вечір не обізвалися одне до одного. Володимир Іванович просидів за своїми книжками, Лідія Дмитрівна — за своїми. Перед сном він не втримався, правда, спробував заговорити з дружиною. І заговорив жартома, сподівався знести тим жартівливим словом холодний мур неприязні. А почув таке, що одразу ж втратив охоту до жартів. Постояв, роздумуючи, й пішов од неї, визнав за краще не чіпати більше, принаймні сьогодні. Мовчки роздягся і ліг спати.

Лідія Дмитрівна сиділа ще добру годину за столом, а коли лягла в ліжку, не зразу заснула. Думки пливли на диво вільно і широко, але так і не принесли чогось утішного. Лише вранці, ідучи до школи, згадала, що соромно буде дивитися у вічі не тільки Белі Софронівні, а й завучу школи, й прийшла раптом до хай і не рятівної, а все ж обнадіюючої думки: їй треба поговорити з завучем. Белі Софронівні скільки не кажи, як не переконую, все одно не переконаєш, що вини твоєї немає аніскілочки. А завуча можна, треба переконати. В усякому разі, він не повинен вважати, що чоловік приходив скаржитися на Сухолясну з її, Лідії Дмитрівни, напучення. Інакше у нього складеться про неї погана думка.

Збиралася зайти до Гордієнка на великій перерві, та довідалася в учителів, що повернувся з курорту директор, і завагалася: чи треба турбувати Миколу Андрійовича? У нього, певно, й без неї вистачає сьогодні турбот. Адже директора не було майже місяць.

З тим, мабуть, і пішла б додому, коли б не впала в око поява Гордієнка і Бели Софронівни у дверях директорського кабінету. Микола Андрійович був явно неїдоволений — і пригнічений, і присоромлений. А Сухолясна, навпаки, виступала позад нього аж надто гордою і войовничою, таким поглядом обдарувала всіх, хто трапився на очі, здавалося, спопелив би, коли б затримався надовше.

Сумніву не було: у директора відбулася розмова про незгоди між завучем та головою методоб'єднання. А коли так, йшлося й про неї, Лідію Дмитрівну Кучерук, про обговорення її уроків на засіданні педагогічної ради. І директор... директор підтримав не Миколу Андрійовича, не вчителів, які виступали заодно з Миколою Андрійовичем, — підтримав Белу Софронівну. Це видно по ній, по її вдоволеному обличчю, гордій поставі й отому швидкому, веселопеляючому погляду.

Уроків не було вже того дня, можна б іти додому, та Лідія Дмитрівна не пішла. Щось тримало її тут, у школі. І боялася, аби не потрапити директорові на очі, не напроситися на небажану розмову, і не йшла. Зрештою зрозуміла, що не заспокоїться, поки не зустрінеться із завучем і не вияснить, правда те, що думає вона, про що догадується, чи вигадка, черговий плід її фантазії, і наважилася постукати в двері Гордієнкового кабінету.

Микола Андрійович сидів за столом, читав книжку. Був уже спокійний, врівноважений, хіба дещо похмуріший, ніж завжди. Побачивши, хто завітав до нього, і зовсім подобришав.

— Що, Лідіє Дмитрівно, не витримали, зайшли пересвідчитись?

— Так.

— Та й швидко ж вас поінформували.

— Уявіть собі, що ні. Пізніше, можливо, й підуть гуляти чутки по школі, але поки що я не чула їх, сама догадуюсь.

— Он як! — звів він над переніссям брови. — Але сидайте, чого ж стояти. В ногах, як кажуть, правди немає.

Лідія Дмитрівна присіла на краєчок стільця.

— Скажіть, — питає згодом, — Бела Софронівна оскаржувала рішення педагогічної ради?

— Було й таке.

— І директор став на її бік?

Завуч не зразу відповів. Дивився на вчительку прихильними й усміхненими з прихильності очима.

— Директор, сподіваюся, сам скаже вам, на чиєму він боці. Зрозумійте, незручно мені розголошувати те, що говорилося за зачиненими дверима. В одному можу признатися: іду я, Лідіє Дмитрівно, з інтернату. Добуду до літа і піду.

Тепер учителька втупилася в нього великими з подиву очима і хоче, видно, і не насмілюється питати.

— Я розумію... Я цілком вас розумію. Але... але зрозумійте і ви мене. Адже я не строння в цім ділі й не просто з цікавості питаю.

Завуч мовчить; похилив голову, думає щось і мовчить.

— Признайтеся,— порушує тишу вчителька,— це через мене?

— Ну що ви,— перечить Гордієнко.— Болячка ця давно уже зріє, колись мала прорвати.

То, звичайно, правда: колись мала прорвати. Але ж прорвала не так собі, з доброго дива. Не сталося б сутички з Белою Софронівною, в іншому руслі пішло б обговорення відкритих уроків. А то й зовсім не було б його. А не було б обговорення, не було б і розмови з директором. Це він, Микола Андрійович, думає, що винна давно зізріла болячка, директор, певно, не думає цього. І Бела Софронівна не думає. А коли так, що буде з нею, рядовою вчителькою? Чи не доведеться і їй піти з інтернату слідом за завучем?

— Що ж тоді... що ж мені порадите робити?

Гордієнко знову не поспішає з відповіддю, але цього разу не ховає очі, уважно дивиться на стурбовану новою вчительку.

— Що робити? — повторює її запитання.— Раджу не наслідувати мене. Повірте: те, що я роблю зараз, не є великою заслугою. Це, Лідіє Дмитрівно, слабкість, звичайна людська слабкість. А її не варто брати за приклад.

— Але й лишатися тут теж навряд чи є рація. Раз і директор проти мене, не втримаюсь я, Миколо Андрійовичу, на посаді вчителя мови і літератури. Та й не витримаю, рано чи пізно змушена буду піти з цієї школи.

— Даремно так думаєте. Людина ви молода. Кому ж, як не вам, треба стати на про з сухолясними і тими, хто підтримує сухолясних.

— Самій?

— Чому самій? У вас є тут прихильники. З ними, правда, не дуже рахуються. Бачите, як поставилися до думки колективу, до оцінки ваших уроків колективом? Але то

діло перемінне. Колектив був і лишається великою силою. Треба подбати тільки, щоб він був.

— Чому ж ви не хочете допомогти нам у цьому?

— Не можу. Я вичерпав себе на цім ділі, повірте, не можу більше.

Частина друга

I

Літо помітно згасало. Це видно було не тільки з того, що в садах Миропілля хилили до землі обважніле гілля яблуні, жовтіли стиглі груші, — це помічалось на загальному вигляді, ба навіть настрої містечка. Не було вже того вранішнього гуркоту, крику та гомону околиць, який характерний для перших днів збирання врожаю; не докучала спека, липнева задуха, від якої ховалися у затінки вільні від польових робіт люди. В дворах, садках, на вулиці — скрізь панувала тиша, якийсь натомлений спокій, так ніби люди, обробившись, присіли спочити, а присівши, задумалися, і та врівноважена задума лягла на їхні оселі, затопила вулиці, а з вулиць спустилася схилами до берега і впала на звабливу синяву річки.

Не минула вона і вчительки Кучерук. Побоювання за своє майбутнє вляглося в ній за літо, але сліди болісних роздумів вгадувались і на обличчі, і в очах. Особливо сьогодні, перед виходом на роботу. Такі знайомі і такі тривожні колись питання: «Що там? Як там?» — знову спливали у пам'яті і хоч не ранили вже душу, однак і не веселили її, принаймні увесь той час, поки збиралася в школу, ішла до школи. Лише там, на шкільному подвір'ї, потрапивши в обійми Валентини Іванівни, інших вчительок, забула про побоювання. Радість зустрічі витіснила з серця пересторогу, засвітилася веселими іскорками в очах.

Гурт щодамі ставав більшим. Одні, як і Лідія Дмитрівна, тільки поверталися з відпустки й ділилися свіжими враженнями, інші повернулися дещо раніше, вважали, що про них усе вже знають, і тому здебільшого розпитували чи просто слухали, що розповідають інші.

Валентина Іванівна скористалася нагодою, взяла Лідію Дмитрівну під руку, пішла з нею прогулятися по обсаджених квітами доріжках шкільного подвір'я.

— Ну, чула новину?

Тон, яким було це сказано, не обіцяв чогось утішного.

— Де ж би я чула? Учора тільки повернулася од матері. А що таке?

— Можеш радіти: замість Миколи Андрійовича завучем нашої школи буде Бела Софронівна Сухолясна.

Лідія Дмитрівна зупиняється.

— Ти що, серйозно?

— Через півгодини пересвідчишся. Почнеться засідання педагогічної ради, Ретязь оголосить, очевидно, наказ про призначення Сухолясної на посаду завуча. А що наказ такий є, я знаю.

Валентині Іванівні здається, що подруга усе ще сумнівається, і вона продовжує пояснювати, де, коли і як довідалася про призначення Сухолясної. А Кучерук іде поруч мовчазна, припиншкля, відсторонена.

— Пропала я...— зізнається перегода.

Доценко змовкає на мить, дивиться на неї збоку.

— А може, Бела Софронівна, подобрішає, дорвавшись до влади?

— Де там. Чи я їй потрібна, щоб вона добрішала.

— Тоді це буде початком кінця.

Лідія Дмитрівна не зовсім розуміє, кому це призначення буде початком кінця: їй, Сухолясній чи всім, на кого чекає гнів Сухолясної. Проте не допитується. Що їй до того, яка доля спіткає новоспечену завідуючу навчальною частиною, коли вона знає: поки дійде до того, щоб хтось десь порушив питання про завідуючу, завідуюча з'їсть її, вчительку Кучерук, і з'їсть, не соливши. Це напевне, сумнівів тут бути не може. Сухолясна не простить ні посягань на години Павла Федоровича, ні тих неприємностей, які довелося вислухати їй під час обговорення відкритих уроків. Адже це з її, Лідії Дмитрівни, ласки Бела Софронівна цілих два тижні лежала в ліжку, змушена була скаржитися директорові на Гордієнка, який виставив її на посміховисько всього колективу. Якщо вже завуча Гордієнка зуміла вижити із школи, то чому вона має бути милостивою до неї, рядової вчительки? Та ще тепер, коли опинилася при владі.

В актовій залі, де мало відбутися перше у цьому році і тому урочистіше, ніж завжди, засідання педагогічної ради, Лідія Дмитрівна сіла подалі від сцени, у затемненому кутку. Валентина Іванівна спробувала було переконати її, що засідання це неабияке, йтиметься про тижневе

навантаження вчителів, і треба сісти так, щоб не прослухати чогось важливого, та де там: «Не хочу»,— і все.

Директор з'явився на сцені у супроводі Бели Софронівни. Пождав, поки настане тиша, і голосно, доволі-таки урочисто привітав учителів з новим навчальним роком.

Сухолясна перша заплескала в долоні. Її підтримали. Ретязь завважив, видно, старанність нового завуча і не забарився оголосити, які зміни сталися в керівництві школою.

Кучерук шкодувала вже, що не послухала Валентини Іванівни і не сіла ближче. В задніх рядах справді-таки погано чути, а їй не байдуже, що скаже директор,— і зараз, коли йдеться про підсумки роботи їхньої школи за минулий рік, і потім, коли мова піде про розподіл годин і класів.

Найбільше цікавило, звичайно, як поставиться Іван Остапович до влаштованого Гордієнком обговорення відкритих уроків, до тих думок і пропозицій, які висловили педагоги. Адже то були пропозиції не одного Гордієнка, то — думка колективу, яка стала зрештою рішенням педагогічної ради, і хоче директор чи не хоче, а мусить рахуватися з тією думкою, в усякому разі, висловити зараз своє ставлення до неї.

Поява Сухолясної в ролі завуча, безперечно, ускладнює його стаповище. І все-таки Лідія Дмитрівна ждала, що він скаже щось. Ждала, але не діждалася. Ретязь багато говорив про роботу школи в минулому році, вказував на досягнення і прорахунки кожного класу, згадав мало не кожного вчителя, а їх із Сухолясною обминув. І про суперечку на педраді, про саму педраду, яка, на думку багатьох учителів, стала подією в школі-інтернаті, теж промовчав. Так, ніби й не було її.

Не вірилось. Не хотілося вірити. А коли впевнилась-таки, що не сказав і нічого не скаже вже про її уроки, про різні думки і суперечки довкола відкритих уроків, не знала, як розуміти Ретязя. Незручно йому, чи хоче обілити Сухолясну і тому зумисне обходить, не порушує невідомого для неї питання? Але ж міг би й порушити, а порушивши, стати на бік Сухолясної, звалити провини за невдале обговорення уроків на колишнього завуча, якого, до речі, немає вже не тільки в школі, а й в Миропіллі. А втім, навряд чи є рація згадувати зараз Гордієнка: якщо це провина, то всього колективу, і розмовляти треба з колективом. Цей Ретязь, видно, ушлий, він краще про-

мовчить, зробить вигляд, що нічого не було, що все так, як треба.

З тим переконанням, мабуть, і пішла б із школи, коли б не чергова несподіванка: перейшовши до розподілу навантажень у новому навчальному році, Іван Остапович не назвав її прізвища серед викладачів української мови і літератури. Всі були в списку: Віктор Платонович, Варвара Костянтинівна, навіть Бела Софронівна як завуч мала дванадцять годин, а її не згадав, про неї ні слова. Більше того, ніби навмисне, щоб Кучерук зрозуміла і не тішила себе всілякими там догадками та сподіванками, відрекомендував членам педради ще одного, нового в їхній школі, викладача української мови і літератури. Вільних місць, мовляв, більше немає, а отже, й сподіватися тобі, голушко, ні на що.

Мабуть, страшенно зчервоніла, усвідомивши, що її не назвали серед учителів гуманітарного циклу не випадково: сусіди позирали на неї раз у раз, і не тільки ближні, а й дальні, одні нерозуміюче, інші співчутливо, а Валентина Іванівна присунулася ближче й, потиснувши заспокійливо руку, шепнула:

— Ну, чого ти? Ще не все втрачено. Після педради зайдемо до Ретязя й поговоримо по щирості. Бреше, поверне тебе на твоє місце.

— Пізно. Моє місце віддано іншому. Не для того робилося це і не так робилося, щоб повертати.

Вона і справді, мабуть, не зайшла б того дня до директора. Діждалася б закінчення засідання педради — і додому мерщій, щоб не пекти на людях раків, не нагадувати їм зайвий раз про себе, зневажену й скривджену, принижену незаслуженими кривдами. Та Валентина Іванівна постаралася затримати її.

— Куди ти пориваєшся? — сказала сердито й зумисне заслонила собою прохід. — Щоб сидіти вдома і каратися думкою, чому так сталося, що все це означає? Зрозумій, розмови з Ретязем так чи інакше не минеш, то навіщо ж відкладати її на колись? Залізо в усіх народів і за всіх часів кували тоді, поки воно гаряче.

Сперечалась, доводила щось, а поки доводила, люди збилися біля дверей, змусили виходити в числі останніх. Та й Валентина Іванівна, як завжди, була категоричною.

— Я привела тебе в цю школу, — завершила суперечку, — я й обстоюватиму до кінця. Так що нікуди не тікай, удвох підемо до директора.

Він, мабуть, ждав, що до нього зайдуть. Не сподівався тільки, що зайдуть удвох. Тому й звернувся перш за все до Валентини Іванівни:

— Ви щось хотіли спитати?

— Не я, Лідія Дмитрівна хотіла спитати.

— То в чому справа? Хіба вона без вас не може обійтися?

— В якомусь іншому ділі могла б обійтися й без мене, а в цім — навряд.

Іван Остапович затримав на ній зосереджений погляд.

— Ну що ж, кажіть, я слухаю.

В голосі — не лише цілковита віра в свою правоту, бриліла й директорська зверхність. В усякому разі, Лідія Дмитрівна вловила її і, дивно, не спаленіла, як завжди, і не знітилася

— Я не почула свого прізвища серед викладачів української мови,— сказала стримано, але й не без певності, що має право на претензію.— Прийшла довідатися, яка тому причина, що мене увільнено від роботи за спеціальністю.

Директор не зводить із неї погляду: таке враження, ніби тримає на прицілі.

— Хто вам сказав, розумієте, що вас увільнено від роботи за спеціальністю? — озвався по паузі.— Сподіваюсь, ви не були настільки шоковані цими перемінами, щоб не почути свого прізвища серед вихователів. А це, як вам відомо, теж ваша спеціальність.

Лідія Дмитрівна не знала, що сказати на те. Валентина Іванівна скористалася її мовчанкою і поспішила кинути слово.

— В принципі воно, може, й так, але ви завжди чомусь ставите вихователями малодосвідчених педагогів або таких, що не мають належної освіти. Я ще з Тарасівки знаю Лідію Дмитрівну як хорошу вчительку. Та й у нашій школі колеги прихильно поставилися до її роботи. Якщо вже на те пішло, вчителі визнали Лідію Дмитрівну на обговоренні відкритих уроків кращою серед викладачів гуманітарного циклу. І раптом її усувають від викладання мови та літератури, роблять вихователькою. Як собі хочете, Іване Остаповичу, але це не тільки дивно, а й обурливо.

— Не розумію,— прорік, коли Доценко скінчила.— Не розумію, хто з вас обурений: ви чи Лідія Дмитрівна?

Валентині Іванівні не подобається і його пильний погляд, і оце запитання. Що він, дратується чи погрожує? Вдруге вже натякає, щоб не лізла не в своє діло.

— Лідія Дмитрівна моя подруга. Її успіхи є в якійсь мірі і моїми успіхами, а завдані їй болі— моїми болями.

Сказала різко і тим, мабуть, відбила в директора охоту до погроз. Сидів за столом, перекладав знічев'я журнали. Лідія Дмитрівна збагнула ніяковість становища і визнала за потрібне перебрати на себе розмову.

— Не про те річ,— заперечила подрузі.— То вже, скажімо, їхнє, директорське, діло: знати, хто на що здатний, кого на яку посаду призначати. Але досі в наших школах існувало добре правило: якщо вчитель не задовольняє директора чи просто директор вважає за доцільне перемістити його в інтересах справи з одного місця на інше, він заздальгідь, навесні ще, коли комплектуються кадри, попереджає про переміщення — з тим, щоб учитель подумав, а можливо, й підшукав собі роботу в іншій школі, коли та, яку пропонують йому, не задовольняє. Кучерук чомусь не тільки навесні, за все літо, аж до початку заняття, не спромоглися попередити. І це дивує, Іване Остаповичу. Невже ви вважаєте мене такою неповноправною у вашій школі, що не визнаєте за потрібне поводитися зі мною, як із всяким громадянином?

Ретязь не виправдується. Навпаки, схоже, що його обурює нескромність Лідії Кучерук.

— Наскільки мені відомо,— висловлює своє обурення,— півроку тому ви ладні були піти на будь-яку роботу, аби мати її. Тепер, розумієте, невдоволені, вважаєте, що посада вихователя принижує вашу гідність. Зізнаюсь: я не сподівався цього і, може, саме тому зробив перестановку, не попередивши.

— Але ж ви знали й те, що я люблю свій ф'ах, що робота на посаді викладача малювання була для мене вимушеною. Пам'ятаєте свої слова: «Це наш обов'язок турбуватися, щоб учителі працювали на своєму місці»?

Директор вдає, що не чув її пояснень.

— Може, не пізно ще переінакшити? — порушує тишу Валентина Іванівна.— Нового вчителя можна послати на вихователя, а Лідія Дмитрівна стане на його місце.

— Я не маю на це права. Ви прекрасно знаєте: вчителів призначає і знімає облвно.

— Але не без вашої участі. Якщо ви поясните, що трапилася помилка, що є рація залишити Лідію Дмитрівну

на посаді викладача мови і літератури, об'явно піде назустріч і переінакшить своє рішення.

Ретязь сидить мовчазний, вирішує щось чи вдає, що вирішує.

— Не вагайтесь, Іване Остаповичу. Лідія Дмитрівна — гарний педагог, вона не підведе вас.

— На посадах вихователів теж повинні працювати гарні педагоги.

— Так. Але ж вихователем могла б бути і Варвара Костянтинівна, а чомусь не ставите її?

— Ви маєте претензії до Варвари Костянтинівни?

— Не я, педрада мала до неї претензії.

— Вибачайте, але я іншої думки про ту педраду.

Слова ці кидають Лідію Дмитрівну в жар. Однак вона швидко бере себе в руки і наважується сказати директорі різкіш, ніж досі.

— То, може, й мені через те не довіряєте викладати мову та літературу, що не поділяєте думок педагогів, які позитивно оцінювали мої уроки?

— Я цього не казав.

— Але ж так виходить. Коли б думали інакше, не брали б на місце Бели Софронівни нову людину.

Ретязь не відповідає.

— Якщо вже на те пішло, — не відстає од нього Кучерук, — давайте будемо відвертими до кінця: чому ви вважаєте, що я не можу викладати українську мову і літературу?

— Думаю, для вас буде краще, коли обійдеться без пояснень.

— Я прийшла сюди не за вигодами, так що прошу вас пояснити все-таки.

Директор побагровів — наполегливість Лідії Дмитрівни явно не подобалась йому.

— Коли так дуже вже хочете, можу пояснити. Ви допустилися серйозних помилок на уроках і особливо на батьківських зборах...

— Так думає Бела Софронівна. Але ж...

— Не тільки Бела Софронівна, — перебив її Ретязь. — Так думає і батько Івана Голуба, так думаю, до речі, і я.

— І все-таки вас тільки трое. Решта вчителів і батьків іншої думки. Може, викличемо тоді комісію, хай сторонні люди вирішать, наскільки шкідливо я мислю. Адже це серйозні звинувачення.

Причепливий директорів погляд схитнувся було, однак пенадовго.

— І що це дасть вам?

— Принаймні знатиму, правильно мене усунули від роботи чи неправильно.

— Прийде час, пришлють у школу когось із інспекторів, тоді й оскаржите.

Аж тепер обурення її взяло гору над стриманістю.

— Дякую за пораду, але я раніш, мабуть, оскаржу.

Встала й пішла з кабінету. За нею рушила і Валентина Іванівна.

Ретязь спаштеличено дивився їм услід. Схоже було, що він не чекав такого, тим більше від тихої, завжди, здавалося, покірної Кучерук.

II

Що ж тепер робити? Чувсте, Миколо Андрійовичу, що тепер робити? Казала ж: треба йти з цієї школи негайно, не роздумуючи. Так ні, наполіг, присоромив навіть: «Кому, як не вам, треба стати на прою з сухолясними і тими, хто підтримує сухолясних». От і стала. Сухолясна виросла за літо до посади завуча, а в неї забрали і ті дванадцять годин, що мала. Одне слово, виставили, як недисципліновану школярку. Та ще й з якою кваліфікацією: за серйозні політичні помилки! З такою кваліфікацією могли б і на посаді вихователки не залишити. Це дивно навіть, як наважився Ретязь доручити їй дітей? Сам бачить, що звинувачення несерйозне, чи змилосердився і взяв гріх на душу? Може, через те й дивувався так, обурювався. Як же: він робить для неї добро, ризикує, можна сказати, своїм становищем, а вона ще й невдоволена, обіцяє скаржитися.

В саду ледь чутно шелестить листя, гупають, зриваючись час від часу і падаючи на землю, стиглі яблука та груші. Лідія Дмитрівна звикла вже до того гупання, не звертає уваги. Вмостилася зручніше на кушетці, що стоїть у затінку, під пониклим до землі гіллям, зібралася читати розгорнуту на колінах книжку, однак не читає. Тривоги за своє майбутнє не дають спокою, ведуть її думку то в школу, то в райвно, на розмову з начальством.

— Оце так урожай,— чує знайомий голос і різко обертається на нього: вулицею йшли Доценки та викладач співів у школі-інтернаті Задерика.

Полишила зручне місце на кушетці, пішла, відводячи від себе гілля, до тину.

— Чого б я задивлялася на чужі врожаї? — пожартувала із схованки.

— А-а, тут і сторожі є! — в тон їй Задерика.— От ви нам якраз і потрібні.

— Будь ласка, гостям завжди раді.

Якби вони бачили її хвилину тому, здивувалися б, мабуть. Стояла на стежці весела, вдоволена, ніби їй не було невтішних роздумів, сумної зажури, каяття.

— Проходьте до хати,— запрошує гостей.

— А Володимир Іванович дома? — цікавиться Василь Минович.

— Та ні, на роботі ще.

— То, може, в саду посидимо?

— В саду — потім, коли прийде хазяїн,— бере його під руку Лідія Дмитрівна.— А зараз прошу до господи. Послухаємо музику, поговоримо. А то вийдете з двору і скажете: «Ну й друзі у нас, до хати навіть не запросили».

Гості сміються.

Коли зайшли в кімнату, Лідія Дмитрівна розчинила в сад вікно і, розгледівшись, чи все гаразд у її домівці, жартома, але їй гордо сказала:

— Ну, чим тут гірше, ніж у садку?

Василь Минович розводить руками.

— Звідки мені знати, де у вас краще? Я не так часто бував тут, щоб орієнтуватися..

І знову — сміх, веселий, дружній, ніби зібралися двадцятилітні юнаки, а не статечні люди.

Валентині Іванівні здається, що і веселість ця, і сміх не випадкові, і вона питає подругу:

— Ну, як, ходила в райвно?

— Та... — махнула Кучерук рукою.— Знала б, що так допоможуть, то їй не пішла б. І з Ретязем не заїдалася б.

— Розвели руками — і будь здорова?

— Більше того: здивувалися... «Як,— кажуть,— дали вам ставку вихователя, вісім годин малювання, і ви незадоволені?» Пояснюю, що я хочу працювати за фахом, а завідуюча знизує плечима: «Чого немає, того немає».

— А ти питала, чому перемістили тебе без попередження?

— Питала.

— Ну й що?

— Директор звернувся, каже, до облвно з проханням дати їм на місце Бели Софронівни нового вчителя, а за Сухолясною залишити мої дванадцять годин. Призначення у того вчителя вже є, півставки Белі Софронівні як завучу належить, так що нічого тепер не вдієш.

— То, може, тобі слід поїхати в облвно? Що ж це таке? Захотіла Сухолясна забрати од тебе години — і забрала. А де ж закон, де справедливість?

— Хіба ви не знаєте де? — втрутився в розмову Задерика. — Ретязь, а з ним і Сухолясна вважають, що закон — це вони. Раз їм доручено керувати школою, значить, вони мають право сьогодні призначити вас на посаду вчителя, завтра звільнити. А треба буде пояснити десь, чому так роблять, будь ласка, причина завжди знайдеться. Через те я, на відміну від Валентини Іванівни, радив би вам, Лідіє Дмитрівно, нікуди не їхати.

— Ну чому ж? Хіба на них світ клином зійшовся?

— Не зійшовся, але облвно переконане вже, що робити треба так, як пояснив Ретязь, а раз воно переконане, тим більше розпорядилося вже, важко буде змінити хід подій.

— Значить, не тратьте, куме, сили, спускайтесь на дно? — все ще не поступається Валентина Іванівна.

— А нащо спускатися? Є інший вихід і, до речі, набагато кращий, ніж оцей, щойно розрекламований. Вам відомо, хто я за фахом? — звернувся до господині.

— Ну, хто ж... Учитель співів.

— Х-хе, вчитель співів. Філолог я, Лідіє Дмитрівно, викладач російської мови і літератури, ваш, так би мовити, брат по нещастю. І знаєте, чому не викладаю ні мови, ні літератури?

— Не знаю.

— Справді? Валентино Іванівно, — обернувся він до Доценко, — я вас не пізнаю.

— Чого б це?

— Ну як же? До цього часу не розказали, — не міняє серйозного тону Задерика.

Василь Минович весело розсміявся.

— Євгене Порфіровичу, один — нуль на вашу користь. Тепер уже сміються всі, навіть Валентина Іванівна.

— Чекайте, — нахваляється вона, — прийде час, я вам оддячу за це.

Але Задерика не слухає вже її.

— Свого часу, — звертається до Лідії Дмитрівни, — я теж мав мороку. І, до речі, в цій же школі, з ласки Ретязь

зя. Ну, може, не лише з ласки Ретязя, але він приклав руку... Приїхав я в Мiропiлля рокiв три тому, за призначенням, звичайно. Попрацював кiлька мiсяцiв i за голову схопився. Зошитiв на столi гора, готуватися до урокiв треба ґрунтовно i мало не щоночi. Комiсiй, вiдвiдувачiв тих... А учнi мої, як божi вiвцi: скiльки не товкмач їм, наслiдкiв аніякiсiньких. Дотяг до кiнця року i думаю: «Зачем я буду доказувать eтим болванам, слышите, всю жизнь доказувать, почему Татьяна не вышла замуж за Онегина? Ведь они же вымотают из меня все нервы, заберут свободное от работы время и даже спасибо не скажут».

— Мабуть, погані класи попалися,— співчуває Лiдiя Дмитрiвна.

— Я спершу теж так думав.— Задерика знову перейшов на українську мову.— Через те, власне, й наважився поспробувати щастя в школі-інтернаті. Йшла ж слава, що це особлива школа, що вчителі почувають себе тут професорами: прийшов, подав урок — і будьте здорові. За все інше, в тому числі й за підготовку учнів до уроків, відповідають вихователі. Інтернат саме організовувався тоді, то я й перебазувався. Та ба, полегшення не знайшов. Щастя і тут обернулося таким боком, що в мене опустилися руки, не знав, де шукати порятунку. Воно, може, й по-іншому склалася б моя доля в інтернаті, коли б мене не спокусило критикувати шкільні порядки. Звик, знаєте, верховодячи свого часу в комсомолі. Думав, і тут, як там, помітять, і не тільки помітять, а й похвалять за принциповість. Аж бачу, не сподобалося, прийняли мій виступ за нетактовність. Мені б схаменутися вчасно, а я, навпаки, дав волю своїм пристрастям. Прийшов якось Іван Остапович на урок і, зрозуміло, почав повчати. Бачу, таку ахінею несе, що мене аж за язика смикає посперечатися з ним. І таки не витримав, зрізався. Ретязю і зовсім не сподобалося це, там же, на обговоренні, зажадав, щоб я дав відкритий урок. З мови, а потім і з літератури. Ну, самі знаєте, чим більше людей бере участь в обговоренні, тим більше думок, суперечок. Але Ретязь по-своєму стлумачив це, почав згадувати моє ім'я мало не на кожній нараді. Це набридло, зрештою, і я сказав у запалі, що він не розуміється на методиці викладання російської мови і літератури. Знав: Ретязю це — ніж по серцю, чого-чого, а такої вихватки він мені не подарує. Та бадьорився якийсь час. Почув од учителів, що директор нахваляєть-

ся: «Такі розумники мені не потрібні»,— і хотів уже виступити на районній конференції. Потім зважив свої і його шанси і думаю: «На лихій години мені все це треба? Чи я осилю його?»

Одне слово, занепав я духом і остаточно зневірився в своєму покликанні. Мабуть, і літа не діждався б. Думка була піти в райком, спробувати себе на іншій роботі. І таки пішов би, коли б Ретязь не попередив мого наміру: довідався від когось, що я розуміюсь на співах, і порекомендував мені вести в інтернаті цей предмет. Я спершу опирався — цього ще бракувало. Та пішов, провів кілька уроків і крикнув у душі: «Єврика! Співи — це ж і є мій порятунок!»

Махнув, вибачайте на слові, другого дня по школах, набрав собі двадцять чотири години, зрікся свого попереднього фаху і з того часу ніби на світ народився. Співи порівняно з літературою, а тим більше з мовою,— миле діло. Готуватися до уроків не треба, зошитів, що досі, як кажуть, в печінках сиділи, теж немає. Та й на уроки ніхто не ходить, не перевіряє. Ані турбот, ані хвилювань тобі. Прийшов, одбув визначені розкладом години — і вже вільний. Куди хочеш, туди і йди, що хочеш, те й роби. До речі, жінка моя понямкала, що це таке, і теж попрощалася з своєю математикою. Взяла в кількох школах рүүкділля — і ми тепер, признаюся вам, почувасмо себе професорами. Гроші є, турбот і хвилювань — ніяких. Сьогодні у нас гості, завтра ми в гостях — так і спливає час від канікул до канікул, од відпустки до відпустки. Ні Ретязь не має до мене претензій, ні я до Ретязя... Отож і вам раджу,— звернувся до Лідії Дмитрівни,— киньте змагатися з Ретязем, не сперечайтесь з власною долею. Робота вихователя — розкіш порівняно з роботою вчительки. Вам же не треба буде готуватися до уроків, у вас не буде зошитів. Повірте, водити дітей у їдальню, на прогулянки, танцювати з ними — зовсім не те, що навчати.

— Це не так просто, Євгене Порфировичу,— сумно озвалася господиня.— Я люблю літературу. В ній краса і жорстокість життя, вона — найживодайніше джерело знань, а відтак — засіб пробудження в людині прекрасного. Відійти від цього, зректися цього — все одно що зректись самої себе.

— А що ж робити? Зрозумійте, поки є Ретязь, іншого виходу немає. А Ретязь міцно тримається свого берега. Це не просто собі особа, це категорія.

— Лідія Дмитрівна — не те, що ми з вами, — втручається в розмову Валентина Іванівна. — Ви не були у неї на уроках, не чули, як вона подає їх. Це злочин: таку вчительку дискваліфікувати, позбавити можливості навчати дітей.

— Охоче вірю: вчителька вона неабияка, від багатьох чув. Але зверніть увагу: саме першокласних учителів Ретязь і прибирає з дороги.

— Це ви щось дивне кажете, — подав голос Василь Минович. — Навіщо йому зумисне усувати від основної роботи кращих педагогів? Що він, не зацікавлений, аби в школі працювали хороші вчителі? Просто заривається чоловік і, зариваючись, не думає, що робить.

— А по-моєму, не просто все це. Нехай уже мене прибрав з інших мотивів. А чому пішов із школи Микола Андрійович Гордієнко, чому усувають від викладання мови і літератури Лідію Дмитрівну? Через те, що розійшлися в оцінці уроків? Вибачайте. У цій послідовності є певна тенденція.

Вони засперечалися, і так серйозно, що Лідія Дмитрівна мусила розбороняти. Бачила — слова не допоможуть, і тому вдалася до хитрощів: включила радіолу, накрила стіл і запросила гостей до столу.

Невдовзі прийшов Володимир Іванович, і гості зовсім розвеселилися, забули не тільки про суперечку, а й про школу. А Лідія Дмитрівна не забула. Поки гуляла — сяк-так, а провела гостей, засумувала.

Що він казав тут, той Задерика: «Киньте змагатися з Ретязем, не сперечайтесь із власною долею». Невже й справді немає іншого виходу, треба покійно іти тією дорогою, на яку показує директор? А як же бути тоді з власними уподобаннями, з виношеними роками мріями, намірами? Зректися? Повірити Задеричі, що вони — не що інше як ілюзія, і зректися?

Каже: «Ви живете тими надіями і уявленнями про людей, що їх посіяли у вашім серці професори. Але повірте: не мине й року, як життя обламає ці ненадійні крила».

Воно ніби й правда: життя жорстоке, не одному вже обламало крила. Та що ж тоді кличе людей до прекрасного, як не саме життя? Є в ньому ретязі, бели софронівни, не бракує, до речі сказати, й задерик. Але ж є і Кондратюки, Гордієнки. І, що найголовніше, — є діти, чисті, незаймані серця, цілина, яка жде засіву. Чи може піти вона, тим паче без опору, з посади вчителя, коли доля

цих дітей, а може, і майбутнє суспільства залежить від того, хто і чим засіє ту цілину?

І все-таки... все-таки не певна, що буде по її. Адже увільнена вже, бачить і знає, що їй стоять на дорозі, і стоїть не хто-небудь — директор школи Ретязь, завуч Сухолясна. Якщо вони справді увільняли продумано, не зопалу, то постаралися зробити так, щоб об'явно не сумнівалося в правильності свого рішення, щоб у нього і думки не було переінакшувати. Звинувачення неабияке: допустилася політичних помилок на уроках, у стосунках із батьками. Спробуй доведи, що це не так. А коли не доведе, як буде тоді? Вистачить у неї сміливості стати на проу з тенденціями ретязів і сухолясних чи не вистачить? Що, коли справді не вистачить і вона змушена буде пуститися берега, піти тим шляхом, яким радить іти Задерика?

III

Директор у доброму настрої, і це тішить обох, і завуча, і старшу виховательку: значить, вдоволений порядками в школі, значить, догодили. Однак по всьому видно: старша вихователька скромніше дивиться на свої заслуги, іде віддалік, трохи ззаду і мовчить. Зате Бела Софронівна не стихає і все воровить забігти наперед, заглянути директоріві у вічі.

— Діти скучили за школою, — пояснює. — Вірите, Іване Остаповичу, любо було дивитися, як бралися вони до роботи, як старанно прибирали класи, кабінети. Навіть дома, у батьківській хаті, не завжди побачиш таку старанність.

— Це добре, — басить Ретязь. — Отак і тримайте весь рік. Чуєте, Галино Юр'івно? — звертається до старшої виховательки. — Чистота — ознака високої культури. Отак і тримати весь рік! Школа у нас неабияка, порядок, дисципліна, навчальний процес у ній теж повинні бути на висоті.

Інтернат — його гордість. Ретязь не приховував цього ні в школі, ні поза школою, пишався цим, і не без підстав. Він справді доклав великої праці, обладнуючи, а потім і комплектуючи школу-інтернат. Приміщення, в якому навчалися діти Миропільського дитбудинку, задовольняло як-так звичайну школу з контингентом учнів близько трьохсот чоловік. Для інтернату, тим більше для такого, як їхній, що мав прийняти дітей-сиріт із довколишніх сіл,

з дитбудинку сусіднього, Старокапустянського району, воно явно не підходило. Через те було прийнято рішення будувати нове приміщення і в новому місці.

Будував його плодівочевий радгосп, але турбот вистачило і для Івана Остаповича. Довелося поїздити і на підприємства, і в Київ, особливо коли дійшло до упорядкування подвір'я, до обладнання навчального і житлового корпусів. Учні в школі набиралися до семисот чоловік. Для кожного з них, не рахуючи якоїсь сотні нахожих, потрібне місце для житла, а для всіх — місця для навчання, відпочинку. Легко сказати — обставити двадцять шість класів, вісім кабінетів наочного приладдя і кілька робочих — директора, завуча, голів методоб'єднань. І обставити не як-небудь — за останнім словом педагогічної науки.

— Подобається? — питає своїх колег, коли зайшли до фізичного кабінету.

— Дуже, — озвалася Сухолясна. — Таких шкіл, як наша, не лише в області — в республіці небагато. Скільки в ній світла, простору! Через те діти так люблять свою школу. Та й вчителі, Іване Остаповичу, вважають за велику честь працювати в інтернаті.

— Так, школа у нас першокласна.

Директор не перебільшував. Навчальний корпус інтернату займав площу, рівну трьом сільським садибам. Двоповерховий, з широкими й високими вікнами, до того ж непогано задуманий і виконаний з архітектурного боку, він добре вписувався в довколишній ландшафт і був — принаймні на перший погляд — чи не найкращою спорудою в усьому Миропіллі. Особливо зараз, коли зеленіли ще дерева, буяли понад доріжками і на клумбах квіти. А проте, виставляючи свої заслуги у створенні школи-інтернату, Ретязь був все-таки необ'єктивний. Адже він бачив, не міг не бачити, що школа має вигляд першокласної для Миропілля будови лише з фасаду, коли дивитися на неї з вулиці. Зайди з тилу — і здається вже, що перепобою не школа, а її спотворена подоба. Тильна сторона навчального корпусу, весь житловий корпус, кочегарка, їдальня, майстерні лишилися невідштукатуреними, шкірилися в усі кінці ребристими виступами не пригладженого у свій час і застиглого так, непригладженим, розчину. Та й подвір'я мало не той, що з фасаду, вигляд: не було вже обсаджених квітами доріжок, розбитих серед зелені клумб. Замість них лежали купи битої цегли, неви-

користаного щепеню, дощок та обалолів, видно було сліди недовершених і полишених на невизначений час робіт.

Мабуть, ті недоробки не бентежили директора, коли він не надавав їм значення. А може, й звик до них, як до чогось закономірного, само собою зрозумілого.

Сухолясна всього лише рік, після відкриття школи-інтернату, працює з Ретязем. Але вона знає Ретязя. Наслухалася про нього ще тоді, як був директором третьої школи. Ходили серед учителів (та й не тільки серед учителів) розмови, що він чимало років служив у війську, після війни працював в обласному центрі, і на солідній посаді, однак зарвався і змушений був іти на вчительський хліб. Облвно знало, звичайно, з ким має справу, тому й послало директором школи, в якій навчалися колишні безпритульні. Там, мовляв, такі потрібні. І не помилилося: Іван Остапович швидко показав свою вдачу: не тільки учні — вчителі відчули його владну натуру, почали нарікати, що він хоче завести в школі військову дисципліну. А побули з ним до кінця року і оговтались. Чи то звикли, чи встигли переконатися, що воно й непогано, коли директор має крутий характер. Дисципліна в школі стала просто-таки зразковою, а коли гарна дисципліна, і працювати легше.

Як би там не було, а Іван Остапович зажив згодом хорошої слави. І це дало йому перевагу, коли заговорили про кандидатуру на посаду директора школи-інтернату. Хто-хто, а Бела Софронівна знає, як довго обмірковували це питання — і тут, в райкомі та райвно, і там, в облвно. Багато говорили, а зійшлися на тому, що Ретязь — найкраща кандидатура на це місце.

Переходячи минулого року під оруду Івана Остаповича, Сухолясна не боялася, як інші, його крутої вдачі. Одне — була неабияк втішена тим, що її беруть в інтернат, який, на думку відповідальних товаришів, мав стати школою майбутнього, а друге — терпіти не могла директорів, які не здатні навести порядку в школі. І добре зробила, що не послухала страхополохів, стала вчителькою інтернату: їй таки гарно працювалося за широкою спиною Ретязя. А коли він прибрав одним помахом руки обох її недругів, ба навіть дав згоду взяти завучем школи-інтернату, — і зовсім розщедрилась, ладна була молитися на свого директора.

Збоку важко судити, як сприймає Іван Остапович старання Сухолясної. Іде вдоволений, а ким, не добереш: собою чи завучем.

— Ви підготували розклад занять? — спитав, коли закінчили огляд класів і кабінетів.

— Так.

— Заносьте, я затверджу.

Бела Софронівна не барилась. Розклад — неабиякий шматок її роботи; поки директор у настрої, хай затвердить.

— З учителями погоджували?

— Аякже. Інакше я не принесла б на підпис.

— Ну, тоді і зовсім добре.

Він добув із кишені ручку і поставив у лівім верхнім кутку свій розмашистий підпис.

— Лідія Дмитрівна приступила до роботи чи все ще сумнівається?

— Приступила. Не знаю тільки, чи буде з її роботи якийсь толк. Така образа на нас із вами. Чули, ходила в райвно шукати управи.

— Ну й як?

— Сказали, нічого вже не можна вдіяти.

Ретязь затримав на Сухолясній погляд.

— Ви точно знаєте, що відповіли так, а не інакше?

— Точніше не може бути. Як кажуть, з перших уст.

По ньому видно: вдоволений, зловтішається із заходів Лідії Кучерук.

— Сподіваюсь, заспокоїлася?

— Де там! Нахвалялася поїхати в обльно.

— Справді? — Вдоволення як водою змило; сидить серйозний, зосереджений. — В подібних випадках згадується народна мудрість: не мала баба клопоту... Відколи працюю на відповідальних посадах, увесь час стараюся приглядатися, аби не потрапили в колектив отакі розумники. І все-таки проникають. Гордієнка не встигли позбутися, Кучерук тут як тут.

— Уміють маскуватися.

— О так. В хитрощах, як і в розумі, їм не відмовиш.

У Белі Софронівни тремтить на вустах злорадна посмішка.

— Смію зауважити, Іване Остаповичу: вони не такі розумні, як нахабні; скрізь і всюди намагаються вирвати для себе кращий шматок.

— Можливо. Але нам, розумієте, від того не легше. Школі, тим більше школі-інтернату, потрібні вчителі, які не коверзували б і ні про що інше, крім роботи, не думали б. Виховання молодого покоління — ось що має бути для них альфою і омегою, а не якісь там, розумієте, особисті уподобання, вигоди.

— Е-е, тепер таких небагато знайдеться.

Ретязеві чомусь не сподобався її скепсис.

— Ви так думаєте?

— А хіба немає підстав так думати! Це ми з вами не шкодуємо для діла ні часу, ні енергії. Розумники не здатні на самопожертву, їм подавай вигідне становище, подавай зручності і до всього того — ще й славу. Навіть у нашій школі немало розвелось таких.

— Поки що я одну зустрічав.

— А колишній завуч Гордієнко, історик Білоштан, а географ, цей... як його... Макар Іванович? Думаєте, вони не тим же духом дишуть? Поговоріть із ними, побачите. Скажуть: «Робота роботою, а життя життям. Людина не може заради роботи зректися кохання, сім'ї, відмовитися від радості пізнавати світ і тішитися в принадах світу. Вона для того й працює».

Директор не подає знаку, що здивований цим судженням. Сидить, бавиться олівцем.

— Догадуватися, хто як ставиться до своїх обов'язків, — одне, а знати — зовсім інше, — озвався перегода. — Про Віталія Омеляновича Білоштана, як і про Макара Івановича Дейнеку, я не можу сказати, що вони працюють не з повною віддачею. Але приглянутися до їхньої роботи, і приглянутися по-справжньому, не завадить. До речі, ви тепер відповідаєте за навчально-виховну роботу, вам, як кажуть, і карти в руки.

— Постараюся, Іване Остаповичу. За що, за що, а за навчально-виховну роботу можете бути спокійні. Тут я зумію дати лад.

— Ну, якщо тут зумієте, — посміхнувся Ретязь, — то за все інше я спокійний.

IV

Лідії Дмитрівні випало відповідати у першому півріччі за самопідготовку.

Не знала, випадково так вийшло чи підказав хтось старшій виховательці, але побула день-другий із своїм класом

і зрозуміла: це ще не найгірше. Адже допомагати учням засвоювати задане на уроках — не те що відповідати за матеріально-побутову частину: бути присутньою на підйомі, вчити дітей одягатися, заправляти ліжка, міняти їм щосуботи білизну, водити в лазню. Пізніше, в другому півріччі, і її не мине ця доля, доведеться робити те, що робить зараз напарниця — Віра Федорівна Палійчук. А поки що обов'язки її більше тяжать до обов'язків учителя, ніж няньки, і не так боляче ранять скривджене людською несправедливістю серце. Та й робочий час починається о четвертій годині дня, коли рідше зустрічається з начальством, менше бачать, а то й зовсім не бачать її за незавидним ділом учителя.

І все-таки боляче. Іноді так стане боляче, що хочеться забитися десь у куток, подалі від стороннього ока, й виплакати досхочу. З якого це дива вони вчепилися за неї, мов чорт за грішну душу, й збиткуються, як зама-неться? Хай Белі Софронівні перейшла дорогу, вихопила з-перед носа години, на які вона посягала. А Ретязь? Чого він заповзвся так? Догоджає Сухолясній чи справді вважає її, Лідії Дмитрівни, уроки ідейно хибними?

Але це ж несерйозно! Хіба вона маленька чи така вже політично неграмотна, аби не знати, що можна, а чого не можна казати на уроках та й на батьківських зборах? Хто це міг так непогрішимо точно визначити: те, що казала Лідія Дмитрівна, на що пристала більшість учителів і батьків, — ідейно хибне, а те, що каже Бела Софронівна, начальник міліції, — ні? Кому дано таке право?! Ретязеві? Можливо. Але хто він такий, щоб судити їх, і одноосібно? Директор? Ну й що з того? Хіба посада гарантує непогрішимість суджень? І чому це завжди так виходить: той, хто сидить вище, і мислить, і робить правильно, а той, хто нижче, помиляється?

Знала б, не старалася б, робила б так, як Задерика: аби день до вечора. Але ж спробуй вгадай, як краще. Вони іншу знайшли б тоді причину, звинуватили б її в лінощах, а то і в бездарності.

Чудні й дивні люди... Хто це писав так? Шевченко? Е, ні, у нього інакше сказано. Але люди справді-таки чудні. І дивні. Хіба вона так багато вимагає для себе? Не тільки тут, в інтернаті, дома, у школі, в інституті — ніде не старалася лізти поперед інших, намагалася триматися гурту, а то й зовсім бути у затінку. І все-таки заважає, знайшлися люди, яким стала-таки поперек дороги.

Що ж робити? Плюнути на все і піти з школи? Але куди підеш? І де гарантія, що знайдеш щось краще, тим більше зараз, коли почався навчальний рік?

Учні, видно, розуміють, чим пригнічена вихователька, — дорослі вже, дев'ятий клас. Збилися он до купи, шукаються, мабуть, не розберуть чогось.

А її не кличуть, не просять, щоб допомогла розібратися.

Не зразу наважилася підійти до них, а проте підійшла.

— Що тут у вас?

— Та... задача не виходить.

Серед учнів, що купчилися довкола парти, були й хлопці. Однак по всьому видно — не вони б'ються над розв'язанням задачі: увага і погляди школярів звернені до дівчат, які сидять за партою.

— Хто ж із вас сильний математик?

— А ось Люда Науменко, — вказали на голубооку, з товстою русявою косою дівчину.

Вихователька затримала на ній погляд, усміхнулася скупко:

— Тоді виручай, Людо.

Дівчина теж усміхнулася, однак не знітилася і не зніяковіла, як сподівалась Кучерук. Навпаки, таке словечко вкинула на свою адресу, що всі розсміялися і змусили повеселішати й виховательку.

— Ану, покажи, що тут у тебе. Я хоч і давно мала справу з математикою, але в свій час трішки розбиралася в ній.

Лідія Дмитрівна взяла з рук Науменко умову письмової задачі, прочитала раз, вдруге, потім попросила, щоб дали їй рішення.

— Щось подібне розв'язували напередодні?

— Та ніби розв'язували, але щоб подібне, то не дуже.

— Давайте розберемо спочатку рішення тих задач, а потім перейдемо до цієї.

Лідія Дмитрівна велить Людї вийти до дошки і записати на ній умову задачі — ту, яка здалася їй найбільш схожою на задану.

— А тепер поміркуємо гуртом, як розв'язували її.

Всілися ближче до дошки — хто за партою, хто на парті, уважно стежать за тим, що пише, як міркує Науменко. Вихователька підтакує або, навпаки, зупиняє дівчину, залучає до роботи інших.

— Перший бар'єр взято,— підсумовує їхню роботу на дошці відомий усій школі шибайголова Тимко Саламаха.

— Ти хотів сказати, що настала твоя черга іти до дошки? — ловить його на слові Лідія Дмитрівна.

— Що ви? — добродушно сміється хлопець.— Я в цім ділі розбираюся приблизно так, як баран у аптеці. Якщо не гірше.

Учні сміються, але вихователька не дає розгорітися зайвій балаканині — просить ту ж Науменко записати умову заданої на сьогодні задачі.

Рішення ніяк не напрошувалося. Працювали спершу на дошці, потім побачили, що там мало простору, і скупчилися коло столу, писали на клаптях паперу. І так і сяк повертали дію, мислили, здавалося б, правильно, а заходили все-таки у глухий кут і змушені були починати заново, шукати інший спосіб розв'язання задачі.

Коли він був знайдений врешті-решт (а знайшла таки Люда), минула ціла година. Учні добряче натомилися в напружених пошуках, але радість знахідки гнала од них втому, вчувалася в голосі, веселими іскрами світилася в збуджених очах. Та й вихователька іншою відчула себе за роботою, особливо після розв'язання задачі. Повеліла учням зробити перерву, а на перерві не відмежовувалася і не хмурилась, як раніш. Навпаки, розговорилася з дівчатами, а розговорившись, здавалося, забула про свою журбу.

І все-таки вона не зовсім покинула Лідію Дмитрівну. Учні догадувалися про це по її неініціативності, читали на обличчі, в отому болісному щемі, що сидів в очах. А може, не тільки догадувалися,— напевне знали. Інакше чому б вони так дивилися на неї, так щиросердно старалися залучити до розмови, розбити своїм щebetанням тривкий її смуток. І найбільше — Люда Науменко.

Воно ніби й зрозуміло: Люда — староста класу, їй належить бути ініціативною. А проте в розмові її є щось більше від обов'язку. Схоже, що прихильна до своєї виховательки, краще, ніж інші, розуміє її гризоту, а тому й старається більше, ніж інші.

Коли б старання ті ішли від дорослих, Лідія Дмитрівна, певно, відчула б себе приниженою. Що не кажи, потішають в основному слабкодушних, а в слабості признаватися не хочеться.

Та на дівчат не нарікала. Чому — сама не добре. Можливо, старання їхні були занадто щирими і безкорисливи-

ми, а може, тішило те, що учні не поділяють заходів Ретизя і Сухолясної, що світ не зійшовся на Ретизю клином. Діти завжди й усім були розрадою в житті. Чому має цуратися їхньої приязні, коли вона щира, коли це і є той освіжаючий струмінь, який може погасити в ній полум'я розпачу і зневіри?

V

Володимир Іванович більше, ніж хтось інший, бачив, як боляче вразило дружину несподіване усунення з посади вчителя мови і літератури. Через те старався бути догідливим, у розмові — обережним. Якщо й жартував коли-небудь, то так, щоб жарт міг розвеселити, а не образити чи просто зіпсувати їй і без того зіпсований настрій.

І все-таки не обійшлося в них без серйозної розмови.

В суботу, нудьгуючи, пішов повагом до інтернату. Думка була зустріти дружину, як повертатиметься з роботи, пройтися тихими о цій порі вулицями, погомоніти на дозвіллі.

Не помилився: тільки наблизився до школи, назустріч Ліда.

— О,— здивувалася,— чого це ти тут?

— Скучив,— усміхається.— Дай, думаю, вийду назустріч, хоча б в такий спосіб прогуляємось удвох.

Їй, видно, сподобалося це. Взяла під руку, вдячна й довірлива, прихилилася до чоловіка. І в розмові була добрішою, ніж завжди. До самого двору ішли отак, милувалися тихим надвечір'ям, ділилися новинами.

— Завтра товариші мої виїдуть із сім'ями на Ріжків пляж,— скористався Володимир Іванович її добрим настроєм і нагадав про найголовніше, що мав сказати:— Ми зможемо скласти їм компанію?

— Як же це я зможу? У мене неділя — робочий день.

— А як домовитися з кимось, щоб підмінили?

— Таке скажеш. Хто це погодиться підміняти в неділю? Не лише нам, іншим теж хочеться відпочити.

Вона, звичайно, має рацію. Але й прикро, що так погано складається в них, знову доведеться сидіти дома.

— Як же воно буде? — питає підупалим голосом.— У тебе серед тижня вихідний, у мене — в неділю. Так ми ніколи не виберемо дня і не побудемо між людьми.

Скосила на нього підозрілий погляд, але не зразу відповіла, ішла якийсь час мовчки.

— Ти так говориш...— обізвалась ображено.— Так говориш, ніби я хотіла цього. Якщо вже на те пішло, товариші твої їдуть, їдь і ти.

— Але товариші їдуть з друзинами.

— Тоді приставай до нашої компанії. Ми теж ідемо з учнями на річку.

Не розумів, серйозно пропонує чи сміється. І тому ще дужче спохмурнів.

Знала: кинь зараз необережне слово — і почнеться сварка. Через те старалася не зронити його. Якщо говорила, то лагідно і зовсім про інше.

Володимир Іванович збагнув, мабуть, куди вона хилить, чому змінила раптом тон. А може, й сам, без неї дійшов такої ж думки.

— О котрій годині тобі треба бути завтра в інтернаті? — запитав примирливо.

— О другій. А що?

— Може, до другої години сходимо в кіно. Кажуть, хороший фільм демонструється.

Не заперечувала... Погодилась, і охоче навіть. Рада була, що чоловік не гнівається більше, що все так добре обійшлося. Або принаймні обходиться.

...Коли зайшла на шкільне подвір'я, на неї вже чекали. Весь дев'ятий «А» юрмився біля лавок, що стояли понад доріжкою, неподалік від навчального корпусу. Угледівши свою виховательку, учні зраділи, крикнули на повний голос: «Ура! Лідія Дмитрівна йде!»

— Пообідали вже?

— Так. Щойно оце вийшли з їдальні.

— То одразу ж і підемо.

День був теплий, по-сіпразжньому літній. І все-таки вересень є вересень. Поки сонце високо в небі, можна й покупатися, і поніжитися під його ласкавим промінням. А схилиться надвечір до обр'ю — і вже до води боязко поткнутися, з поля віє різкий, прохолодний вітер. Тому Лідія Дмитрівна й домовилася з дітьми, що прийде не на четверту, як завжди, а на другу годину дня, одразу по обіді.

Хлопці захопили з собою волейбольний м'яч, сітку, шахівниці з шахами. Та коли прийшли на берег, забули і

про волейбол, і про шахи, з ходу почали роздягатися, спішили викупатись.

— Одну хвилиночку, — застерегла їх вихователька. — Купатись зараз не можна.

— Отаке. А чого ж ми йшли?

— Кажу: зараз не можна. Ви зігрілися, поки йшли. Прохолонете — тоді будь ласка.

Учні розчаровуються, завзятіші починають сперечатись. Один Саламаха мовчки роздягався, ніби його це зовсім не стосувалось.

— Хто як, а я пішов, — сказав неголосно і рушив до води.

Лідія Дмитрівна не зупиняла зухвальця. Дивилася на нього мовчки, посміхалася.

— Чого ж це так? — не втерпів хтось із учнів. — Саламасі можна, а нам ні.

— Що ви рівняєтеся до Саламахи? — відповіла з відчутною поткою іронії в голосі. — Саламаха звик уже робити не так, як хочуть учителі. Чому б йому і тут не піти всупереч моему бажанню? Тим більше що він у нас герой, його ніякі хвороби не беруть.

Хлопець ступив крок у воду і зупинився враз, дивиться на виховательку.

— Хто це вам сказав, що я звик робити не так, як хочуть учителі?

— Всі кажуть.

— Але ж це неправда, Лідіє Дмитрівно.

— Як то неправда? Те, що ти робиш зараз, тільки підтверджує цю версію. Доведи, що неправда, тоді повірю.

Посміхається, однак з води не виходить.

— А от і доведу, — наважується зрештою і йде до гурту.

Діти сміються. І вихователька сміється. Але прихильним, незлобивим сміхом. І це не дратує хлопця, навпаки, настроює його на веселий лад.

Коли настав час купатися, Лідія Дмитрівна застерегла учнів, щоб були обережними у воді.

— До речі, хто з вас добре плаває? — звернулася до хлопців.

— Я! — першим обіззався Саламаха.

— А ще хто?

Набралося чоловік чотири.

— От що, хлопці. Оскільки я не купатимусь, відповідальність за учнів ляже на вас.

— Х-хо! — голосно привітав те призначення Тимко Саламаха.— Хоч раз побуду начальником. Гей, малеча, пішли!

Перший розігнався, шубовснув з розгону й надовго зник під водою.

Кучерук стежила якийсь час, аби хтось не поліз на глибину. А коли заспокоїлася і оглянулася, побачила, що не сама залишилася на березі: збоку сиділи й дивилися на галасливих однокласників Люда Науменко і Наталя Пригорко.

— А ви чого це не купаетесь?

— Та... не хочемо.

Не допитувалася. Сіла поруч, заговорила про інше. Спершу — аби не мовчати, потім згадала, що це слухна нагода познайомитися ближче, й поцікавилася, звідки вони, дівчата.

— Я з сусіднього села, — пояснила Люда, — із Данилівки. А Наталя здалеку, аж із Старокапустянського району. Село Сокоринці, може, чули?

— Не чула такого. Я не тутешня. — Помовчала мить, знову питає: — Батьки в колгоспі, мабуть, працюють?

— Моя мама в кооперації, — пояснила Науменко, — а Наталина в колгоспі.

Сказано ясно: мама. Але виховательку не задовольнила та відповідь. Дивилась на дівчат таким уважним, чи то збентеженим, чи то співчутливим поглядом, що ті не витримали його й опустили очі.

Тепер тільки збагнула: про це не варто розпитувати. Більшість учнів школи-інтернату — діти з травмованими долями, їм неприємно, коли хтось сторонній копірається в їхніх біографіях, порушить їхнє минуле.

Картала себе за зайву цікавість і постаралася зам'яти розмову. Але дивно: минув день, другий — і Кучерук відчула, що цікавість не покинула її: чому дівчата знітилися під її поглядом, що все те означає?

Мабуть, часто затримувала на них погляд, приглядалася, бо приглядання ті стали помітні і стороннім.

— Приємно, коли діти дружать між собою, — сказала якось Віра Федорівна, немовби підтакнувши тим своїй напарниці.

— Ви про Люду і Наталю?

— Так.

— У них, видно, багато чого спільного, щиро дружать.

— Долі у них дуже схожі. Обидві росли без батьків.

Цікавість помітно пригасала в очах Лідії Дмитрівни.

— Тепер це не новина,— сказала.— Війна багатьох по-сиротила.

— І все-таки сироти сиротам різниця. Одне — втратити батька на війні, інше — зовсім його не знати. А в Наталі, крім усього, ще й мати каліка.

— А що з нею?

— Німа вона.

Більше, мабуть, не личило б розпитувати. Віра Федорівна не така вже знайома їй, може хтозна-що подумати. Та обережність педагога виявилася безсилою перед цікавістю жінки.

Новина була страшнішою, ніж уявляла собі. Ні в школі, ні дома не могла позбутися думки про Наталю Пригорко, і не так про Наталю, як про ті страсті-мордасті, які стали початком нового життя, а згодом — тягарем хай і чужої, але не байдужої їй долі.

Повільно влягалася знята в її чутливому серці буря. Але вляглася-таки, час зробив своє діло. Він — що швидко течія в повноводій річці: тому, мабуть, і не зупиняється ні на мить, що багато бруду на землі, що його постійно треба зносити в безмежно великий, всепоглинаючий і всеочищаючий океан. В усякому разі, минуло кілька днів — і той неприємний осадок, що лишила по собі розмова з Вірою Федорівною, перестав муляти. Не те щоб зовсім — нема-нема, та й нагадає про себе,— однак перестав постійно муляти. Зате прихильність до Наталі Пригорко і її подруги Люди Науменко стала для всіх очевидною. Здавалося, не мала наміру показувати на людях, що ставиться до цих дівчат інакше, ніж до інших. І в класі, і поза класом для всіх старалася бути однаковою — і доброю, і щирою, і люблячою. Та учні помічали все-таки, що найбільше уважна, по-особливому щира буває їхня вихователька з Наталею Пригорко і Людою Науменко. Коли готуються в класі до занять, частіше і довше затримується коло них; вийдуть відпочити чи прогулятися — знову з ними. Ну, а раз помічали це подруги, то як могла не помітити Наталя Пригорко чи Людмила Науменко?

— Лідіє Дмитрівно,— запитали якимось,— у вас, крім чоловіка, є ще хтось дома?

— Немає.

— А що ви робите у вихідний?

— В основному доробляю те, що лишається недоробленим протягом тижня.

— Можна, ми прийдемо і допоможемо вам?

— А чом же, звичайно, можна. Цієї ж п'ятниці й приходьте, якщо виберете вільний час. Гуртом ми щось краще придумаємо, аніж хатні клопоти.

Того дня вона приготувала смачний обід, купила ласощів. Пригощала гостей, як могла і чим могла. А повернувся з роботи Володя — пішли всі четверо в кіно, прогулялися в парку.

Бачила: дівчата задоволені гостиною, і дуже. Через те й сама поверталася додому вдоволеною, з почуттям виконаного обов'язку.

VI

У школі порівняно швидко встановився нормальний ритм життя. Звикли до своїх обов'язків учні, освоїлися з інтернатським розпорядком вчителі. І все-таки кожен новий день приносив нові турботи, а то й прикроці. Особливо завдавали клопоту п'яті — шості класи. От і сьогодні мали мороку з одним учнем. Зайшов у супроводі виховательки і незнайомого чоловіка похнюпленій, став осторонь, коло стіни, очі боїться підвести.

— Що сталося, Коляда? — питає старша вихователька. — Накоїв уже чогось?

— Відзначився... Сором говорити навіть.

Вихователька змовкла, видно, їй і справді незручно було розповідати про витівку Коляди. Цим скористався незнайомий і дав волю своєму обуренню.

— Пробачте, товаришко, але це неподобство, — звернувся до Галини Юр'ївни. — Як ви навчаєте дітей? Чому навчаєте? Щоб отакий шмаркач та посмів кидати в мене, стару людину, грудням? За подібні витівки у наш час шкуру спускали. Тепер бити не можна. То вчіть же, щоб вони хоч трішки поважали старших.

То був, як виявилось потім, бухгалтер промартілі Яків Маркович Гуркало.

— Мені соромно за свого учня, — вибачається старша вихователька. — Але скажіть, де це могло статися, яка то мучина?

— Не знаю, яка тому причина. Це вже ви у нього запитайте, — показав на Коляду. — Дороги я йому, здається, не переходив, завинити нічим не завинив. Ішов через ваш двір і, пробачте, завернув в одне місце. Не встиг зайти, а він — грудням...

Старша вихователька обурена.

— Нащо ти зробив це?

Мовчить.

— Нащо зробив, питаю? — підвищила вона голос.

Шмаркає носом, але мовчить.

Галина Юр'ївна довго ще добивається від нього зізнання, та, побачивши, що з того нічого не вийде, вирішує перенести розмову на інший час і в інше місце.

— Ну от що, — каже сердито, — проси в чоловіка пробачення, а ми розберемо твою поведінку на лінійці.

І знову мовчання.

— Кому сказано: проси пробачення! — зовсім уже гнівається старша вихователька, та голос зривається на високій ноті і робить її не грізною, а, навпаки, смішною і безсилою.

Бухгалтер промартілі завважує те й виходить невдоволений з учительської.

Галина Юр'ївна не знає, як їй бути з Колядою.

— Ти що, ганьбити надумав нас перед людьми? Чому не попросив пробачення? Не визнаєш себе винним, чи як розуміти твою впертість?

— А чого ж він, — блимає спідлоба, — вештається тут. Ви самі ж казали нам, — звертається до виховательки, — що стороннім не дозволено ходити на території інтервату.

— Треба ж розбиратись, хто сторонній, а хто ні, — борониться вихователька. — Чоловік по ділу приходив до нас.

— Звідки мені знати, по ділу чи без діла?

— А хіба ти не знаєш, що кидатися грудням на літню людину — це ганебно? Тим більше для учня.

Мовчить.

— Ну от що, — втручається Галина Юр'ївна. — Не хотів пробачатися тут, піди в промартіль, розшукай Якова Марковича і попроси в нього пробачення там, на роботі.

Коляда пообіцяв сходити і вийшов з учительської. А надворі, видно, передумав: та ж вихователька доповіла через годину, що в промартіль він не пішов.

На той час з'явився у школі директор і, недовго думаючи, наклав на хлопця стягнення: примусив почистити обидві надвірні вбиральні й доповісти про виконання наказу йому особисто.

Галина Юр'ївна не знала, що мав робити з Колядою директор, але, коли той прийшов доповідати, а директора

в кабінеті не виявилось, порадила йому піти все-таки і попросити в бухгалтера пробачення.

— Зрозумій,— переконувала вона, співчуваючи шибайголови,— поведінку твою так чи інакше розглядатимуть на лінійці. Пробачишся перед чоловіком — значно пом'якшиш свою провину, а ні — погано може бути. Дуже погано.

Коляда блимав на старшу виховательку присоромленими, але й довірливими вже очима.

— А може, той... Може, давайте я ще раз почищу вбиральні, аби тільки не йти і не пробачатися.

Всі, хто був свідком тієї розмови, сміялися з хлопця, з його дивної впертості. І Лідія Дмитрівна теж сміялася. Тоді їй байдуже було, що через кілька годин шостий клас збереться на лінійку, а після лінійки відбудеться нарада, і кому-кому, а виховательці влетить од директора. Та минуло кілька днів — і доля позбиткувалася з неї за ту байдужість: знову збиралася лінійка, а винуватцем того збору був їхній із Вірою Федорівною вихованець Тимко Саламаха.

Досі він поводився порівняно смирно. Не тому, звичайно, що обіцяв колись примусити Лідію Дмитрівну змінити про себе думку. Певно, Саламаха давно забув ту обіцянку. Просто до вчорашнього дня шкільні порядки і розпорядки не муляли йому шиї, не встигли набриднути після довгих літніх канікул. А це набридли, мабуть, і розбудили в ньому приспаного на якийсь час гедзя. Ну, а раз уже гедзь укусив, нема нічого дивного, що Саламаха узяв і пішов з уроків.

На нараді громи вергалися здебільше на Віру Федорівну — адже подія ця сталася під час її чергування. Та не поминули вони і Лідії Дмитрівни. Завуч схарактеризувала вчинок Саламахи як нечувану вихватку, яка ганьбить передову школу, авторитетно заявила, що причиною порушення дисципліни в інтернаті є гнилий лібералізм вчителів і вихователів. Як на доказ послалась на сумнівні експерименти деяких педагогів, які, прагнучи завоювати дешевий авторитет — не колективу, звичайно, а собі,— дійшли до того, що обіймаються з учнями, ба навіть цілуються при зустрічах.

Сумніву не було: це камінець у город Лідії Дмитрівни. Після того як Люда Науменко і Наталя Пригорко побували у неї в гостях, взаємини між ними справді стали аж надто дружніми. Дівчата часто дожидали свою вихова-

тельку біля шкільних воріт і, діждавшись, так радісно свігли очима, що вона не стримувалась іноді, обіймала котрись із них або й обох разом.

Якось завважив ті обійми директор. Нічого не сказав при дівчатах, та коли лишилися вдвох, запитав:

— Лідіє Дмитрівно, у вас з усіма такі стосунки, як із Пауменко і Пригорко?

— Які?

— Ну, надто близькі, з обіймами, поцілунками.

— Не з усіма. Але хіба це погано?

— По-моєму, так. Не уявляю, як ви триматимете потім їх у руках, коли не захочуть готуватися до уроків, погано поводитимуть себе. Вчитель мусить бути вчителем, розумієте. Діти повинні любити його, але трішки й побоюватись.

— А чому побоюватись?

— Як це чому? Дайте волю, то вони і на голову вам вилізуть.

— Не помічала такого. Мені здається, що учні найкраще слухаються того вчителя, який завжди справедливий із ними. Заслужують похвали — не скупиться похвалити, а заслужують докору чи кари, то й покарає як треба.

Іван Остапович добродушно розсміявся.

— Докору від вас ще можна сподіватися, але кари — навряд.

— Це тому, мабуть, що я вихователька, а не вчителька, — багатозначно натякнула вона. — А вихователька мусить ближче стояти до дітей, ніж учителька.

Промовчав. Та думками своїми поділився, мабуть, із Белою Софронівною. Інакше вона не виступила б на нараді і не нагадала б про обійми.

Але докір — півбіди. Гірше те, що Саламаха затявся після лінійки, такі коники почав викидати, ніби все те робив зумисне, наперекір учителям і вихователям. Дійшло до того, що й зовсім перестав ходити на уроки.

— Ах, це тут математика, — загляне, зухвалий, у клас. — Не хочу витрачати даремно часу, я її не люблю.

І йде байдикувати. Його ведуть в учительську, і гримають, і соромлять — дарма; коли не через день, то через два знову вибрак.

— Ах, у вас сьогодні мова! Ну, тоді я пішов. Коли буде література, покличете. На літературу прийду. Чув учора під дверима, як ви розповідали у дев'ятому «Б». Цікаво, знаєте.

Знову ведуть в учительську, ганять, усовіщають, пробу-
ють наставити на розум.

— Ти вже дорослий, цілком свідомий хлопець. Невже не розумієш, що робиш?

— А що я роблю? — дивується Саламаха.

— Сачкуєш, не хочеш вчитися. І де — у школі-інтерна-
ті! Держава створила для тебе якнайкращі умови: годує,
зодягає, дає можливість набути знання; вчителі доклада-
ють максимум зусиль, щоб вивести тебе в люди, а ти
платиш чорною невдячністю і державі, і вчителям.

— А що я зроблю з собою, коли мене не цікавить ні
математика, ні мова?

— Тебе ніщо не цікавить у нашій школі, не цікавить
і школа.

— Можливо.

— Що можливо? Ти зобов'язаний вчитися.

— На заводі і без середньої освіти можна працювати.
Чому це я обов'язково повинен учитися?

— Та хоча б уже тому, що рано тобі іти на завод. Що ж
ти, байдики битимеш, поки виростеш, станеш повноліт-
нім? Батьків у тебе немає. Поки живеш на утриманні
держави, мусиш робити те, що велить держава. А держа-
ва велить тобі робити добре діло — вчитися. Ти ж знаєш,
ми будуємо комунізм, суспільство, в якому не буде різни-
ці між фізичною і розумовою працею. Прийде час — і ти
пошкодуєш за цими марно втраченими роками, соромити-
мешся своїх вчинків.

Саламаха мовчить, переступає з ноги на ногу.

— Ну, то до чого ми з тобою домовимося? — питає
старша вихователька.

— Нудно мені у вас, немає умов для розвитку.

Галина Юр'ївна ледве стримує себе від роздратування.

— А ти чогось іншого не міг придумати? — питає по
паузі. — За кого ти маєш нас? Хто дозволив тобі верзти
отут нісенітниця? Наша школа-інтернат найкраща в об-
ласті. Ти їздив на екскурсії. Бачив десь краще приміщен-
ня, умови для навчання, ніж у нас? Чи, може, десь ліпше
годують, зодягають, може, скажеш, що вчителі наші неці-
каво ведуть уроки, погано виховують вас?

— Та не дуже й гарно... Одне слово, переведіть мене
в іншу школу, набридло вже тут.

— Куди?

— Хоча б і в Трипільський інтернат. Там у мене това-
риш навчається.

— Ну, і що з того вийде?

— Та що... Позбудетесь одного лиха. Уїлись ви на мене, а я теж такий, що не поступлюся. Так що краще переведіть.

Учителі дивуються:

— Ти ж тут народився, виріс.

— Ну, де я народився, скажімо, ніхто не знає,— аж надто відверто міркує він і остаточно приголомшує тим міркуванням своїх вихователів,— а ріс... що з того, що я тут ріс?

— Як це — що? Невже у тебе немає ні крапельки любові до Миропілля, до того краю, де минуло твоє дитинство?

— Край у нас один, а Миропілля... За що я маю любити його? Чи гуляв, може, по ньому, як інші? Весь час був відгороджений оцими ось стінами. Тільки й дороги: від спального корпусу до навчального, від навчального до ідальні.

— Неправда. Хіба ми не ходили щотижня в кіно, не їздили на екскурсії, хіба не бували в довколишніх радгоспах і колгоспах?

— Але все в строю. Або на машинах... А мені хотілося б так, як усі інші: куди захотів, туди й пішов. Були б такі порядки, я, може, нікуди й не поривався б, тоді, напевно, й Миропілля було б мені рідним, і школа.

Старша вихователька не знає, що сказати йому в гніві.

— Ледарю ніякі порядки не будуть до вподоби, крім одного — безділля. Але даремно ти сподіваєшся знайти його в іншій школі. Такої школи немає в усьому Радянському Союзі. Так що іди і вчись, бо я, здається, інакше візьмусь за тебе.

Якось так виходило, що Лідія Дмитрівна не брала участі в розмовах старшої виховательки з Саламахою: провини його не припадали на час її чергування. Та вона не лишилася байдужою до долі Саламахи. Кожну слухну нагоду використовувала, щоб поговорити з ним, вивідати, чому він так поводить себе в школі. Саламаха не дуже щиросердний був із нею, але й не грубив, в усякому разі, не був такий розв'язний, як із старшою вихователькою. Або заперечував, казав, що то на нього наговорюють, або обіцяв, що більше таке не повториться.

Однак обіцянки ті були несерйозні. Дійшло до того, що про дисципліну в школі заговорили на педраді. Причина розмови — не тільки Саламаха. У школі кілька

таких шибайголів. Більше того, вчителі помітили, що порушення дисципліни стає хворобою: погані вчинки наслідують навіть ті, від кого не можна було сподіватися чогось поганого. І все-таки найбільше говорилося на педраді про Тимка Саламаху.

Кожен знав: це особливий учень, коли говорити відверто — найвразливіше місце всієї школи, свідчення її слабкості, а може, й безсилля. Тимка не привозили, як інших, із Старокапустянського будинку для сиріт. Не належав він і до тих, що прибули до Мировільської школи-інтернату з довколишніх сіл. Тимко, скільки й пам'ятає себе, жив і виховувався в Мировіллі: спершу в дитячому будинку, потім — у школі-інтернаті. Через те вчителі не могли кивати на чийсь прорахунки у вихованні Тимка Саламахи (більшість із них навчали його і в третій школі). Причину Тимкової недисциплінованості треба було шукати або ж у самому Тимкові, або у виховному процесі, який звичайся в школі-інтернаті.

Говорили здебільшого ті, хто навчав Саламаху у п'ятому — восьмому класах, і звинувачували, звичайно, тільки Саламаху. Хлопець, мовляв, недалекий, а ростом і силою бог не обійшов. Геркулесом почуває себе серед порівняно дрібних однокласників. Високий, плечистий, таку силу має в руках, що, здається, й бичкові роги зверне. Коли захоче, звичайно.

Розмова схожа була на дружню бесіду, і це imponувало Лідії Дмитрівні. Сама того не помітила, як позбулася почуття своєї зайвості в колективі, ба навіть страху перед колективом. Тому, коли педагогічна рада підійшла безпосередньо до питання, що ж робити із Саламахою, яких заходів ужити щодо Саламахи, Кучерук не втрималася, подала голос.

— А чи не думаєте ви...— запитала несміливо.— Чи не думаєте ви, що найкращим заходом щодо Саламахи буде вдоволення його прохання?

— Пропонуєте перевести Саламаху в іншу школу? — косо подивився на неї директор.

— Так. Іноді поступки з нашого боку роблять своє діло. Там новий вчительський колектив, нове оточення. Поки звикне, гляди, оговтається. Тим більше що він убив собі в голову, ніби його тут переслідують.

— Такі, як Саламаха, швидко звикають і до вчителів, і до оточення,— заперечив Іван Остапович.— Не знаю, як інші, а я на власному досвіді переконався: потурання ні-

коли, розумієте, не дадуть позитивних наслідків. Не Саламаха нас — ми Саламаху повинні примусити коритися шкільному розпорядку, дотримуватися дисципліни.

Лідія Дмитрівна почервоніла. Не тому, що директор заперечив їй. Соромно стало, що заперечив так категорично, немовби відмахнувся від її пропозиції.

Це, мабуть, вплинуло й на інших. Дружно, без усяких сумнівів підтримали директора: Саламаха — дитя їхньої школи, і виховувати його треба тут, у Миропільській школі.

VII

В суботу о другій годині дня директорові подзвонили з райкому.

— Як поживаєте, Іване Остаповичу?

— Непогано. У школі все гаразд, а це, як знаєте, основне.

— Шефи ваші звернулися до нас із проханням допомогти їм скагатувати картоплю. Передбачаються приморозки, а вона лежить просто неба. Ми тут порадилися і вирішили звернутися й до вас: чи не пошлете на кілька днів учнів старших класів.

— Як це не пошлемо? Кому-кому, а шефам своїм ми завжди раді допомогти. Школа-інтернат зобов'язана їм.

— Тоді прикиньте і повідомте в кінці дня, скільки чоловік можете відрядити. В понеділок о восьмій ранку за ними приїдуть машини.

— Гаразд.

Ретязь поклав трубку, задумався.

— Чули? — звернувся до Сухолясної. — В понеділок виїжджаємо в плодоовочевий радгосп. Просять допомогти перебрати й скагатувати картоплю. Пошлемо сьомі — десяти класи. Прикиньте, скільки це буде чоловік. Не забудьте тільки, що не всі вони можуть працювати фізично.

— А хто поїде з учнями з учителів і вихователів?

— Усі, хто вільний від чергувань і занять.

Іван Остапович помовчав мить і додав:

— Ви теж готуйтеся, Бело Софронівно.

— Я?! — Завуч мала такий вигляд, ніби її застукали на якомусь злочині. — У мене ж уроки... В п'ятому і шостому класах.

— Замінімо. Їхатиме все-таки добра половина дітей, комусь із нас треба бути там.

Бела Софронівна не вірила, мабуть, що це серйозно. Дивилася на директора і мовчала.

— Але ж я... я зовсім хвора жінка,— озвалася зрештою.— В моїх літах, при моєму здоров'ї трястися на машині, вибирати картоплю... Це неможливо, Іване Остаповичу.

— А як же накажете бути? Ви ж знаєте, старша вихователька лягла в лікарню, у мене невідкладні справи, я не можу покинути школу.

— Хіба це таке вже складне діло? Давайте комусь із учителів чи вихователів доручимо.

— Кому?

— Наприклад, Лідії Дмитрівні Кучерук. Адже відповідальність за роботу учнів на об'єктах більше стосується вихователів, ніж учителів.

Ретязь довго і прискіпливо обмацує її чіпким поглядом. Сухолясна вловлює в тому щось недобре і спішить пояснити, які в неї хвороби.

— Гаразд,— обриває її на слові директор,— кличте Кучерук.

Лідія Дмитрівна, на відміну від свого завуча, не здивувалася, почувши від директора, що її посилають на картоплю. Але й не зраділа. Не тому, що це нелегка робота. Знала: поїзди навряд чи зрадів Володя. Буквально вчора була в них неприємна розмова, набагато неприємніша, ніж тоді, коли йшлося про прогулянку в товаристві його знайомих. Не подобається йому ця карусель. Мало того, що вихідні пропадають ні за цапову душу, у будень не можуть побути вкупі. Вранці він сам змушений поспішати на роботу, після обіду вона поспішає, не діддавшись чоловіка з роботи. Отак і виходить, що бачаться лише дві-три години на добу, в основному перед сном. А це і зовсім не буде її дома. І хто знає, як поставиться до цієї поїздки Володя, яка розмова чекає на неї сьогодні, завтра.

— Ну, то як, домовилися? — виводить із задуми директор.

— Не знаю, що вам і сказати.

— Боїтесь чи, може, теж нездужаєте?

— Та ні, на здоров'я не скаржусь.

— Ну, а коли ні, то чого вагатися? Ви ж не сама там будете. Їдуть вихователі, вчителі. Комсорга, до речі, теж

беріть у своє розпорядження... Завтра ви чергуєте за графіком?

— Так.

— Відпочиньте перед поїздкою, інші почергують.

Він був на диво добрий і прихильний до неї, і це остаточно відбило охоту перечити чи сперечатись. Та й чим вона пояснить свою відмову? Не скаже ж, що чоловік гнівається, що може посваритися з ним через цю поїздку. Лишається одне — слухатись.

Поля лежали брудні, перериті. Скільки сягало око — все картоплище й картоплище. Або рілля. Чорна, масна, неприваблива. Навіть сади та переліски не веселили о цій порі око. Коли б не галас дівчорі та не доволі-таки відчутна тут, у полі, прохолода, і зовсім кисло, по-осінньому непривітно було б у Лідії Дмитрівни на душі. Але діти в діти, з ними ніде не нудьгуватимеш, тим більше з старшокласниками, та ще на дозвіллі. І сміх, і дотепи, і пісні злітають над припишклим перед зимовою сплячкою полем, дзвінкими краплинами падають у спорожнілу, вигорілу після сумних роздумів душу.

І вона озвалася на ті дотепи, а надто — на сміх. Правда, не так голосно, як колись. Щось лишалося ще в душі, не дозволяло бути тією Лідією Дмитрівною, якою знали її на дозвіллі і учні, і вчителі. Слухала, як пащекує Саламаха (він і тут був ініціатором веселих витівок, неабияким дотепником), і дивувалась, і заздрила хлопцеві. Як він може отак: три дні тому стояв на лівійці, де ретельно перемивали його кісточки, потім сам мив на очах товаришів підлогу, чув і сміх, і дошкульні дотепи, і образи, а сьогодні вже веселий, ніби нічого й не було, немовби то не він мав неприємну бесіду з директором, змушений був робити те, що не лягало на серце. Що це, вдача така чи заслуга віку? Може, в молодості справді все це інакше сприймається — і докори, і образи? Але ж ні, по собі знає, що ні. Вона, наприклад, і раніш, у шкільному віці, хворобливо реагувала на зауваження вчителів, болісно переживала не те що сміх — чиїсь необережні погляди.

І зараз пам'ятає їх, як і ту важку, чи не найважчу в її житті зиму. Визволили їх із фашистської неволі перед самим Новим роком. Мати не знала, де добути шматок хліба, щоб дотягти до весни, а тут відкрили школу, захотілося ходити до школи. Але в чому ходити? Обносилися за два роки окупації, та й німці обібрали дочиста. І корову,

і телицю, і свиню вивели з двору. Була б, скажімо, корова — була б і їжа, було б і взуття.

Посумували вони тоді з матір'ю та з тим і лягли спати. А на ранок в'їхала в двір машина з військовими. Старший зайшов просити дозволу розташуватися у їхній хаті, глянув на неї, п'ятнадцятилітню Ліду, й замовк раптом.

«Це хто у вас, хазяйко?» — звернувся до матері.

«Дочка».

Військовий усе ще не вірив.

«Коли б ви знали, як вона схожа на мою доньку», — сказав перегодя і сів, замислений, на лаву.

То був каптенармус якоїсь військової частини. В машині його, певно, було чимало добра, бо він не скупився, щедро пригощав Ліду ласощами, а довідавшись, що дівчині немає в чому ходити до школи, подарував кирзові солдатські чоботи і обмотки, з яких мати зробила панчохи.

Радощам не було меж. Раз є взуття, тепер уже ніщо не стримає її, тепер ходитиме до школи.

Та раділа, виявляється, передчасно. Через кілька днів принесли її сімнадцятилітньому братові повістку, яка зобов'язувала його з'явитися в військкомат. Серед людей ходили тоді чутки, що мобілізованих обмундировують не одразу, що їм і воювати доводиться у своєму одязі, і вона змушена була віддати чоботи братові.

Каптенармуса тоді вже не було у них, свідками сімейних розмов про чоботи стали інші солдати. Один із них, грузин, почувши материн клопіт, сказав:

«Не печался, мать, я доставу девушке сапаги».

Мати почала було перечити, та він і слухати не захотів.

«Атец ее на фронте, я абязан пабеспакоиться а ней. Девушка хочет учиться, пускай учится. Мы затем и ваюем, чтобы ана училась».

Вранці він справді зайшов до хати з мішком під пахвою. Змовницьки підморгнув Ліді і, гордий, вдоволений, усівся на стільці, розмотує мішок. Добув звідти один, потім другий чобіт і заляк на місці.

«Ай-я-яй, — схопився руками за голову. — Какой ошибка, какой досадный ошибка».

«Що за ошибка, Вано? — обізвався з сусідньої кімнати інший солдат. — Чоботи ж добув».

«Не спрашивай, панымаеш... Что я наделал? Куда глаза глядели? Сапаги, аказалось, на адин кашыл шиты».

То було ще півбіди; гірше те, що чоботи виявилися не одного розміру, не однакові на колір: один чорний, дру-

гий — темно-коричневий. Але що їй лишалося робити? Солдати пішли того дня з села, а надій добути взуття без них не було та й не могло бути. Довелося йти до школи в тому, що послала доля.

Ходила за дев'ять кілометрів, у сусіднє село. Добре хоч полем, ніхто не бачив, у що вона взута. А в школі норовила проникнути в клас непоміченою, сідала за парту і не вставала до тих пір, доки не лунав у коридорі останній дзвінок.

Найгірше почувала себе, коли викликали до дошки. Ніхто їй не докоряв, ненароком не нагадував навіть, що в неї чоботи на одну ногу, а вона вогнем горіла, виходячи з-за парти. Бо знала — на неї дивляться. Власне, не так на неї, як на її чоботи.

Запам'ятались вони їй, погляди сторонніх. На все життя запам'ятались! Видно, вразливіше у неї серце, не така натура, як у Тимка Саламахи. Його поносять на всю школу, говорять у вічі прикрощі, а він хоча б тобі що. Сміється он, інших смішить.

Вчителям простіше було: кожен знав своїх дітей, свою ділянку роботи і ні про що інше не думав. А їй треба доглянути, чи все гаразд і на інших ділянках, подбати, аби вчасно почали готувать для школярів обід, аби вдосталь і смачно було приготовлено.

Через те не зразу сіла до гурту. А коли й сідала, то не довго засиджувалась: то в один, то в інший кінець кликали її.

Повертаючись від бригадира, який цікавився роботою учнів інтернату, Лідія Дмитрівна завважила, що біля сьомого «А» стоять занадто повні сапетки з перебраною картоплею і діти, силкуючись, пробують тягти їх до кагату.

— Зачекайте! — зупинила тривожним окликом. — Вага ця не по силі вам, надірватися можете.

Вихователька пошукала серед семикласників росліших учнів, та, не знайшовши, згадала про Саламаху і гукнула до сусідньої з сьомим «А» групи.

— Тимку! Іди-но сюди!

Саламаха застиг, дивиться на неї.

— А чого?

— Ходи, щось скажу по секрету.

Тимко схопився й побіг, сягаючи через купи землі і картоплі.

— Є одне відповідальне доручення, Тимку, — сказала усміхаючись. — Бачиш, семикласники не здужають підняти

таку вагу, — кивнула вона на сапетки. — Підбери собі напарника, такого, щоб мав добру силу в руках, носитимете перебрану картоплю в кагати. Ну, хоча б на дільниці сьомих — восьмих класів. Старші самі, очевидно, впоруються. Домовились?

— Ой Лідіє Дмитрівно, — блаженно всміхається хлопець і схиляє набік голову. — Та я для вас не те що сапетки носитиму — гори переверну зараз. Ви розумієте, що ви сказали?

Вихователька не розуміла і, видно, дала привід пояснити їй.

— Ви оце ніби медом помазали мені по душі.

— Чому? — усе ще дивується Кучерук. — Так подобається ця робота?

— Та ні. Назвали мене як: Тимко! Досі я тільки й чув у школі: Саламаха та Саламаха. Ніби в мене імені немає. Вірите, так приїлося власне прізвисьце, думав уже міняти його.

Зніяковіла од тієї похвали, не знає, що сказати хлопцеві. Певно, довго ще стояла б отак, ні в сих ні в тих, коли б не виручив сам Саламаха.

— Ану, малеча, піддавай! — звернувся він до семи-класників, що стояли біля виповнених картоплею сапеток.

— Самому не треба! — Лідія Дмитрівна застерезливо простягла до нього руку.

— Ет, чого там не треба... Ну! — повелів він школярам, і не встигла Кучерук оком моргнути, як сапетка опинилася в Саламахи на плечі.

«Божевільний, що він робить?» — тривожно подумала вихователька, та, побачивши, якою твердою ногою пішов із своєю ношею Тимко, як вправно висипав картоплю в кагат, не стала більше перечити, пішла шукати йому напарника.

«Так он воно що, — міркує дорогою. — Виходить, він не такий уже й товстошкірий. Все відчуває і все розуміє. А ми дивуємося, чому Саламаха не вдячний нам. Протестує хлопець».

Вона не збиралася говорити про це з Тимком, бо не знала, що казатиме, коли почнеться розмова. Але говорити довелося. Саламаха сам підсів до неї після обіду і дав привід для розмови про його стосунки з школярами і школою.

— Лідіє Дмитрівно, — сказав тихіше, ніж завжди, видно, підкреслюючи тим, що розмову їхню не обов'язково

чуги стороннім.— Як ви думаєте, Лідіє Дмитрівно, оте, що говорив директор на лінійці, правда?

— Ти про що? — не зрозуміла його вихователька.

— Ну, що інші школи не захочуть узяти мене?

Не поспішала відповідати.

— А ти справді хочеш іти од нас?

— Як вам сказати... Може, й не хотів би, та змушений.

Раз уже й директор увівся на мене, пиши пропало.

І знову Лідія Дмитрівна не спішить сперечатися з ним, думає.

— Бувалі люди знаєш як кажуть у таких випадках,— озвалася перегода,— добре там, де нас немає.

— Та воно, можливо, й так.

— То чого тобі поспішати в іншу школу? Може, доцільніше подумати спершу, як зблизитися з учнями, як уникнути конфліктів з учителями.

— Ну, цього вже, мабуть, не буде.

— В тім-то й біда, Тимку, що ти втовкмачив собі в голову хибну думку і не можеш тепер розлучитися з нею. Якщо хочеш знати, для цього дуже небагато треба.

— Учитись треба, не балуватись, еге?

— Так, учитись і не балуватись.

— Е-е,— багатозначно екає Саламаха.— Добре мені діло: учитись, та ще й не балуватись. Коли б я одне щось міг робити, і то вже було б класно.

— А думаєш, не можеш?

— Не можу, Лідіє Дмитрівно.

— Помиляєшся. Ти здатний на більше, ніж дехто з наших відмінників.

Тимко посміхається:

— Таке скажете.

— Серйозно. Подивись он на Ігоря Зленка, на Тамару Криворучко. Чи можуть вони помірятися з тобою силою, здоров'ям?

— Х-хе,— і зовсім сміється вже хлопець.— Коли б науку можна було переносити з класу в клас, як картоплю в сапетках, тут я був би попереду.

— Не про те річ, Тимку. Коли б до твого здоров'я, до твоєї фізичної сили та отаку силу волі, упертість в досягненні мети, як у Ігоря Зленка, Тамари Криворучко, коли б тебе хоч раз на віку відвідала така зваблива штука, як мрія, ти неодмінно був би попереду.

Саламаха знизує плечима.

— А про що можуть мріяти учні?

— Як це — про що? Про своє майбутнє, звичайно. Літні люди і то про щось мріють, чогось прагнуть. А вам, молоді, соромно не мріяти. У вас усе попереду. Та й того не забувай: на утриманні держави весь вік не проіснуєш. Закінчиш ось школу й одразу ж станеш віч-на-віч із великим життям. Подумав ти, що будеш робити, як житимеш?

— Ще буде час, подумаю.

— Е, ні, зараз треба думати. Запитай будь-кого із своїх однокласників. Кожен із них щось має на меті, до чогось прагне. Один хоче бути пілотом, другий — моряком, третій має намір піти у вуз і стати інженером чи поетом. А ти навіть у післязавтрашній день лінуєшся заглянути.

Саламаха мовчить. Чуває знічев'я потилицю і мовчить.

— Оце й біда твоя, Тимку, — не відстає від нього Кучерук. — Ніщо тебе не вабить, ні до чого ти не прагнеш. А сила в руках велика, нестримна. Через те тобі й тісно в школі: не знаєш, куди подіти, до чого прикласти її. А Тамара, Ігор знають. І коли б їм до їх мрії та твоє здоров'я, уявляєш, які б успіхи мали вони в навчанні?.. Отож я й кажу, — продовжує вона, виждавши якусь мить, — ти на більше здатний, ніж будь-хто із наших відмінників. Але в тебе немає мети в житті, ти не можеш розбудити в собі приспані бажання. Через те — зрозумій, Тимку, тільки через те — ходиш в найгірших учнях, чуєш усякі прикрощі та образи. І обурюєшся, звичайно, а обурюючись, не можеш простити кривдникам їхніх кривд. Як і вони тобі, до-речі. От і виходить зачароване коло. На те, щоб протиставити себе усьому колективові, виступити проти цілого колективу, у тебе вистачає і гордості, і сміливості, а щоб примусити себе стати зразковим учнем, немає ні того, ні другого.

Тимка, видно, зачепила відвертість виховательки за живе. Сидів поруч замислений, схоже, що докопується до чогось у пам'яті і ніяк не може докопатися.

VIII

По закінченні робіт в плодоовочевому радгоспі Лідію Дмитрівну попросили виступити в шкільній газеті і розповісти, як працювали старшокласники на кагатуванні картоплі. Газета повністю присвячувалася цій події і містила, крім дописів вчительського і учнівського активу,

чимало фотографій, на яких аматори фотографи зафіксували деякі цікаві моменти польових робіт.

Тимко Саламаха теж красувався на тих фотографіях. На одній — як силиться, піднімаючи сапетку з картоплею, на другій — як несе на плечі, підтримуючи руками. Згадала Тимка і Лідія Дмитрівна. І не просто згадала — похвалила за зразкову роботу на кагатуванні.

Багатьох здивувала та похвала, а тих, хто не був у полі, найбільше: як, Саламаха і робив за двох? Щось не віриться. Досі він міг тільки їсти за двох, а то й за трьох, а робити... такого за ним не помічалось. Але й не вірити теж якось не випадало: адже в газеті є фото, стаття вихователки.

Одне слово, про Саламаху знову заговорили. Одні дивувалися, інші підсміювались чи, навпаки, запобігали перед Тимком, намагалися загладити якось сліди недавньої відчуженості, неприязні. І Тимко захмелів од тієї уваги, а захмелівши, не втримався, дав волю своїм давнім звичкам.

Сутичка сталася в їдальні. Саламаха й раніше практикував таке: ласував за рахунок дівчат чи малюків першокласників кількома порціями смачних блюд (особливо це траплялося вранці, коли малюки, не розбуркавшись, охоче відмовлялися од їжі). Але раніш діти закривали на це очі: хлопець здоровий, зайва порція йому не завадить. Та й зараз сприйняли було ті ласування за жарт, тим більше що Саламаха забився з кимось об заклад: пообіцяв з'їсти перше і п'ять порцій другого. Коли ж це повторилося і наступного дня, уже без закладів і навіть всупереч чиемусь бажанню, чергова по їдальні заступила йому дорогу і сказала своє категоричне зась.

Може, Саламаха й послухався б, повернув голоблі назад, коли б почув те «зась» від чергового вчителя. Але як він міг стриматися і, головне, послухатись, коли на дорозі стало дівча. Таке собі маленьке, щупле дівчисько загордило прохід і сказало:

— Досить ласувати чужими ласощами, вертайся назад.

Спробував відсторонити зухвалу дівчину (йому це раз плюнути, захотів би, то й у вікно викинув би), та на її крик збіглися всі чергові, прийшов учитель. Такий галас зчинили довкола тих нещасних п'яти порцій пирога, хоч вбирай голову в плечі і тікай, куди очі дивляться.

Втекти він не втік, звичайно, однак змушений був повернутися на своє місце і їсти те, що подали.

Обурювався вголос: як же, його не тільки змусили підкоритися чужій волі, назвали паразитом, який прагне жити за рахунок слабших. А це вже була неправда, це дратувало Тимка.

Як на те, до рук комсорга потрапив лист, в якому Саламаха жодним словом не обмовився про свої доволі-таки слабенькі успіхи в навчанні, зате не полінувався описати розвати, добрі сніданки і ситні обіди. Лист писався кілька днів тому і був адресований товаришеві, з яким Тимко познайомився минулого літа в піонерському таборі. Важко сказати, чому хлопець не відіслав його. Поклав у книжку й забувся чи засумнівався в доцільності ділитися такими новинами. Але листом скористалися, і замість тієї газети, де красувався Тимко Саламаха на фотографіях, в якій хвалили його за зразкову роботу на радгоспівському полі, з'явилася нова, з заміткою про Саламаху-ласуна, любителя смачно поїсти.

В замітці не було докорів та обурень. Але уривки з листа так красномовно говорили самі за себе, що Саламаха зблід, прочитавши їх, і мовчки пішов із навчального корпусу.

Це чи не вперше газета зачепила його за живе. І не як небудь — сильно, боляче. Адже листа викрадено, і викрав хтось із товаришів!

Іншим разом він докопався б, хто це зробив, а докопавшись, в'язи звернув би за такі штуки. А зараз немає чомусь бажання докопуватись, тим більше битися. Навпаки, хочеться залишити ці стіни, шкільне подвір'я і піти геть. Та куди він піде? Ні друзів, ні родичів, ні знайомих путящих немає. Хіба світ за очі?

Постоявши біля входу у спальний корпус, Тимко не втримавсь-таки, піддався спокусі й пішов знічев'я до воріт, а звідти — у містечко. Тинявся якийсь час по вулицях, потім натрапив на стежку, що вела вниз, і спустився нею до річки. Не думав, куди він іде і чого, власне, йде. Отямився лише тоді, як вийшов до води й побачив, що він не сам тут: збоку, на прибережному камені, сидів хлопчина років десяти і вудив рибу.

Спершу хотів було піти в протилежний бік, потім передумав, наблизився до рибалки, став, підперши плечем похилий стовбур верби, дивиться на воду, на поплавки.

— Ну як, клює? — запитав перегодя.

— Та... — невдоволено відповів рибалка, але в цю мить затанцював на воді один із поплавків, і хлопець забув,

про що його питали, вхопився обома руками за вудлице, потримав, немовби прицілюючись, і різко смикнув догори.

На берег, прямо під ноги Тимкові, полетів великий, кілограмів на півтора, лящ.

— Ого! — здивувався Саламаха й притиснув лівою рукою неспокійну рибику до землі, а правою почав визволяти гачок. — Добре мені «та», — сказав опісля, коли лящ лежав уже в хлопцевій сітці, — такий і в руки дорослого не завжди йде.

Рибалка старанно почав наживляти гачок.

— Знаєш що, — звернувся до нього заінтригований успіхом Саламаха, — у тебе аж три вудки, раптом піде гарна ловля, за всіма трьома не вгледити. Дай мені одну.

Хлопець недовіркою подивився на нього. І наживляти припинив, і вудкою не наважувався поступитися.

— Та не бійся, — заспокоїв Тимко і взявся рукою за льоску. — Риба мені не потрібна, весь улов піде до твоєї сітки.

Вони просиділи коло річки до самих сутінків. Поки Тимко добрався до школи, і зовсім було вже темно. Але його найменше турбувало це. Повертався і веселіший, і бадьоріший. Так ніби й не було образи, смутку, невдоволення, немовби вивітрилося усе те, залишилося там десь, на рибній ловлі. А підійшов до воріт, згадав. Правда, неадовго, лише на коротку мить, поки прийняв у думці якийсь рішення, прибрав відповідну позу. Прибрав — і ще рішучіше, схоже, що робив комусь виклик, рушив до спального корпусу.

У під'їзді зустрівся йому черговий.

— Саламаха?! — і здивувався, і зрадів він водночас. — А тебе шукають.

— Хто? — Тимко зупинився на сходах і звільна, недбало якось обернувся до чергового.

— Усі шукають, вчителі й вихователі. Думають, що ти утік із школи.

Постояв, роздумуючи, й мовчки пішов нагору, до своєї кімнати.

Другого дня хтось із хлопців шепнув Тимкові, що газети з заміткою про нього немає вже на стіні: Лідія Дмитрівна була в директора, а той викликав до себе комсорга школи, редактора газети й повелів зняти не тільки замітку, а й газету.

Саламаха на диво спокійно вислухав хлопця. Схоже було, що йому байдуже вже, є замітка про нього в газеті чи

немає. Не всміхнувся, не подякував за хороші вісті. Поправив на собі баян, знову продовжує розучувати пісню. На уроках він не був сьогодні, не збирався готуватися й на завтра. Сидів і грав.

За тим заняттям і застала його Лідія Дмитрівна Кучерук.

— Кажуть, ти зовсім не був на уроках? — запитала невеселим голосом.

— Не був, а що?

— Ну що, погане діло, значить. Учні, звичайно, завирили перед тобою, але ж і ти не святий. Колектив — це колектив. З ним треба жити в злагоді. Інакше кепсько буде. Сьогодні ти образився і законфліктував з товаришами по школі, завтра підеш на роботу і законфліктуєш з робітниками. А далі що?

Вона не стала умовляти Тимка, щоб брався за розум і йшов на уроки. Поговорила й пішла. Але Тимко задумався після того. За книжку не взявся, правда, однак припинив грати і задумався. А наступного дня, поспідавши, поплентався за своїм класом до навчального корпусу.

Вчителі не викликали його якийсь час до дошки, не питали з місця. Та й учні не нагадували більше про замітку. Очевидно, їм перепало за нього, і вони побоюються зачіпати вже Тимка Саламаха. Або просто хочуть примиритися з ним, та не знають, з якого боку підійти, як заговорити.

Примовк і Тимко. На уроках не давав про себе знати і після уроків тільки те й робив, що терликав на баяні. Вихователі не перечили йому, а коли й зауважували, то обережно і не на кожному кроці. Ждали, мабуть, од нього переміни. І гарної переміни.

Проте її не сталося, принаймні тоді, коли усі вже сподівалися. Підійшов якось до Саламахи один із його колишніх товаришів, нагадав, що пора їти вже мити підлогу, — і цього було досить, щоб приспаний на якийсь час гедзь знову заворушився в Тимковім серці, штовхнув на черговий вибрик.

Учні розуміли причину того вибрику — Саламаха образений. Але вони ніяк не могли зрозуміти, чому образа на товариша має стосуватися загального обов'язку. Для них стало вже звичкою мити на кухні посуд, накривати столи, прибирати в гуртожитку і в класах. Робота це неабияка, але вона — для себе, і тому ніхто не сподівався, що Саламаха відмовиться мити підлогу, так зухвало скаже:

«Нема дурних. Нехай дівчата миють, це їхня робота. З мене вистачить і того, що носив за всіх вас сапетки з картоплею».

Здивувалися спершу, потім обурились. І не окремі — усі. Коли ж побачили, що Саламаха не піддається-таки, більше того, знущається з них, стали на дибки: помили свою частину підлоги, а решту, що випала на долю Тимка, лишили немитою.

На ту подію нагодився черговий учитель. Хотів було вплинути якось на Саламаху, та нічого не вийшло в нього, довелося кликати старшу виховательку, а там і директора.

Іван Остапович не став ні кричати, ні переконувати. Спокійно підійшов, узяв Саламаху за руку, повів спершу до відра, потім — до швабри і стояв коло нього з усім збіговиськом школярів до тих пір, поки підлога не стала чистою.

— Ну от, — сказав наостанок. — А про все інше поговоримо пізніше.

Для Саламахи то було приниження, і неабияке. Адже з ним повелися, як із бичком, якому накинули на роги налігача і ведуть куди заманеться. Адже він змушений був мити її, кляту підлогу, в присутності однокласників, своїх переможців, бачив їхні насмішкуваті погляди, уїдливі посмішки, відчував на собі дихання їхнього торжества.

Директор свідомо робив так і не думав, звичайно, що помиляється. Він знав, інакше не можна: почнеш кричати, Саламаха упреться й не скориться. Але він не знав по-справжньому Тимка Саламахи. Того самого вечора, як тільки пішли з їхнього поверху вчителі і вихователі, Тимко лягнув по губах одного з тих, хто відверто торжествував своєю перемогою над ним, а другого дня, поснідавши, не пішов на уроки.

Його покликали в учительську, спробували вплинути — дарма. Не люблю, не хочу — ото і вся відповідь, усі пояснення. Директора не було на той час у школі, розмовляла старша вихователька. По-всякому підходила до нього, натякала навіть, що ця розмова може бути останньою, але так ні до чого й не домовилася. Тимко, видно, остаточно вже вирішив піти з Миропільської школи-інтернату і тому не зважав більше на логічні міркування старшої виховательки.

Вечерпавши всі аргументи, Галина Юр'ївна повеліла Саламасі йти і зайнятися чимось, аби не блукав по

подвір'ю, поки повернеться директор. А повернеться директор, вона сама порушить перед ним питання, щоб якимось уже вирішити Тимкову долю. Далі так бути не може.

Інший задумався б над цими словами: адже його якщо вже й видворять, то з таньбою. Саламасі хоча б тобі що. Пробрався якимось у гуртожиток, узяв свій баян і, опинившись невдовзі в навчальному корпусі, заспівав, акомпануючи сам собі, на повний голос пісню:

Во поле береза стояла,
Во поле кудрявая стояла.
Люли-люли, стояла...

У класах саме ішли заняття, і пісня та — гучна, несподівана — була для дітей як раптовий вибух бомби. Вчителі отетеріли спершу, потім вийшли на коридор, дивляться на Саламаху, мов на якусь прояву.

— Ти що ото робиш? — накинулися на нього.

— Розучую пісню.

— Негайно припини ці бешкети!

— Ну, припинити, скажімо, не можу, а піти звідси — це інша річ.

Вчителі обурені, доповідають про все це директорові, і директор змушений скликати педагогічну раду.

— Що будемо робити з Саламахою? — виніс він на суд педагогічного колективу обговорюване вже, але так і не обговорене колись питання.

Висловлювались і досвідчені, і недосвідчені педагоги. Пропонували різне. І раптом хтось запитав:

— А чи не повести його до психіатра? Може, він хворий?

В залі — сміх.

— І справді, щось дуже схоже, — серйозно вже, без жартів заговорили й інші. — Все ж таки йому шістнадцять років, повинен би розуміти, що він робить, які дурниці витворяє.

Розмова пожвавилася. Вчителі пригадували і те, і друге, і третє. І хто знає, чим закінчилися б ті спогади, коли б Лідія Дмитрівна не підвелася і не попросила слова.

— Жарти жартами, — сказала вона, — а нам серйозно треба подумати зараз, що робити із Саламахою. У хлопця немає рідних, зовсім виключити його з школи ми не маємо права. Але й виховувати... — вона затнулася на мить, подивилася на директора і повторила, — але й виховувати, мені здається, теж уже безсилі. Конфлікт набрав такого

характеру, що тепер ніщо не може вже примирити Саламаху з колективом, а колектив — із Саламахою. Тому я знову змушена повернутися до порушеного колись питання: чи не доцільніше було б перевести Саламаху в іншу школу?

— А що скажуть про нас у райвно, в райкомі? — запитує директор.

— Не похвалять, звичайно. Ми з вами, Іване Остаповичу, в цій операції, безперечно, не виграємо, але Саламаха може виграти.

Директора явно не задовольняла позиція виховательки.

— Перевести Саламаху в іншу школу означало б розписатися в своєму безсиллі. Я, Лідіє Дмитрівно, не звик цього робити і не буду.

— В такому разі треба переглянути методи виховання.

Вона не встигла сісти — директор затримав її черговим звертанням.

— Ви вважаєте, що ми неправильно виховуємо Тимка Саламаху?

— Так. У нас усі, починаючи від педагогів і кінчаючи комсоргом, переконані чомусь, що Саламаху треба примусити скоритися існуючому в школі порядку, не хочуть зрозуміти, що Саламаха не належить до тих, кого можна примусити. І що найгірше — з цією метою не гребують нічим, навіть таким недостойним способом, як цькування.

У залі загули. Але це не зупинило, навпаки, підцьвохнуло Лідію Дмитрівну.

— Товариші, бачу, невдоволені, — сказала рішучим тоном. — Що ж, в такому разі пошлюсь на приклади.

І вона розповіла про свою розмову з Саламахою в підшефному радгоспі. Розповідь справила враження. Педагоги стали несподівано тихими й уважними. Скориставшись тим, Кучерук і зовсім підвищила голос.

— Тимко прикривав своє невдоволення таким ставленням до себе педагогів смішками, блазнівськими витівками, але в душі у нього осідав недобрий осадок. До якогось часу він був тільки осадком, а коли вривався терпець, ставав і вибухівкою.

Днями теж ввірився йому терпець. І посприяла цьому стінна газета, а точніше — Галина Юр'івна, — подивилася вона на старшу виховательку. — Не треба було поспішати з публікацією в газеті уривків із Тимкового листа. Хлопець тільки-но почав братися за розум, слід було підтримати його, а газета, навпаки, підставила ніжку.

Чи мав Саламаха підстави бути незадоволеним нами? Безперечно. Ми, по-перше, не зрозуміли його (те, що було в ідальні, могло бути звичайнісіньким жартом: жартували з Саламахою, пожартував і Саламаха); по-друге, скористалися послугами злодіїв, які викрали у Тимка листа, і тим самим визнали злочинство актом закономірним і справедливим. А для Тимка це була образа, і неабияка. Галина Юр'ївна знає, хто викрав листа: колишні Тимкові друзі. Я на місці Саламахи теж була б обурена їхнім вчинком, а тим більше вчинком учителів, які підтримали злодіїв у їх — скажемо прямо — нечистім ділі.

Кучерук закінчила на тому свій незвично різкий виступ і сіла.

Якийсь час в учительській стояла цілковита тиша. Мовчали вчителі, мовчав і директор.

— Ну, добре, — обізвався нарешті Ретязь. — Винні, скажімо, й ми. Але що робити, який вихід пропонуєте ви, Лідіє Дмитрівно, якщо відкинути пропозицію про переведення Саламахи в іншу школу? І чи є він взагалі.

— Треба провести загальні учнівські збори, на яких засудити вчинок тих, хто поліз у чужу тумбочку і викрав листа, засудити виступ газети, визнати свої провини, а потім сказати кілька дошкульних слів і Саламасі. Тільки виголошена в присутності всіх правда про себе і про Саламаху може схилити хлопця до думки залишитися в школі, учитися, як належить свідомому учневі.

Дивно, але після цього виступу ніхто з учителів не зажадав узяти слово.

— Ну то як? — звернувся до них Іван Остапович. — Скликатимемо збори чи, може, дамо Саламасі відпускну?

Хтось спробував одбутися жартом, та Ретязь пропустив його мимо вух.

— По-моєму, в другому випадку Лідія Дмитрівна має рацію, — заявив серйозно. — Коропа не спаде з нас, коли ми виступимо перед учнями і визнаємо деякі свої помилки. Отже, днями скликаємо загальноучнівські збори.

IX

На коридорі, неподалік від центрального входу, стояла середніх літ жінка й невпевнено розглядалася по боках.

— Ви не скажете, бува, — звернулася до Лідії Дмитрівни, коли та вийшла з класу, — не скажете, бува, як прийти до директора?

— Чому не скажу? Нам якраз по дорозі, я теж іду до директора.

У приймальні поцікавилася в секретарки, чи є хто в Івана Остаповича, чи можна до нього.

— Заходьте,— махнула рукою Юлія Михайлівна.— Він зараз у доброму настрої.

— А що таке?

— Київське «Динамо» виграло вчора, та ще й в імени того суперника.

— А-а... Ну, проведіть тоді до нього цю жінку. Я чекаю.

Ретязь справді був, мабуть, у доброму настрої. Зачувши розмову, широко розчинив двері свого кабінету й звелів заходити обом: і незнайомій жінці, яка добивалася побачення з ним, і виховательці.

— Слухаю вас,— звернувся спершу до незнайомої.

— Я мати Юри Кошеля,— назвалася захожа.

— Дуже приємно.— Ретязь привітався з жінкою за руку, попросив сісти.— В якійсь справі до нас?

— Не знаю, чи до ладу буде те, що повідаю вам. Можливо, я, як кажуть, не в ті ворота потрапила, та раз уже прийшла, то мушу говорити... У сина мого є тут товариш, теж у п'ятому класі навчається. Придорожній його прізвище, Ваня Придорожній.

— Знаємо, як же,— усміхнулася Лідія Дмитрівна.— Вони із Юрою великі друзі. У класі за однією партою сидять та й поза класом не розлучаються.

— Ага,— обернулася і глянула на неї жінка.— Давно уже і гарно дружать. Я коли віддала до вас свого хлопця, то, знаєте, дуже скучала за ним попервах, частенько навідувалася сюди, забирала сина на вихідний додому. Коли не прийду, було, завжди разом їх бачу. Не бачила тільки, що хлопцю боляче розлучатися з моїм сином. Мати, знаєте, є мати, своя дитина їй і найдорожча, і наймиліша. Прийду, заберу Юру та й додому мерщій. А коли не брала, то ішла осторонь, говорила з ним наодинці, тішилася його голосом, успіхами. Так було раз, вдруге, втретє, потім я помітила-таки, що товариш Юрин лишається засмучений, схоже, що я роблю йому боляче. «А Ваня,— питаю сина,— іде на вихідний додому?» — «Йому немає до кого йти»,— одказує Юра. «То чого ж ти мовчиш? — напустилася я на сина.— Чого не запрошуєш товариша додому?..»

З того часу Ваня часто буває у нас. Та діло, бачите, не в тім. Сподобався він мені. Такий гарний хлопчик. І добрий, і ввічливий, і слухняний. Юра мій теж ніби не з поганих, а проте не можу сказати, що він кращий за Ваню. Прийдуть ото додому, сядуть за стіл, то мій коверзує, в інтернаті, каже, смачніше готують. А Ваня не такий. Виїсть, що поставлю, гляне на мене вдячними оченятами і скаже: «Спасибі, мамо». Вірите, коли вперше почувла од нього ті слова, аж сльози навернулися на очі. Адже я своїм дітям піввіку оддала, а ніколи не чула од них отого «спасибі, мамо».

Я чого оце прийшла до вас,— продовжує жінка, заспокоївшись трохи.— Скажіть мені, люди добрі, чи правда, що у Вані немає батьків?

Лідія Дмитрівна не поспішала відповідати на поставлене їй і директорові питання і тим дала зрозуміти Іванові Остаповичу, що відповідати має він, господар школи.

— Бачите,— сказав Ретязь і затнувся,— діло це дуже складне. Інакше кажучи, нам важко стверджувати, що батьки у Вані є, але ще важче запевняти вас, що їх немає. Ваня знайдений маленьким. Через те у нього й прізвище таке: Придорожній.

Жінка опустила очі, задумалась.

— Що ж мені робити? — запитала швидше сама себе, ніж присутніх.— Я хотіла усиновити його та й побоююсь тепер: а раптом знайдуться Ванині батьки!

— Ну, цього ви можете не боятися,— одразу ж і твердо заявив директор.— Прізвище йому дано в дитячому будинку, прикмет теж ніяких не було. Залишали, очевидно, назовсім, не збиралися шукати.

Жінка усе ще вагалася.

— Воно, може, й так, та буває й інакше. Коли діти виростають, а батьки старіють тим часом, тоді пригадується і місце, де покинули, і прикмети.

— Діло ваше,— розвів руками директор.— Може, і справді не слід цього робити. У вас і своїх аж троє.

— Та я того не боюся. Вистачає ласки на трьох, то вистачить і на четвертого. А хлопцеві, крім ласки та певності, що є в нього мати, більше нічого й не треба. З школи ви ж його, сподіваюсь, не виженете через це.

— Що ви! Навпаки, і менших ваших можемо взяти в інтернат, не тільки Юру та Ваню.

— То я тоді так і зроблю: усиновлю хлопця. От тільки, з чого починать, не знаю.

Іван Остапович охоче пояснив їй, як це робиться, а коли жінка, подякувавши, пішла, обернувся до Лідії Дмитрівни і сказав:

— Ну, чули? Виходить, не всі у нас схожі на Саламаха.

— А хто каже, що всі?

— По-моєму, ви. Хіба забули, як виступали за перегляд методів виховання у нашій школі? Ось вони, наслідки виховання: Ваня Придорожній. А Саламаха просто вицяток.

— А чому не навпаки: закономірність — Саламаха, а Придорожній — виняток? Зверніть увагу: навіть Придорожній пішов шукати ласки в матері свого товариша. Як на мене, сталося це тільки тому, що він не знайшов її серед нас — у нянь, виховательок, учителів, що школа-інтернат не є для нього рідним домом.

— А ви певні, що вона може стати ним?

— А як же інакше? Макаренко, наприклад, домагався цього.

— Макаренко працював в інших умовах. У нього всі учні — безпритульні. Їм нікуди було подітися, і тому Макаренкова школа-комуна стала для них рідним домом. А в нас склад дітей дуже і дуже неоднаковий. А головне — багато серед них таких, що мають батьків, домівку. Вони, як бачите, зустрічаються з рідними, ходять на вихідний додому. Хіба це не спокуса для всіх інших — і тих, що ніколи не мали батьків та домівки, і тих, що мали, та втратили? Спробуйте з'єднайте воедино такий учнівський колектив, примусьте їх вважати інтернат рідним домом.

Лідія Дмитрівна задумалася.

— Так, ви маєте рацію, Іване Остаповичу. Працювати нам з таким контингентом дітей справді нелегко. І все ж погодьтеся: те, що серед учнів є такі, як Саламаха, винні перш за все ми, вчителі, і та загальна обстановка, яка склалася у нашій школі. Ви були минулого тижня на дні іменинника? — запитала вона по-дружньому.

— Ні, не був.

— А я була. І знаєте, мало не згоріла з сорому за себе, за колег своїх. Все ми продумали: уточнили день народження кожного учня, підготували подарунки. А забули про одну дрібничку — і зіпсували хорошу, гідну всякої похвали справу.

— Серйозно? Що ж то за дрібниця?

— Ніхто з учителів, в тім числі і я, не додумався привітати іменинників листовно. А Галина Юр'ївна відкрила поштову скриньку в присутності всіх іменинників. Побачили б ви, якими очима дивилися діти, як хотіли, щоб знайшлася на світі хоча б одна душа і привітала їх в той день! Та ба, не всі отримали листівки. І насамперед не отримали ті, хто найбільше ждав їх,— круглі сироти. Уявляєте, яка печаль лягла їм на душу? Адже деякі дістали в той день по п'ять привітань, а вони — жодного, ні від кого! Для них і свято було не свято, і подарунки нічого вже не важили.

Тепер Ретязь задумався, тре з досади лоба.

— М-да,— обізвався нарешті.— Тут ми дали маху.— Він глянув на годинника і, похопившись, сказав: — Одначе я заговорився з вами, а основного, ради чого кликав, так і не повідав.

— Кажіть.

— Хочу залучити вас, Лідіє Дмитрівно, до важливого діла. Ви, очевидно, знаєте: у школі існує батьківський лекторій.

— Чула.

— Отож-бо, лише чули. А все тому, що робота його занедбана. Я склав тут програму і хочу, щоб ви зробили почин у цім ділі. Підготуйте лекцію про виховання в дитей почуття колективізму — в сім'ї і в школі.

Кучерук посміхнулася.

— Мене це доручення трохи дивує.

— Чому?

— Адже я в свій час погоріла на роботі з батьками і мало не на цій же темі.

Ретязь не знітився, навпаки, схоже, ніби не второпав, що вона каже. Зрештою обличчя його проясніло, в очах засвітилася весела іскра.

— Може ж, я хочу знати, як ви виправляєтесь,— жартує він.— Ваша розпорядність у радгоспі мені сподобалась, наприклад.

— Спасибі.

Директор пождав трохи, знову питає:

— То як, прочитаєте таку лекцію?

— Спробую спершу підготувати її. Якщо знайду щось цікаве сказати людям, виступлю.

— Гаразд, так і домовились.

Додому поверталася пізно, але в доброму настрої. Іван Остапович підтримав-таки її на зборах, і досить активно, з властивою йому прямою і безцеремонністю. А цього вже було досить, щоб збори пройшли так, як хотілося.

Хто знає, чи схилила б Саламаху на їхній бік критика в адресу учнів, які підступно викрали листа, чи допомогла б в їх тонко задуманих заходах самокритика комсорга й редактора газети, коли б за ці кілька днів між педрадою і зборами не сталася у школі подія, яка змусила Саламаху забути про свою гордість і прийти до тієї ж Лідії Дмитрівни, порадами якої він знехтував нещодавно, шукати в неї захисту. А сталося справді неймовірне. Чи вчителі проговорилися учням, чи учні самі підслухали розмову вчителів, коли ті висловлювали догадки про психічне захворювання Саламахи, — Тимко довідався про розмову одразу ж по закінченні педради. Довідався і насторожився, більше того — злякався. До самого ранку перекидався в ліжку, думав. І чим довше думав, тим тривожніше ставало на серці. Адже це не жарти: і вчителі, і учні ополчилися проти нього. І не окремі — усі. Чому б це? Еге, чому? Хіба може так бути, щоб усі помилялися, а він — ні? Швидше навпаки...

Вранці і зовсім не знав уже, що робити. Учні притихли, не зчіпаються з ним. Гірше навіть: роблять вигляд, ніби не помічають, а коли звертається до когось по ділу, знічуються, намагаються піти, і якомога швидше.

Не хотілося вірити тому, що бачить, в чому що далі, то певніше переконується. А переконання, як на те, утверджувалось і, утверджуючись, лякало. Де ж пак: пішов на заняття музичного гуртка, а там дивляться на нього такими очима, ніби він з неба звалився; іде коридором у їдальню чи з їдальні, а учні щуляться, зустрічаючись на путі, а то й тікають, обминають десятою дорогою.

Колись він пишався тим, що найсильніший, що його бояться в школі. Тепер радий був би, коли б знайшовся хтось і став на дорозі, надавав стусанів. Та ба, ніхто не стає, і директор мовчить, не велить іти на комісію.

Так було дещо, другий, а на третій Саламаха не витримав, наважився поділитися своїми тривогами з Лідією Дмитрівною.

Слухала уважно, не перебиваючи. Лише іноді, коли хлопець аж надто затинався, вставляла слово, намагалася

заспокоїти. Її теж, признатися, здивувало все те. І не так здивувало, як обурило. Хто міг пустити поголос? Адже в залі, де засідала педагогічна рада, були тільки вчителі. Невже знайшовся серед них такий чи така, що рознесли по школі отой недоречний жарт?

— Розмови справді неприємні,— сказала Тимкові.

— То плітки, Лідіє Дмитрівно,— запевняє хлопець.— Я, може, й дурниці робив, однак робив їх не тому, що хворий.

— А чому?

— Розгнівався. Усі ополчилися проти мене, то я надумав піти проти всіх.

— А хіба вчителі, в яких ти виспівував під дверима, теж були в числі тих, хто ополчився проти тебе?

Саламаха відвів набік очі.

— От бачиш,— дорікає йому Лідія Дмитрівна.— Добиваєшся справедливості, а сам несправедливий. Такого натворив, що діти за ненормального вважають. Я, чесно кажучи, не знаю, як тобі й допомогти тепер.

Тимко крекче з ніяковості, а проте осилює її й говорить:

— Може б, ви сказали десь, що то плітки, що ви не вважаєте мене таким... ну... ненормальним і не збираєтеся вести до лікаря.

— Сказати можна, я навіть зобов'язана. Та, боюсь, одного мого слова тут буде замало. Діло, бачиш, зайшло дуже далеко. Якщо ти сам не доведеш учням, що поголос той — побрехенька, втручання моє не допоможе.

— Я більше не буду. Ось побачите, Лідіє Дмитрівно. І на уроки ходитиму, і на уроках слухатимусь.

Вихователька робить нетривалу, але й відчутну паузу.

— Ну, гаразд. Завтра у нас збори. Я виступлю там і спростую ці чутки. Але й ти виступи. І головне — на ділі доведи, чого ти вартий. Домовились?

— Домовилися, Лідіє Дмитрівно.

Вона нікому не сказала про розмову з Саламахою, збори ішли так, як і намічалось. Виступало, правда, небагато, але те вже, що серед виступаючих був директор, що він, відкриваючи збори, повів мову не так про Саламаху, як про ту обстановку в школі, яка примусила Саламаху вдатися до недостойних вчинків, дозволило їй сказати все, що думала про учнів і вчителів школи, і сказати доволі-таки різко.

...На площадці, біля дверей отриманої нещодавно квартири, не стала шукати ключа; сподівалася, що Володя дома вже, й натиснула на кнопку. Дзвінок у них голосний, чути й по цей бік дверей, та на нього ніхто не озивався чомусь.

«Невже заснув?» — подумала Лідія Дмитрівна й полізла до себе в сумочку, шукає ключа.

Ввімкнула в прихожій світло, обережно заглянула до спальні. «Немає? — перепитала сама себе. — Одинадцята година вечора, а Володі досі немає? Де ж він може бути?»

Довгенько поралася на кухні. Потім вечеряла, після вечері готувалася до уроків. А чоловіка все ще не було. «Невже з ним щось сталося?»

Тільки-но встигла подумати про це, у коридорі подзвонили.

— Хто там?

— Я.

В будинку — цілковита тиша. Така тиша, що їй чути через двері не тільки видобутий із горлянки звук, оте коротке й приглушене, мов холостий постріл: «Я», — вгадується навіть настрої чоловіка. Не встигає усвідомити як слід, чому це, з якої речі обзивається він таким голосом, а тривога холодить уже душу, дрібним тремтінням передається на руки.

Коли відчинила врешті-решт двері, Володя не ввійшов — ввалився в квартиру.

Лідія Дмитрівна оступилася назад, дивиться, наполохана. Кучеруку, видно, не сподобався її погляд. А може, щось інше не подобалося.

— Чого так дивишся? Давно не бачила?

— Такого — давно. Власне, й не пам'ятаю, щоб доводилося бачити. Що сталося? Що все це означає, Володю?

— Випив. Всього-на-всього випив.

— Я бачу, що випив. Але чому раптом? Та ще отак...

— А що мені лишається робити? Жінки дома ніколи не застаю.

Так ось воно що! Розмова про її роботу, про пізнє повернення з школи, виявляється, не закінчилася. Чоловік, виходить, багато думає і не просто думає, — його дратує все це, а може, й мучить, спонукає робити всякі припущення, догадки, а догадки сіють у серці і гнів, і розпач, і зневіру.

— Ніби ти не знаєш, де я буваю, — пояснює стримано й хоче допомогти чоловікові зняти пальто. Але він відмов-

ляється від її послуг — різко, несподівано грубо відкидає доброзичливо простягнені до нього руки.

Це вже схоже на удар. Сильний, незаслужено образливий. Чує, як болісно стискається серце, як підкочуються і душать у горлі сльози. А проте стримується. Бачить, що пахне скандалом, і стримується, мовчки обертається, йде, знічена, в кімнату, на своє робоче місце.

Володимир Іванович не зупиняв її. Та й потім, коли сіла за стіл, не чіпав. Переодягався якийсь час, згодом пішов у ванну, мабуть, вмивався перед сном, а може, просто остуджував гарячу од спиртних напоїв голову. Пробувала не дослухатися до того хлюпання, силилася викинути з голови думки про чоловіка та його грубощі, і не могла. Дивилася в книжку, читала, але нічогісінько не сприймала з прочитаного, так ніби на столі лежав не звичайний шкільний підручник, а якась головоломка.

Як він міг так повестися з нею? За що образив? Подумати тільки: відштовхнув, мов чужу. І це на третій рік після одруження. А що ж буде потім, коли підуть діти, коли стане складнішим, а то й дуже складним життя? Вони ж зовсім недавно клялися в коханні, казали, не можуть одне без одного, він же обіцяв робити усе, що тільки здатна робити людина, аби завжди бути вкупі, аби життя їхнє було світлим і ясним, мов погожа днина. Хіба вона тягла його за язика, хіба примушувала стелити барвисту дорогу, виголошувати не знати які клятви, цілувати руки, які він так грубо відштовхнув оце зараз? Ніколи того не було, вона не набивалася йому з коханням. А коли так, що сталося з Володею і його коханням? Як розуміти все те, що чула з його уст колись і що має тепер? Як звичай-нісінький обман чи, може... чи як розчарування?

А втім, яка різниця. Докопуйсь не докопуйся, чистого неба, яке він обіцяв колись, вважай, немає вже. Є незрозуміла підозра, є незаслужена образа і навіть зневага. І це тільки через те, що пізно приходить, що занадто щиро віддається роботі. А як же він хотів? Щоб ставилася до своїх обов'язків у школі так собі, як заманеться? Щоб дбала тільки про нього? Нащо ж тоді було брати на себе обов'язки вчителя і вихователя? Хіба вона не говорила йому, яка це робота, хіба не попереджала? Не заперечував же, казав, роби як знаєш. А тепер гнівається, відштовхує від себе...

Чує, як він виходить із ванни й зупиняється неподалік. Знає, дивиться на неї, на її принакшту, схилену над

книжкою постать, але не обертається, боїться зустрітися з його зухвало-холодними очима. Та й не хотіла б розмовляти зараз. Хто знає, скільки злості накіпіло у нього в серці, який він, коли вип'є. За три роки ні разу не бачила п'яним.

Аж страшно. Що, коли підійде зараз, почне варнякати? Або ще гірше: зажадає пояснень.

Та Кучерук не підійшов. Вернувся в коридор, пошарудів мовчки, видно, добував із кишені цигарки, й попростував звідти в опочивальню.

«Нарешті.— Лідія Дмитрівна полегшено зітхнула.— Давно б так. Якщо вже розмови не можна уникнути, то краще все-таки, коли вона відбудеться завтра, на тверезу голову».

Довгенько ще сиділа тієї ночі за столом, і працювала, і дослухалася до чоловікових востужень, і думала. А коли настав час лягати, пішла в опочивальню. Постелила, що було під руками, на дивані й тихо уклалася сама собі.

XI

Учора Миропілля купалося в тумані, було брудне і неприємне, а сьогодні не пізнати його. Лежить в улоговині святкове і незвичайне, щедро вибілене інеєм, який припушив не тільки дерева, дахи і прибудови, а й городи, подвір'я, вулиці,— усе, що одкрите, чого торкнулося холодне дихання неба.

Лідії Дмитрівні ніколи милуватися красою — треба готувати сніданок, поспішати до школи. Але вона влучила-таки хвилину і зупинилася біля кухонного вікна, глянула на містечко з висоти третього поверху.

«Гарно як»,— подумала, однак не зраділа. Постояла заміряна й пішла в своє діло. Порається на кухні, а думає про Володю, про його ставлення до неї. Сьогодні третій день, як посварилися, та до цього часу не вияснили, чому він повівся так. Вранці поспішає на роботу, приходиться з роботи, сідає за книжку або пише щось. І мовчить, не говорить. А це попередив, що їде у відрядження. Хто знає, може, збіглося так, а може, зумисне напросився, аби не зустрічатися з жінкою. По всьому видно: соромно йому після того, що накоїв. Але й пробачитися не вистачає мужності. Як і в неї, до речі, не вистачає її, щоб порушити розмову. Знає, тепер уже так не обійдеться, рано чи

пізно, а має поговорити з ним і про п'яні вибрики, і про те, що примушує пити, зневажати її, однак не насмілюється. Аж дивно: схоже, що боїться. Але чого б їй боятися? Хіба в тім, що сталося, є її провина?

Пробує їжу на смак і йде попередити чоловіка.

— Сніданок готовий, — сказала в прочинені двері. — Тобі сипати вже?

— Та можна й сипати.

Коли він зайшов на кухню, на столі парував із тарілки суп.

— А ти? — скинув допитливий погляд на жінку. — Ти що, не снідаєш?

— Снідатиму, але трішки пізніше. Покладу ось тобі їжу в дорогу та й сяду.

— Навіщо?

— Що — навіщо?

— Ну, їжу навіщо? Там є де поїсти.

Стоїть якийсь час розгублена, не знає, що робити.

— Тоді покладу хоч яблук. Раптом застрянете в до-розі.

— Зараз, коли надворі підмерзло?

У голосі його не тільки подив, а й сміх, і Лідія Дмитрівна остаточно розгублюється. Звільна закриває дорожній чемоданчик, іде з ним у коридор, ставить вниз, під вішалкою. Треба б повернутися на кухню, сісти за стіл, але в неї пропала вже охота до їжі. Думала, чоловіка мучить совість, вважала, що в нього не вистачає мужності попросити пробачення, а він не тільки не мучиться своїм вчинком — сміється з неї, як із дурепи... Може, й справді є з чого сміятися? Може, старання її так впадають у вічі, що нічого іншого не лишається, як сміятися? Як же, плюнули сп'яна в обличчя, а вона облизалася і лащить після всього, старається догодити. «А як же інакше? — спливає інша думка. — Хіба я не дружина йому? Хіба у нас нічого немає вже спільного? Не може бути, щоб не було. Адже ми не просто закохані, ми — чоловік і жінка, будемо, здається, батьком і матір'ю».

Вона не зовсім певна ще, тільки догадується. Але після того, що відчула позавчора, догадка її стає дуже схожою на правду.

«Хіба сказати Володі? — питає сама себе й одразу ж гонить ту думку. — Ні, ні, не зараз. Він може хтозна-що подумати, коли скажу зараз. Та й як це... ні з сього ні з того».

Хотіла за щось узятися, аби не стовбичити без діла, та не знайшла доречної, вкрай необхідної роботи і повернулася на кухню.

Володимир Іванович упорався на той час і з другою стравою, бере налиту для нього склянку кефіру. Випив і вийшов з-за столу.

— Ну, я поїхав.

— Щасливо,— попрощалася так стиха, що він, здається, вловив перемену в голосі і затримав на ній погляд. Однак нічого не сказав, обернувся і мовчки пішов із кухні.

Чула, як одягався, потім погупав до вітальні, видно, шукає щось. Зрештою повернувся, пройшов по коридору й зачинив за собою двері.

І жа не йшла до рота, і Лідія Дмитрівна не стала силувати себе. Сиділа якийсь час непорушна, сумовито-замислена. Потім підвелася, прибрала з столу й почала збиратися до школи.

Якось так сталося, що не зразу звернула увагу на гроші, полишені на столі. Взяла у руки сумку, порпалася там, перевіряючи, чи все поклала, що потрібне буде на уроках, і тільки згодом, коли не виявила у сумці ручки, глянула на стіл. Глянула — і застигла, здивована: перед очима в неї лежали ті самі п'ятдесят карбованців, що поклала учора чоловікові на дорогу. Вона добре пам'ятає: не лишала їх на столі, клала в кишеню, а чому вони опинилися тут, не добре. Виклав? Цілком можливо. Але як: навмисне чи випадково? Може, переглядав документи, витяг гроші і забувся, а може... може, не захотів брати од неї. Але з чим же він поїхав тоді, що їстиме оці два три дні?

Не роздумуючи довго, кинулася до телефону, подзвонила на роботу.

Обізвався хтось із співробітників.

— Скажіть, будь ласка, на чий машині збирається їхати Кучерук у від'їздження?

— Не знаю.

— Якщо загляне на роботу, попередьте, що він забув дома гроші. Нехай заїде і забере їх на столі.

— Гарзд.

Певна, що йому перекажуть, поклала трубку, одяглася і вийшла на вулицю.

Перша зимова свіжість, казкова краса покритого інеем містечка пробудили трохи Лідію Дмитрівну. Вона й

незчулася, як ввійшли вони до її чутливого серця, потіснили звідти і недавні сумніви, і посіяні сумнівами тривоги, непомітно, але владно заволоділи її помислами. Згадалися далекі сільські зими, коли все здавалося цікавим і незвичайним, а в них із братом тільки й гадки було, що спускатися на санчатах. Батько гримав, довідавшись про їхні вилазки на Чуйківський узвіз: санчата набирали там великого розгону й вилітали не тільки на засніжений берег річки, а й далі, на річку. Але що ті гримання, коли на Чуйківському узвозі збираються не тільки діти, а й дорослі, коли Чуйківський узвіз — найкраще місце для катання!

Там теж росли обабіч доріг гіллясті дерева і теж вкривалися отаким, як зараз, інеєм. Їхнє непоказне, нічим не привабливе село ставало в такі дні на диво химерним і невпізнаним, а катання на прикрім узвозі і зовсім скидалося на політ у казку. Сама вона, можливо, й не наважилася б спускатися з крутого схилу, та, дивлячись на брата, товаришів своїх, переборювала страх, сідала на санчата і мчала, широко розкривши очі, вниз, назустріч пекучому вітрові.

Давно те було. Тепер тільки й утіхи, що можеш іти і милуватися першим вісником красуні зими та ще певністю, що ти — не виняток на світі. Така доля усіх, принаймні багатьох: минає дитинство, минає й безтурботність, рідше зазнаєш радощів, чуєш свій сміх. А шкода! Чого б у її літа не веселитися ще, чого б не сміятись?

Коли зайшла на шкільне подвір'я, була дев'ята година ранку. За розкладом мали розпочатись уже заняття, однак біля складу стояли чомусь її дев'ятикласники, власне, стояло лише кілька їх, всі інші носили якісь речі.

На початку року в них, на жаль, практикувалося це — зривати учнів з уроків, кому заманеться і коли заманеться. Але після того була серйозна розмова з вихователями: Ретязь заборонив робити це без його дозволу. Та, видно, не допомогла і заборона.

Повагавшись, наважилася підійти все-таки і поцікавитись, чому діти не на уроці. А підійшла — очам своїм не повірила: школярі носили із складу зимовий одяг й рубали його на колоді. Серед тих, що замахувалися сокирами і з розгону опускали їх, був і Тимко Саламаха.

— Що це ви робите? — питає збентежено.

Учні спинилися, дивляться на неї.

— Рубаємо, — відповів за всіх Саламаха.

— Бачу, що рубасте. Але навіщо?

Тимко знизує плечима.

— Велять, ми й рубасмо, а навіщо, спитайте в завгоспа.

Підійшла до чималої купи одягу, оглянула одне, друге пальто.

— Зачекайте,— наказала учням.— Я маю поговорити з тим, хто велів вам.

Завгосп сидів поруч із комірником, видно, робили якісь підрахунки.

— Що то за порубка, Андрію Власовичу? — кивнула на колоду, біля якої стояли школярі із сокирами.

— Зима надходить, Лідіє Дмитрівно. Готуємося замінити одяг, взуття. Ну, а там,— показав завгосп через плече,— такі бюрократи, не приймають, коли здаєш ціле.

— То, може, вони правильно роблять?

— Як це — правильно?

— Дуже просто. Одяг цей можна ще носити.

— Але він уже ношений, його не вистачить ще на один сезон.

— Хіба не можна замінити тоді, коли буде в цьому потреба?

— В тім-то й ба, що не можна. Заміну роблять тільки на початку сезону. Невже ви хочете, щоб ваші діти ходили в старому?

Лідію Дмитрівну починала злостити така логіка.

— Я хочу, щоб у нашій школі не робили злочинів. І щоб дітей не привчали до злочинів.

— Даруйте, з якої речі?

— А з тієї: коли вони вийдуть за межі школи і стануть завгоспами, вони теж рубатимуть приношений одяг, аби отримати швидше новий.

Завгосп розгубився. По всьому видно було, не знав, що говорити на той закид.

— Одне слово, припиніть це неподобство,— розпорядилася вихователька.— Якщо вам дуже вже хочеться рубати, беріть сокиру і рубайте, а дітей відпустіть, у них зараз уроки.

Обернулася й пішла до виходу.

— Але ж, Лідіє Дмитрівно,— затримав її завгосп,— це не моя особиста воля, це розпорядження директора.

Кучерук подумала мить.

— В такому разі ходітьте до директора, але рубку припиніть.

Ретязю не сподобалося втручання виховательки в його справи.

— Зрозумійте,— сказав невдоволено,— якщо ми не поб'ємо одягу, від нас його не приймуть.

— Я чула вже це,— не поступалася Лідія Дмитрівна,— і все ж не можу погодитися з вами. Одяг здебільшого цілий, а добра половина цілком пристойна. Одберіть краще, нехай носять діти, а решту обміняйте. Навіщо ж рубати цілий-цілісінький одяг?

Директора розбирала злість.

— У нас передова школа,— гарячкував він,— наші діти мають бути добре зодягнені. І потім, що ж це виходить: ті учні, що берегли своє взуття, одяг, мусять ходити цієї зими в недоносках, а нечупари отримують нове?

— А ви зробіть навпаки: охайних одягніть у нове, а нечупарам віддайте недоноски.

Це вже схоже було на знущання, і Ретязь не став приховувати свого обурення.

— Я, Лідіє Дмитрівно, двічі накази не віддаю,— сказав їй, багровіючи.— Запам'ятайте це раз і назавжди!

Директор кинув на стіл олівець, що був перед ним у нього в руках, злий і невдоволений, ступив кілька кроків по кабінету. Він не любив добирати слова, коли розмовляв із підлеглими, різав рішуче і у вічі. Але терпіти не міг, коли хтось із підлеглих користувався його, Ретязевою, зброєю, дозволяв собі бути зухвалим із директором. Таких він рубав під корінь і, здається, привчив знати своє місце в школі. А ця... ця, виходить, не навчена ще.

— Андрію Власовичу,— звернувся до завгоспа,— ідіть і робіть своє діло.

Відчувши, що нею зневажено, і зневажено грубо, безтактно, Лідія Дмитрівна спалахнула несподівано для самої себе й показала раптом характер.

— Чекайте,— доволі-таки владно, майже по-ретязівськи затримала завгоспа; потім обернулася до директора і, не міняючи тону, додала: — За те, що робиться в школі, відповідаєте не тільки ви, відповідає весь педагогічний колектив. Якщо вже так наполягаєте, давайте обміркуємо це питання на педраді. А заодно поговоримо і про учнів, про ваш наказ не зривати їх із занять на непередбачені роботи.

Це був серйозний натяк, та Ретязь розійшовся вже, йому не до натяків зараз.

— За матеріальні цінності школи відповідаю я, директор! — кричав він. — Я знаю, що роблю, і не вважаю за потрібне радитися в цім ділі з колективом.

— Мова йде не лише про матеріальні, — стояла на своєму Кучерук, — а й про духовні цінності. Адже одяг рубається руками учнів. Думаєте, для них мине це так собі, безслідно? Чи, може, скажете, що я і всі інші вчителі не відповідаємо за це?

Директор мовчав. Дивився на виховательку суворо, злісно, але мовчав.

— І потім, — наважилася допекти йому Лідія Дмитрівна, — школа теж належить до матеріальних цінностей, за які відповідаєте лише ви із завгоспом, та це не означає, що вам вільно спалити її.

Сказала і вийшла з кабінету. А Ретязь як стояв, так і лишився стояти. Тільки тепер уже був не розгніваний — приголомшений. Важко судити збоку, що більше вразило його: висловлена вихователькою думка чи оцей зухвалий, несподівано сміливий вихід, але він не казився, як раніше бувало, і не давав розпорядження вернути Лідію Дмитрівну.

— Що з нею? — обернувся, спантелечений, до завгоспа. — Не на ту ногу встала сьогодні?

— Хто його знає. Може, з чоловіком посварилася, а на нас гнів згонить. Прийшла і ні з сього ні з того почала розглагольствовать про безгосподарність, про згубний вплив наших заходів на дітей.

Директор мовчки пройшовся по кабінету.

— А ви теж, розумієш, розпустили язика, — сказав невдоволено. — Не могли якось інакше пояснити їй, чому рубаєте і що рубаєте.

— Та як же інакше поясниш?

Ретязь, здавалося, тільки і ждав цього заперечення, напустився на завгоспа з властивою йому грубістю і безпардонністю. Довго і злісно виливав на нього свій гнів і своє невдоволення, ганив за нерозторопність, за те, що не дбає про дітей, не вболіває за школу, а закінчив розмову розпорядженням припинити порубку, обміняти одяг без порубки.

— Але ж, Іване Остаповичу...

— Ніяких «але», — обірвав його на слові. — Розпорядження дано, виконуйте. Ви були колись майором, не мені вчити вас, як це робиться.

Випровадивши завгоспа, довго ходив ще, зважував у думці, чи правильно зробив, що дав таке розпорядження. І врешті-решт лишився задоволений собою. Сутичка з Лідією Дмитрівною може дійти до вух завідуючої райвно, а то і до секретаря райкому. І хто знає, як подивляться там на його господарчі заходи. Від Курило всього можна чекати, а від секретаря райкому — й поготів.

XII

О сьомій годині ранку в квартирі Кучеруків гучно обізвався телефон. Лідія Дмитрівна не спала вже, проте дзвінок насторожив її: так рано, здається, ніколи ще не дзвонили їм.

— Я слухаю.

— Лідіє Дмитрівно, — почула стривожений голос чергового по школі, — Науменко часом не заночувала у вас?

— Ні, а що таке?

— Зникла серед ночі. Втекла, мабуть, додому.

— Не може бути. Що вона — маленька? Яка була потреба тікати? Завтра ж святковий день, а на свята і так одпускають додому.

— Не знаю, яка була потреба, але й украсти її ніхто не міг.

Подія не з приємних. Dorосла, цілком свідома дівчина — і раптом утекла. Чого? З якої речі? Чи не любов, бува, підняла серед ночі і вивела за межі інтернату? Що, коли встиг хтось із миропільських закрутити голову? Але ж вона не з наївних, повинна б розуміти, який то хибний і небезпечний крок... Ні, ні, любов тут ні до чого. Щось інше сталося і, напевно, в школі. Але що? Учора був святковий вечір. Усі, здавалося, мали піднесений настрій. І Люда теж... А втім... Чекай, чекай. Люда, здається, була не так веселою, як схвильованою, аж надто уважно до того, що промовлялося з трибуни. І до тих, хто промовляв. Чого б то? Що її цікавило там? Доповідь? Виступи батьків? Здається, не помічала за нею великого захоплення доповідями. Мабуть, щось інше хвилювало. А коли так, то що? І чи є якийсь зв'язок між святковим вечором і тим, що підняло її серед ночі з ліжка, вивело за межі інтернату?

До школи прийшла разом із старшою вихователькою.

— Директорові дзвонили? — звернулася Галина Юр'ївна до чергового вчителя.

— Так.

— Було якесь розпорядження?

— Наказав покликати шофера, лаштувати машину.

«Начувайся тепер,— невесело подумала Кучерук.— Ко-му-кому, а кучому буде. Скаже, в справі дирекції соваеш поса, а дітей розгубила».

Не стала ждати, поки з'явиться Ретязь і вчинить під гарячу руку рознос; вибрала зручну нагоду й пішла у спальний корпус.

— Поклич Наталю Пригорко,— звеліла черговому, і, коли дівчина спустилася вниз, взяла її під руку й повела до читальної зали. Там ніхто не міг перешкодити їхній розмові.

Наталія догадалася, видно, про що піде бесіда, звітилася.

— Що з Людою? Куди вона поділася цієї ночі?

— Не знаю.

— Як же так?.. Ви ж подруги, спите в одній кімнаті. Невже вона не хвалилася тобі, куди збирається йти і чому?

Пригорко мовчить.

— У вас є якась таємниця? Ти не хочеш признатися мені?

— Ну, чом же...

— То говори. Зрозумій, я відповідаю за вас, для мене це велика неприємність: зникла серед ночі дівчина, а я нічого не знаю.

Мнеться, видно, ніяково їй, але мовчить.

— У неї були серед миропільчан знайомі? Я маю на увазі хлопців.

— Ні,— відверто глянула на виховательку й заперечливо похитала головою Пригорко.— З хлопцями вона не дружила.

— А хто ж тоді зманив її серед ночі?

— Ніхто не зманював. Їй не до хлопців було, принаймні звечора.

— Плакала?

— Так.

— Чого?

— Не знаю.

— Ти ж кажеш, Люді не до хлопців було, значить, знаєш.

Паленіє з сорому і мовчить.

— Може, образили?

- Так.
- Хто? Учні, вчителі?
- Та ні.
- Дивно. А хто ж тоді?

— Вона дізналася... зовсім недавно дізналася, хто її батько. Ну... трапилося так, що побачила його на вчорашніх зборах, серед запрошених у президію. Думала, підійде після всього, поцікавиться, як живе. Для того й стала біля самого виходу, а він навіть не глянув у її бік, удав, що не знає.

Тепер Лідія Дмитрівна зняковіла й сховала од учениці очі.

— Ви ж тільки нікому не кажіть про це, — просить Наталя, — бо Люда гніватиметься, а то й зовсім не повернеться в школу, коли довідається, що я проговорилася.

— Можеш не сумніватися. Раз це таємниця, вона залишиться між нами.

Попрощавшись з Наталею, вихователька поспішила до павчального корпусу. Хоч сьогодні й передсвятковий день, за розкладом у неї два уроки малювання. Треба провести їх, повернутися додому, приготувати обід і встигнути на чергування. Та й старшу виховательку, директора не завадить попередити, аби не хвилювалися. Чому Науменко втекла, не скаже, звичайно, а що вона втекла додому, сумніву не може бути.

.....

На великій перерві Кучерук здибалась на шкільному подвір'ї з Валентиною Іванівною.

— Добрий день! — першою привіталася Доценко і так подивилася на свою подругу, ніби та була для неї не знати якою загадкою.

— Чого так дивишся? — спробувала усміхнутися Лідія Дмитрівна, та, видно, нічого не вийшло в неї. Валентина Іванівна не змінилася на обличчі, не погасила подиву в неприродно розширених очах.

— Щось сталося, еге? — запитала стривожено.

— Науменко втекла.

— Тьфу, тьфу, — одвернулася і поплювала набік Доценко. — А я хтозна-що подумала.

Вона зразу ж забулася про свій переполох, сміялась, жартувала. Та Лідія Дмитрівна не залишила його поза увагою. Бачила: і страх, і подив Валентини Іванівни не удавані.

— А що ти подумала? — запитала згодом.

— Та, — відмахнулася Доценко, — не варте розмов. Побрехенька одна дійшла до вух. Зустріла тебе сумну, пригнічену, ну, й згадала про неї. Думала, у вас справді неприємність.

— Яка побрехенька? Про мене?

— Ой лишенько! Нагадала козі смерть. Кажу ж, не варто про це говорити.

Кучерук спохмурніла.

— Навіщо ж тоді нагадувати було? Уявляєш, які в мене думки підуть після цього натяку? Сказала «а», то кажи вже й «б».

Доценко опиралася:

— Чутки не тебе стосуються.

— А кого?

— Володимира Івановича.

Тепер Лідія Дмитрівна дивилася на подругу такими ж наляканими очима, як і Доценко хвилину-дві тому.

— Володимира Івановича? А що про нього можуть говорити в місті?

— Не дивуйся. Миропілля цим славиться, люблять почесати язики.

— Ну, а все-таки?

— Та... Дурниця, певно. Ходить чутка, що міліція спіймала на гарячому одного з продавців спиртного: умудрився витягувати шприцом горілку з пляшок, а в пляшки запускав воду. Якусь дозу, звичайно. Його спіймали на тій махінації і передали справу до прокуратури. Та шахрай виявився бувалим, викрутився.

Далі не треба було розшитувати. Раз справа шахрая потрапила до прокуратури, значить, у цій ділі замішаний Володя, і замішаний не з кращого боку. Ну, звичайно! Валентина Іванівна ясно сказала: «Думала, у вас справді неприємність». Цього, здається, досить, щоб зрозуміти: чоловікова участь в тій ділі пахне неприємністю. І про це знають уже в місті. Більше того, говорять по всьому місту!

— Од кого ти чула? — запитала приглушеним голосом.

— Всюдисущий Євген Порфирович приніс до нас ту повину. Каже, хтось із його знайомих чув таку розмову па вулиці. Іде ніби буфетник у супроводі міліціонера, а назустріч йому хтось із сусідів чи родичів. «Куди це ти, Борисе, ідеш?» — питає. «Га? — відгукнувся Борис. — Куди я йду? Він питає, куди я йду. Ти що, не бачиш, що я

не йду, а мене ведуть?» Цього було досить, щоб про Борисову біду довідалися родичі, знайомі, ну, й виручили нібито.

— А звідки... звідки йому відомо, що до того діла причетна прокуратура? Може ж, буфетника міліція випустила.

— Не знаю. То вже догадки, мабуть. Ну, а де догадки, там і вигадки.

Догадки, вигадки...

Ці слова весь день не йшли у неї з думки. Де б не була, що б не робила, як не старалася б відмахнутися від них, а вони знову і знову навідувались, не давали спокою. Чужі, бач, догадуються, а вона не догадалася, жодного разу не поцікавилася навіть, як же там справи з її чоловіком, чи все гаразд на роботі, чи задовольняє робота? Себе лише знала. Себе і свою школу. Думала, раз мовчить, значить, усе гаразд. А воно, бач, як обертається: вже пішла погана слава. Добре, коли це тільки догадки, а як справді? Що, коли ота п'янка є наслідком розмови з шахраєм чи з тими, хто виручав його? Що, коли її Володя спокусився на чарку або й гірше — на хабар? Адже залишив чомусь покладені на дорогу гроші. Значить, вони є в нього. А звідки можуть ще бути гроші, коли не ті, що всунули йому як хабар? Еге, звідки?

Місця собі не знаходила з досади. Навіть про Люду Науменко перестала думати, аж поки не здибала шкільну машину і не довідалася від чергового вчителя про наслідки поїздки. Вони таки наздогнали дівчину в дорозі. Хотіли посадити в машину й привезти назад, та Науменко відмовилася повертатися до школи. І страхали, і вмовляли, і переконували — нічого не допомогло. Не хочучи — і все. Довелось везти додому. Не кидати ж дівчину посеред дороги. Все-таки знатимуть, що здали її на руки матері.

— І добре зробили, — похвалила Лідія Дмитрівна. — Нехай побуде кілька днів дома, подумає про свій вчинок та й рідних послухає. Після тих роздумів легше буде переконати її, щоб верталася до інтернату. Матір попередили, аби дивилася за нею?

— Так.

— Ну й гаразд. Через два-три дні я сама поїду за Людою.

Нелегко було Лідії Дмитрівні починати розмову з чоловіком. Знала: добром вона не закінчиться. Він не в настрої зараз, може спалахнути і наробити дурниць. Адже нагрубив нещодавно. Чи довго йому і зовсім махнути на все рукою, піти од неї геть?

Можливо, сумніви, побоювання її не були б такими гнітючими, коли б не почута од Наталі Пригорко новина. І робота валилася через неї з рук, і спати не спалося. Що, коли розмова з Володею закінчиться новою сваркою? Чи не дійде, бува, до того, що й її дитину обмине колись батько, не признається? Але ж і мовчати, не говорити з чоловіком теж не можна. Раз чутки про хабар дійшли до Валентини Іванівни, рано чи пізно дійдуть вони до прокуратури, а там — і до райкому. А дійдуть, пиши пропало, неприємностей не оберешся.

Усі ці дні, аж до повернення Володі з відрядження, думала, прицілювалась, як би делікатніше повести з ним розмову, а почала її все-таки невдало.

— Чого ж ти мовчиш? — сумно подивилася на чоловіка збоку.

— А що я маю казати?

— Ну як же... Повідай принаймні, як докотився до такого життя: приходиш додому п'яний, ображаєш ні з сього ні з того жінку.

— Бо заслужила.

— Чим же це я заслужила?

Володимир Іванович хмурнішає, видно, не до вподоби йому ця розмова.

— Ніби я не говорив уже чим.

— Говорив, спасибі тобі, як же, чула. Але хіба то все? Невже сказане тобою під п'яну руку було справжньою причиною твого невдоволення і... твого падіння?

Це вже дратує його.

— Може, ти хоч трохи думала б, що кажеш. Яке падіння? Де ти його бачила?

— Бачить не все бачила — це правда. А от чути чула.

Натак про чутки пригашує трохи запал Кучерука. Заграв на дружині насторожений погляд, чекає, що скаже вона далі.

— Шила в мішку не втаїш, — відвертішає Лідія Дмитрівна. — Це від мене можеш приховати те, що дозволяєш собі робити поза домом, від людей не приховаєш.

Кучерук усе ще не розуміє її.

— Поясни врешті-решт, чого ти чіпляєшся до мене, що все це означає?

— А те, що ти не встиг прижитися у Миропіллі, уже став героєм в устах міських брехух, поганої слави заслужив на посаді слідчого прокуратури.

Ні, вона таки неможлива сьогодні! З усього видно: вкусив якийсь гедзь.

— Коли слухати міських брехух, то й не таке ще можна почути, — багатозначно натякає Володимир Іванович. — Якщо хочеш знати, не тільки ти про мене, я про тебе теж дещо чув.

— До таких, як я, чутки не пристають.

— Думаєш?

— А чо' мені не думати? Я не почуваю за собою вини.

— То все слова. У мене більше є підстав вірити чуткам про твої шури-мури з Ретязем, ніж у тебе...

— Що-о?! — не вислухала його Лідія Дмитрівна. — Що ти сказав?

— Те, що чула. Думаєш, люди не знають, чому ти до ночі затримуєшся в інтернаті? Думаєш, не бачать...

— Перестань!

Вона пождала мить, тамуючи гнів, і вже потім, потамувавши трохи, додала:

— Якщо ти не хочеш, щоб я зневажала тебе, не мели дурниць. Ти не такий наївний, в усякому разі, я знала тебе не таким наївним, щоб вірити цій нерозумній вигадці.

— А чому ж ти віриш їм, вигадкам?

— У мене є, на жаль, підстави вірити.

— Які підстави? Чутки?

— Не тільки чутки. П'янка в компанії з міліціонерами теж багато чого важить.

Кучерук не зводить із неї холодного, але й не зовсім твердого погляду.

— А ти бачила?

— Люди бачили. Може, скажеш, ти сам зайшов у чайну і напився?

— Не сам, але пив я не з міліціонерами.

— А з ким же? І на які гроші?

Йому, видно, нічого сказати — розгнівався, і неабияк.

— Чому я повинен звітувати перед тобою, з ким п'ю? І взагалі, чого ти хочеш од мене, про що натякаєш?

— Про хабарі! — спалахнула і Лідія Дмитрівна. — Проте, що ви за хабарі покриваєте шахраїв.

Володимир Іванович змовк, однак не подає виду, в усякому разі, пробує не подавати виду.

— Хто це — ми? — питає по хвилинній паузі. — Де ти чула таке?

— Люди сказали. У місті відомо вже, що старший лейтенант Батурин спіймав на гарячому буфетника, який розводив горілку водою; буфетник той був у тебе, слідчого прокуратури, але вийшов сухий, як гусак із води.

— Ну й що з того? — спокійно вже запитав Кучерук. — Хіба мало людей потрапляє під слідство, але виправдуються і не сідають на лаву підсудних. Виправдався й буфетник. У міліції не було доказів, які підтверджували б його провину.

— Розкажуй комусь іншому.

— Що значить іншому? Чому я маю розказувати комусь іншому? — знову завівся він.

— А тому, що я не така дурочка, як ти думаєш! — підвищила голос і Лідія Дмитрівна. — Людей, що спіймалися на злочині, не випускають так собі, з доброго дива.

— Тобі ж сказано: в міліції не було достатніх доказів. В усіх пляшках, що лишилися в буфеті, горілка виявилася розведеною. Спробуй доведи, де її розведено, в буфеті чи на базі.

— Захотіли, то довели б. Неправда все це — от що.

— Як так — неправда? Хто краще знає: ти чи я?

— Мабуть, я, коли так гарячкуєш.

Володимир Іванович зривається з місця, бігає по кімнаті, мов заведений. Зрештою зупиняється перед дружиною, лютий, знервований, кидає їй в обличчя перші-ліпші слова, що спадають на думку:

— Ти, мабуть, хочеш, щоб я пішов звідси? Тобі не терпиться залишитись самій, так?

Лідія Дмитрівна притихла, дивиться на нього розгубленими, застиглими з ляку очима. Так он воно що? Виявляється, даремно побоювалася починати цю розмову: Володя думав уже про те, щоб піти од неї. Раз у гніві вирвалася така фраза, значить, він думав про те, щоб піти од неї!

— З якої це речі? — питає збентежено. — Про що ти говориш, Володю? Думаєш, мені приємно доносити до твоїх вух міський поголос? Невже не розумієш, що я змушена робити це, аби застерегти тебе і врятувати від скан-

далу, а не... а не вигнати? Невже я чужа тобі, що ти так говориш зі мною?

В голосі її вчувалися сльози, та Кучерук не зважав на них.

— Я зараз уже й не знаю толком, хто ти мені: своя чи чужа? Ти зовсім відбилася від дому, особливо з того часу, як пішла у школу-інтернат. А тут ще розмови всякі, оці придирки,— додав він тихше, ніби виправдуючись.

— Розмови можеш викинути з голови: то все дурниці. Та й не вірю я, щоб спало комусь на думку говорити про мої зв'язки з Ретязем. Ти просто вигадав їх з ревнощів.

— Не вигадав.

— В такому разі почув від людини, яка не знала, як помститися мені, і пустила плітку. Всякий, хто хоч тришки посвячений у наші стосунки з Ретязем, сміятиметься, почувши ці брехні. Якщо хочеш знати, у школі-інтернаті немає зараз зліших ворогів, ніж я і Ретязь.

Кучерук зміряв її допитливим поглядом, а вголос сказав:

— Чого ж ти сидиш там, в інтернаті? Чому не перейдеш в іншу школу?

— Як це я перейду серед року? Тепер уже треба ждати весни.

— До весни ти десять разів передумаєш ще. Я знаю тебе, слабохарактерну.

— Ні, тепер уже не передумую,— відповідає Лідія Дмитрівна і замислюється.— Це вже вирішено, і остаточно. Але зараз не варто про це говорити.

— Як це — не варто? Школа, а точніше, твоя робота в школі-інтернаті, стала, коли хочеш знати, основною причиною сварок між нами. Так що давай будемо відвертими, коли вже на те пішло. Я, наприклад, такої думки: якщо є нагода і можливість, використай їх і піди з інтернату. Куди це годиться? Мало того, що з дітьми буваєш п'ять-сім годин на добу, мусиш засиджуватися ще на численних засіданнях, нарадах.

— У нас така робота.

— Це не робота, Лідю. Раніш у нас на все був час — і на роботу, і на відпочинок. А в цьому році все забрала робота, навіть тебе забрала од мене.

Лідія Дмитрівна мовчить, ніби й не рада вже, що чоловік заговорив із нею таким тоном.

— Не перечу,— озвалася згодом.— Робота в мене справді нікудишня, потребує багато часу і енергії. Але...

коли б тільки й біди. З такою бідною, думаю, можна було б жити. Справа не в тім, Володю. Ти забуваєш: ми почали розмову не про роботу. Хто знає, що буде з тобою до весни, може, і не таке ще доведеться терпіти.

— Ти знову про своє?

— Мушу.

Кучерук спохмурнів.

— Значить, не віриш мені? Чуткам віриш?

— Я ніколи б не повірила чуткам, коли б вони не підтверджувалися власними спостереженнями.

Вона помовчала мить і запитала:

— Скажи, чому ти поїхав у відрядження без грошей? За що ти жив оці три дні?

Володимир Іванович спершу видивився на неї, видно, тепер тільки збагнув, що дав маху, виклавши гроші, потім посміхнувся криво і сказав:

— Оце і всі твої спостереження?

— Не всі, але хіба цього мало? У чайній тебе пригощають товариші, їдеш у відрядження — божим духом живеш. Хіба цього не досить, щоб думати про тебе і боятися за тебе?

— Дивачка, — сміється Кучерук. — Якщо ти така спостережлива, то повинна була б помітити, що я ніколи не витрачався у відрядженнях. Де поставить голова сільради на квартиру, там і харчуюся. Ну, а голова, сама розумієш, знає, до кого ставити. Люди, як правило, з достатками, і слухати про гроші не хочуть.

Лідія Дмитрівна не повеселішала од тих пояснень.

— Значить, ти не хочеш признатися? Що ж воно буде, Володю? Навіщо ти обманюєш мене?

— Звідки ти взяла таке?

— Звідки? А ось звідки.

Рішуче підійшла до шифон'єра, смикнула на себе менший ящик і, вийнявши звідти білизну, підняла перекосячочену троху фанеру.

— Де взялися ці гроші? — показала на складені під фанерою крупні асигнації. — Чому ти ховаєш їх під подвійним дном?

Кучерук зчервонів, не знає куди подіти очі.

— І після цього ти скажеш, що моя підозра — вигадка, що чутки про хабарі, про покривання шахраїв — брехня?

Вона ждала відповіді, та відповіді не було. Чоловік як стояв приголомшений, так і залишився стояти.

— Чому ж мовчиш? — мало не плаче Лідія Дмитрівна. — Кажі, як ти докотився до такого, що нам робити, щоб змити цю ганьбу?

— То не мої гроші, — озвався він нарешті.

— А чії ж?

— Я не можу сказати тобі чії, але не мої.

Лідія Дмитрівна відчуває, що не стримає більше жалів своїх, опускається на стілець і плаче. Сильно, жалісно. Досі їй було тільки соромно за чоловіка, боялася, що буде з ними, коли поголос про хабарі стане надбанням усього міста, а значить, і прокуратури, райкому, тепер до всього додавалася ще й образа. За кого він її має? Мало того, що вліз сп'яну чи просто з дурного розуму в таку халепу, зганьбив себе, а тим уже й її, — сміє ще й обдурювати. Це просто жах. Що він собі думає, Володя? Здається ж, не з примусу побралися. Хазаяка, в якій стояли на квартирі, якийсь час заздрила їм, казала, що дружнішої пари не бачила на своїм віку. Та й вона, Лідія Дмитрівна, так думала. А воно, бач, як обернулося. Не встигли налюбуватися одне одним, як посварилося уже, більше того — стали чужими. Чому це? Хто в цьому винен? Чоловік, його товариство чи, може, сама вона, робота її, в яку справді погрузла з головою? Адже нарікав, що цілими днями не буває дома, що приходить пізно. Гляди, занудьгував без жінки і потягся до товариства, а з товаришами — до чарки чи, може, й до полюбовниці. Чарка, як і полюбовниця, потребують грошей. От і пішло. От і вліз, куди очі не лізуть... Одне слово, прогавила вона Володю. Старалася, щоб не причепилися до неї в школі, не згадали десь недобрим словом, і прогавила. Але й він добрий. Якщо незадоволений був її цілоденною відсутністю, чому мовчав, чому не поговорив з нею серйозно і категорично? Терпів? Не насмілювався? А пити насмілювався, бач. І хабарі брати насмілювався.

Що ж воно буде тепер? І як воно буде? Знайде він у собі силу волі порвати з дурними звичками чи не знайде? Повернеться до неї таким, як був колись, чи не зможе вже повернутися? І потім: що робити з цими грошима? Домагатися, щоб одніс їх тому, у кого взяв? А що це дасть? Еге, що дасть? Буфетника він уже не зможе посадити на лаву підсудних, бо й сам тоді сяде на неї. А не посадить буфетника, люди не припинять розмов про хабар. І що буде, коли розмови ті дійдуть до райкому, стануть надбанням всієї школи? Ніхто ж не повірить, що

вона не причетна до ганебного вчинку свого чоловіка, скажуть, у школі розпиналася за чесність, обстоювала добродіючість, а дома рахувала з чоловіком хабарі. Та й не тільки скажуть, зроблять, очевидно, належні висновки... Як вона дивитиметься тоді людям у вічі? Що скаже їй Ретязь, і що вона скаже Ретязю, відповідальним людям із райкому, райвно?

— Ну, досить тобі плакати, — глухо озивається Володимир Іванович. — Завтра оддам гроші — і все стане на своє місце, усе владнається.

— Тепер уже... навряд чи владнається, — схлипує Лідія Дмитрівна. — В усякому разі, у нас із тобою навряд чи владнається.

Частина третя

I

Другий рік пішов, як Бела Софронівна працює завучем школи-інтернату, а до цього часу не відчуває себе авторитетною серед учителів. Зовні усе ніби гаразд: розклад складено, ідуть за розкладом заняття, працюють гуртки, методичні об'єднання, але єдності з колективом майже ніякої. Педагоги чомусь занадто офіційні, а то й холодні з нею, не ходять до кабінету, не радяться в справах, так ніби всім і все зрозуміло. Вона уявляла собі інтернат, і зокрема свою роботу в інтернаті, не інакше як вавилонським стовпотворінням, де завжди безліч справ, де смикають тебе, як того Микиту з популярного анекдота, а вийшло, що їй нічого робити тут, що без неї любісінько обходяться. Як завуч вона, звичайно, не сидить склавши руки, відвідує по можливості, а потім аналізує відвідані уроки, буває й на методичних об'єднаннях. Та все те не приносить утіхи. Вчителі або мовчазно згоджуються з зауваженнями, або сперечаються, доводять свою правоту.

Щось треба робити. Авторитет сам по собі не приходить, його завойовують. Це ясно як божий день. Не ясно тільки, як завойовати. Еге, як? Піти й порадитися з директором? Ні, ні, самій треба шукати способу. Інакше вона не завуч тут. Директор рано чи пізно розбереться, що присутність її в школі нічого не дає, і доповідь куди треба. А то — ганьба!

Але з чого ж почати? І з кого треба починати? Було б добре, коли б удалося схилити на свій бік кращих педагогів. Вони завжди були і будуть заспівувачами в колективі, основою колективу. Та спробуй схилити їх. Кращі — люди горді, їх голими руками не візьмеш. А коли так, на кого ж орієнтуватися тоді? Може, на середнячків? А що, це ідея. Вони не такі авторитетні, але їх більшість. А більшість — це все, це вже колектив.

Підбадьорена власною гадкою, Бела Софронівна не відкладає цей важливий, на її думку, захід на потім, одмикає стіл, шукає в одній із шухляд список учителів. Невдовзі схиляється над ним й уважно, немовби в тайнопис, вчитується в знайомі прізвища. Переконавшись, що прізвища нічого, по суті, не дають їй, завуч іде до приймальні, просить секретарку принести особисті справи філологів та істориків. Їх найбільше в школі, з них і почне вона ближче знайомство.

Справи лежали неклад, як попало, і, може, саме тому першою потрапила на очі директорова. Однак Белі Софронівні здалося, що потрапила вона не випадково: секретарка зумисне поклала, мабуть, зверху.

Стрималася на мить, не наважується відкрити папку. «А коли директорові донесуть, що я цікавилася його особистою справою? Чи не подумає він чогось поганого?»

І все-таки цікавість виявилася сильнішою за страх. Обережно, ніби папери могли вибухнути, завуч перегорнула кілька сторінок і спинила погляд на аркуші обліку кадрів. Спинила і... застигла. Як, Іван Остапович через три дні іменинник? І про це ніхто не знає? Сорок років — усе-таки кругленька дата, її треба відзначити. І не в вузькому колі — усім колективом. До речі, то буде добра нагода не лише повеселитися в гурті, а й познайомитись, зійтися ближче. Мати рідна! Та це ж... та це ж просто знахідка! День народження буває не тільки в директора — у кожного вчителя. Кілька таких зустрічей — і вона порозуміється якщо не з усіма, скажімо, то з тими, з ким конче необхідно порозумітись! А там і здружиться. То вже її не вчити, як сходитись із людьми, була б тільки можливість і нагода. А іменини — це так природно, це, зрештою, конче необхідно. Що то за колеги, яким байдуже, коли хто народився, які не зберуться в день народження і не розвеселять свого товариша. Ні, ні, вопаполамає ці рутенські традиції, вона зріднить, зцементує

колектив, і труд її, турботи її не залишаться непоміченими.

Бела Софронівна виписала собі дати народження вчителів, чії справи лежали у неї на столі, й звеліла секретарці покликати голову місцевкому. Все інше зробить потім, а зараз треба розпорядитися, щоб готувалися до директорових іменин. Часу небагато лишилося, а іменини мають бути пишними, так що кожна година дорога.

І все-таки Сухолясна знайшла час поговорити з головою місцевкому детальніше.

— Вам не здається, Ярино Карпівно... — запитала голо-
сом, в якому більше було улесливості, ніж докору, — вам не здається, що святий обов'язок місцевкому — дбати про згуртованість колективу.

— Хіба ми не дбаємо?

— Не бачу, щоб хтось дбав про це. Подумайте: у школі вісімдесят чоловік учителів і вихователів, а згуртованості ніякої, кожен живе дрібним своїм життям. Невже не можна знайти приводу і зібрати людей до купи, поговорити з ними щиро?

— Ну, чом же? Будуть ось Жовтневі свята, зберемо.

— І тільки?

Ярина Карпівна хотіла було сказати щось, та завуч перебила:

— Знаю. Потім буде 8 Березня, 1 Травня. І все. Невже ви думаєте, що того досить?

Голова місцевкому знизує плечима.

— Люди ж збираються на педагогічних радах, на політзаняттях, методоб'єднаннях, нарешті, працюють в одній школі. Хіба цього мало?

— Мало. Повірте, що мало. І на педраду, і на політзаняття, на методичні об'єднання збираються для того, щоб працювати, а людям треба ж колись і відпочити, поговорити по щирості не лише про шкільні справи, а й про свої особисті.

Вона замовкла, ждала, видно, що скаже голова місцевкому, та, не діждавшись, зважилася підказати їй.

— Ви знаєте, що через три дні директор наш іменинник?

Ярина Карпівна видивилася на неї, та одразу ж збagnула, мабуть, до чого йдеться, і опустила очі.

— У нас не було такої моди...

— А жаль. Дуже жаль. Ви уявляєте, які можливості ховаються за цим маленьким, здавалося б, святом?

Бела Софронівна як індивід мала суттєву ваду: з усього різновиддя фарб вона полюбляла лише дві — рожеву і чорну, і коли вже користувалася котроюсь із них, то користувалася щедро, не знаючи міри. Голова місцевкому помітила цю ваду, однак не стала перечити завучу. Домовилися тримати усе це в таємниці, принаймні від директора. Зберуть серед учителів та вихователів гроші, куплять подарунок і зроблять цей день своїм маленьким святом.

Ретязь спостеріг другого дня якусь незвичну метушню у школі, та не звернув на неї уваги. Чи мало клопоту в людей, особливо в Бели Софронівни. Видно, знаходить себе жінка, раз почала метушитися.

Тим і погасив у собі цікавість. А через день змушений був визнати, що він не такий уже й далекоглядний. Прочинив двері й спинився на порозі, дивиться на заставлений пляшками, тортами і ще чимось їстівним стіл, на букети квітів, які вабили око не по-осінньому свіжими фарбами й завершували нарядність по-святковому прибраного кабінету.

— Що все це означає? — обернувся до секретарки, але та замість відповіді піднесла йому дві жоржини, червону і білу.

— З днем народження вас, Іване Остаповичу, — усмінулася приязно.

— Ах, он воно що!

Директор подобришав, засяяв тим світлом, яке буває тільки в ошасливлених приємною несподіванкою людей.

— Спасибі. Хто ж це придумав таке?

— Школа, Іване Остаповичу, — відповіла за секретарку Бела Софронівна. — Ваша рідна школа, ну, і ми, грішні.

Вона вийшла із свого кабінету у супроводі голови місцевкому, ще кількох учительок і пішла до іменинника. Директор розчулився, почав цілувати жінкам руки (чого раніше ніхто за ним не помічав). Потім зробив рішучий жест і сказав:

— Прошу заходити. Раз таке діло, вип'ємо по чарці. Юліє Михайлівно, — звернувся до секретарки, — загляньте в учительську. Кличте всіх, хто вільний від занять.

Поки вчителі збираються, а збираючись, дивуються, чого це директор скликає їх у робочий час, Іван Остапович встигає сягнути думкою в далеке вже, але таке пам'ятне минуле і вихопити звідти чимось схожі і не схожі з тим, що відбувається зараз, подробиці з свого життя.

Він нікому не хвалився тут, у Миропілля, через те ніхто напевне не знає, які обставини змусили його полишити в свій час обласний центр. Догадуються, що неспроста утік чоловік на район, але чому і як це сталося, не знають. Крім хіба секретаря райкому та завідувачої райвно.

Зараз йому вже сорок, а тоді минав лише тридцятий. Обіцяв покликати на вечір кількох товаришів, сусідів. І дружині наказав готуватися по-справжньому, щоб не соромно було перед людьми. А таки осоромився. Не так сам, як дружину осоромив. Весь день бігала по магазинах, потім кухтьорилася біля плити. Як на те, поспішила попередити сусідів. Сусіди, мабуть, прийшли на визначений час, а він, іменинник, не прийшов. І товариші його не прийшли. В обкомі скликали того дня термінову нараду. Цукрові заводи області погано постачалися буряками. Час був післявоєнний, а транспорт у колгоспах нікудишній. Коли б на нього надіялись, добра половина буряків і зовсім лишилася б на зиму в полі. Через те їх, відповідальних працівників обкому, посилали в райони, зобов'язували кинути в прорив усе, що можна було зібрати по селах: людей, машини, підводи.

В містах теж мобілізувався транспорт. Там же, на параді, уповноваженим зачитали, з яких авторот і скільки машин іде в їхнє розпорядження. Пообіцяли надіслати їх найближчими днями й веліли не турбуватися цим: обком сьогодні ж дає вказівку всім організаціям, що мають автотранспорт, а вказівка обкому завжди була і буде обов'язковою.

Іван Остапович знав цю незаперечну істину і все-таки не став покладатися на тверде слово секретаря обкому. Досвід воєнних літ не дозволив йому легковажити у цім ділі. Певен був: не поспішить він, поспішить і, чого доброго, обскакає його хтось інший. Через те не пішов з обкому, поки не добився письмового розпорядження автороті, яка мала посилати в його район машини.

Дружина не відповіла на дзвінок, видно, бігала по магазинах, готувалася до іменин, і він облишив дзвонити, поїхав з міста. Думка була: обернутися швидко — та й додому. А вийшло, що затримався: змушений був відзначати іменини з іншими людьми, в іншій обстановці.

Повернувся другого дня десь аж надвечір. Стіл був по-святковому накритий, але дружини не застав у квартирі. Все пояснила записка: «Вибачай, я більше не можу так, іду назавжди».

Не зразу повірив, що то серйозно: чого б це, чим він завинив перед нею? Та минув час, і змушений був повірити.

Страшенно обурювався, називав дружину стопроцентною міщанкою, яка дбає лише про себе, якій абсолютно байдуже, що він на відповідальній роботі, що йому доручено державної ваги діло. Зрештою збагнув: це ж ганебна сторінка в його біографії, — і кинувся розшукувати своє щастя. Поїхав до родичів, подзвонив до подруг, та ба, даремно: ніхто не бачив його дружини, ніхто нічого не знав.

Невесело почував себе у відрядженні. І все-таки, поки був на районі, була якась надія. А повернувся додому, й надії не стало. Як на те, і в обкомі напосілися. Секретар довідався, що він підробив письмове розпорядження — замість тринадцяти, взяв у автороті п'ятнадцять машин, — й пообіцяв нагородити за цю «старанність» суворою доганою. Наостанок поцікавився, де його дружина. Скривився, почувши підтвердження чуток, і холодно, навіть гидливо якось повелів іти з кабінету.

Десь через день-два вони знову зустрілися. Але то вже була остання зустріч. Такого наговорили на засіданні бюро обкому, що йому нічого іншого не лишалося, як виступити з покаянною і тим випередити якось події — поїхати в Миропілля без строгача.

Зараз спокійніше вже дивиться на ті далекі події. А колись карався. І тим, що дружина покинула, і тим, що обком повівся з ним занадто круто. Хіба він для себе дбав, переробляючи злочасну цифру «тринадцять» на «п'ятнадцять», радячи на засіданні бюро райкому підбирати голів колгоспу за вивіренним на практиці принципом? Для діла ж! А секретар обкому по-іншому подивився, бач, і на нього, і на його діло.

Ну, та нічого, Ретязь не загинув і не загине. Бо любить і вміє працювати. Робота для нього не просто обов'язок — покликання, альфа і омега його життя. Цього не зрозуміли там, в обкомі, зате добре розуміють тут, у Миропіллі. Не комусь іншому — йому довірили керувати педагогічним колективом єдиної на два райони школи-інтернату. І не помилилися. Школа його — гордість району, а він — перший директор у районі.

Бела Софронівна наповнила тим часом чарки, розмістила всіх, хто прийшов поздоровити іменинника, довкола столу, жде, що скаже директор.

— Хочете — вірте, хочете — ні,— почав він стишено,— але я, розумієте, не згадав за повсякденними клопотами, що сьогодні мої іменини. Через те, мабуть,— продовжував по паузі,— власне, не тільки через те... Що й говорити, такі приємні сюрпризи, як цей, досі не водилися в нас. Нові люди завжди приносять нові звичаї, і як добре, що це гарні звичаї. Я не тільки схвилюваний, товариші, я зворушений вашою увагою. Отож дозвольте подякувати за цей приємний сюрприз і висловити надію, що він стане добрим звичаєм у нашій школі.

Ретязь цокнувся перш за все з Белою Софронівною, і Бела Софронівна зрозуміла це по-своєму: Іван Остапович бачить її заслуги в цім ділі і віддає їй належне. Тому вибрала невдовзі нагоду й шепнула директорові, що це ще не все: о третій годині дня в їдальні інтернату чекає іменинника весь педагогічний колектив школи.

— О-о! — здивувався директор.— То чого ж ви мовчите? — Він поліз у кишеню, добув гроші й подав їх Белі Софронівні.— Розпорядіться, щоб завгосп привіз на них горілки і шампанського.

— Що ви! — заслонилася руками завуч.— Як можна. Там усе є.

— Ні, ні,— наполягав Ретязь,— тут уже я з вами не погоджусь. Гулять — так по-справжньому.

Він був напрочуд щедрий, і не тільки за столом, а й пізніше, коли вчителі пішли в своє діло, а вони залишилися з Белою Софронівною і довго торгувались, обмірковували. Здавалося, ніщо вже не могло озлити в той день директорового серця, зіпсувати настрої. Та ба, то тільки здавалося. Рівно за дві години до бенкету, на який мав зібратися весь педагогічний колектив, до секретарки підійшов капітан міліції і зажадав бачити директора.

Юлія Михайлівна привела його в кабінет.

— Іване Остаповичу,— доповіла не без остраху,— це до вас.

— Будь ласка,— запросив директор, а в самого одразу ж тьохнуло. «Що це за знак? Невже хтось із старшокласників виходив уночі за ворота школи і накоїв лиха? Може, Бела Софронівна промовчала, не призналась мені в такий день?»

Капітан відрекомендувався й сів, запрошений, на стілець.

— Скажіть,— пильно подивився на директора,— у вас пропадало що-небудь з матеріальних цінностей: одяг, взуття, продукти харчування?

— Н-ні... Такого, здається, не було.

— А як точніше?

— Та не було ж. Мені принаймні ніхто не доповідав про нестачі.

Капітан ще раз подивився на нього пильно і сказав:

— Погано, що не доповідали. Якщо хочете знати, у вас уже протягом двох років крадуть дитячий одяг, взуття і особливо продукти харчування.

Директор зблід.

— Звідки вам відомо таке?

— Спіймали злодіїв.

Подив і мовчання.

— А може, це помилка якась? Адже нами ні разу не помічено, щоб хтось був у коморах, крав продукти, одяг.

— Оце й нас дивує. Два роки крадуть, а ви мовчите, не заявляєте. Хто у вас причетний до продуктів?

— Комірник, старший кухар.

— Кличте їх сюди.

Через якихось десять хвилин обидва були в кабінеті директора. Капітан ознайомив, навіщо покликано їх, запитав, чи помічали вони, що школу обкрадають.

— Ні,— перший обізався комірник.

— А ви що скажете? — звернувся до старшого кухаря.

— В мої обов'язки не входило дивитися за злодіями.

— А стежити, щоб продукти повністю надходили в їдальню, хто зобов'язаний?

— Я.

— І ви не знали, що вони надходять не повністю?

— Знав.

— А чому не доповіли директорові?

Пауза.

— Чому, питаю?

— Та... думав, що це хтось із своїх краде.

Ретязь зчервонів, мов рак, і, щоб зам'яти свою ніяковість, grimнув на кухаря:

— Коли б ви менше думали та сумлінніше робили доручене діло, було б набагато краще. Як це так: щодня не вистачає продуктів, а ви мовчите.

— Не щодня, Іване Остаповичу. Крали раз, два на місяць.

— Хоча б і раз. Як же ви викручувались у таких випадках?

Кухар зволікає, видно, незручно йому бути занадто відвертим при міліціонерові.

— Ну, як,— розводить руками.— Якщо пропаде там ящик масла чи стегно яловичини, хіба це так багато, щоб позначилося на якихось восьми сотнях порцій?

Директор міниться із злості і все ж стримує себе, щоб не вибухнути лайкою при сторонніх.

— Нічого собі логіка. Виходить, можна було красти не двічі на місяць, а щоденно, і не по одному ящику, а по кілька. Колектив великий, з колективу, розумієш, можна брати, коли заманеться і скільки заманеться. Правильно я міркую чи ні? — зупинився він перед кухарем.

— Та ні, Іване Остаповичу. Коли б щодня,— я доповів би.

— Ну, а ви,— різко обернувся директор до комірника,— ви не знали, що не вистачає продуктів, що крадуть одяг?

Той знизує плечима.

— Як знатимеш? Звідки ж знати? Адже замки цілі, полонки ні разу не було.

— А недостача? Недостачу чим поповнювали?

— Недостача одягу була всього раз. Думав, прорахувався на складі, ну й покрив приношенням... Я не розумію,— з наївною добродушністю звернувся він до капітана міліції,— як могли красти, не лишаючи слідів?

— Дуже просто. Замки ж ставили вам будівельники. Знайшовся такий, що залишив собі зайві ключі. А ви не подивилися. І пізніше не приглядались. А все через безгосподарність, через головоотяпство. Скажіть спасибі, що злодії розумні попалися. А то з вас останні штани могли б зняти.

Директор змушений був просити капітана не робити з цього розголосу: крадіжки все-таки незначні, та й прямих винуватців немає. Головоотяпство було, з тим він цілком згоден, але винних серед працівників школи все-таки не бачить.

Капітан мовчав, видно, вагався ще.

— Це ми пізніше скажемо,— пообіцяв нарешті,— є винуваті чи немає. А поки що раджу подумати, як зробити так, аби дітей не обкрадали. І щоб видно було, коли обкрадають.

Іван Остапович клявся, як тільки міг, запевняв, контроль у них буде зразковий, а коли капітан пішов, вчинив господарникам такий рознос, що ті не знали на яку стати.

На його крик прибігла Бела Софронівна.

— Боже, як можна! — співчувала вона. — В такий день і така неприємність.

Але директор не слухав її.

— Неподобство! Скандал, розумієш! — кричав він, бігаючи по кабінету. — Куди ви дивилися? За що отримуєте державні гроші? Навіщо я вас брав?!

Обуренню його, здавалось, не буде меж. Бела Софронівна гарячково шукала якийсь порятунок — адже незабаром зберуться вчителі, треба буде іти на бенкет, а в директора така неприємність, — та придумати нічого не могла. Схоже, що це разюча несподіванка забила їй пам'юрки.

— Негайно ж роздобудьте надійні замки, — більш-менш спокійно розпорядився директор. — І замініть їх скрізь, від складів до мого кабінету.

— Тільки не тут, не в Миропіллі, беріть їх, — знайшлася нарешті і Бела Софронівна, — а десь подалі.

— Так, так, — підтримав її Ретязь. — Ні в якому разі не в Миропіллі...

— Я радила б... — похопилася завуч. — Я радила б обминути навіть Київ. Що не кажіть, туди багато їздить людей. В таких ділі треба бути передбачливим, обирати віддалені і незручні для миропільчан місця, скажімо, Черкаси або й саму Полтаву.

Завгосп з усім погоджувався. Він ладен був їхати по замки в Тулу чи навіть у Сибір, аби швидше піти звідси. Комірник і кухар теж м'ялися, ждали нагоди вислизнути з директорового кабінету.

Давно вже відлунали в коридорі їхні кроки, а Ретязь усе ще ходить, ніяк не заспокоїться.

— Оце піднесли сюрприз, — міркує вголос. — Оце привітали з днем народження. Подумати тільки: який скандал, який може бути скандал!

— Ну що ви, Іване Остаповичу, — заспокоює Бела Софронівна. — Якби міліція мала до нас серйозні претензії, капітан одразу сказав би про це.

Вона пождала трохи і знову за своє:

— Прошу вас, заспокойтеся. Адже вам через якихось півгодини йти на люди.

Директор обернувся на її голос, здавалося, тільки зараз завважив, що в кабінеті присутня завуч.

— Йти, кажете? А чи треба йти тепер?

— Аякже! — лякається Сухолясна. — Як же це не йти, Іване Остаповичу. Люди ж зберуться, ждатимуть. Що вони подумують, коли не прийдете? Уявляєте, скільки буде догадок, які розмови підуть по місту?

Ретязь задумався.

— М-да... Ви маєте рацію: розмов не оберешся. Ідіть, мабуть, давайте там лад, а я побуду ці півгодини на самоті, попробую заспокоїтись. Тільки от що, — затримав він Белу Софронівну. — Обід і все інше за мій рахунок. Чули? Цілком і повністю за мій рахунок.

II

Останні три дні Сухолясна майже не бачила Івана Остаповича. Усе їздив кудись, якщо й навідувався до школи, то лише на короткий час, аби пересвідчитися, що тут усе гаразд, що не було важливого дзвінка чи письмового розпорядження. Тому й сьогодні йшла через подвір'я з почуттям повноправного господаря, давала вказівки тим, хто підвертався під руку.

Її здалеку почули, мабуть. Не встигла з'явитися в коридорі — назустріч секретарка.

— Бело Софронівно, вас кличуть.

— Іван Остапович?

— Так.

— Біжу, біжу.

Не стала заходити до себе в кабінет, поспішила до директора.

— Добрий день, Іване Остаповичу. — Віталась і пробувала розгадати, який у нього настрій. — Кликали?

— Так. Ви говорили, що надійшли якісь там заяви. Несіть, розглянемо, поки є вільна година.

— Несу. Одну хвилиночку.

Коли повернулась, Іван Остапович стояв біля розчиненого навістіж вікна, дивився на повите прозорим серпанком містечко.

«Значить, усе гаразд, — міркує Сухолясна. — Раз милується природою, значить, усе гаразд».

— Доповідайте, що там у вас.

Ретязь полишає своє місце коло вікна, іде і стомлено сідає за стіл.

— Зінаїда Львівна Очеретько просить звільнити її з роботи, міняє місце проживання.

— Чого це їй не сподобалося в нас?

— Не думаю, щоб не сподобалося. Вона ж тутешня. Виходить заміж, через те й виїздить.

— Очеретько?! — не вірить директор. — Очеретько виходить заміж?

Сухолясна дивиться на нього не менше здивованими, ніж у директора, очима.

— А що, вона була зв'язана до цього шлюбним обов'язком?

— Не смішіть мене, Бело Софронівно. Звідки їй бути зв'язаною? Я тому й брав їх, перезрілих, нічим не привабливих дівок, на роботу, що не сподівався оддавати заміж. Певен був: дівчата ці присвятять себе роботі в школі, дітям. А Очеретько, бач, який номер одколола: виходить заміж. Дивина, їй-богу!

Завуч ховає лукаву посмішку.

— Боюся, що вам не раз доведеться дивуватись.

— Ви хочете сказати, що у вас ще є такі заяви?

— Не такі, але є. Наталя Петрівна Бут іде в декретну відпустку.

— Що?!

Бела Софронівна розводить руками, мовляв, нічого не вдієш, що сталося, те сталося.

— Як же вона?..

— Хіба від того щось зміниться, коли ми почнемо дошпиговуватись, як це сталося? Закон є закон. Наталя Петрівна збирається бути матір'ю, і ми зобов'язані надати їй декретну відпустку — дородову й післяродову. Отже, в першому півріччі вона не зможе працювати в школі.

— А пізніше, по-вашому, зможе?

Сухолясна знизує плечима.

— Чого не знаю, того не знаю. В усякому разі, без неї ми цього вирішити не зможемо.

— Зможемо! — Ретязь підвівся і вийшов з-за столу. — Зобов'язані навіть вирішити. Я не потерплю, щоб учителі з такою репутацією переступали поріг школи, подавали поганий приклад.

— Я з вами цілком згодна, Іване Остаповичу, — заспокоює завуч. — Пускати таких у школу не годиться. Але ж у неї буде дитина...

— Про це вона раніше мала б думати.

— І то правда. От тільки... От тільки закон, знаєте. Схоче залишитись і залишиться, силою не видворити її. Може, так давайте зробимо.— Бела Софронівна освітілася внутрішнім світлом, видно, натрапила на щасливу думку.— Якщо не перечите, я візьму це діло на себе. Підійду ладком і поговорю з нею, пообіцяю поклопотатися в райвно. Усе зроблю, аби тільки зголосилася піти з нашої школи.

Ретязь мовчить.

— Погоджуйтесь, Іване Остаповичу. Ми жінки, нам простіше домовитись.

— Робіть як знаєте,— буркнув од вікна.— Одне тільки прошу мати на увазі: роботи треба швидко і надійно. Хай оформляє відпустку і заодно — переїзд на нове місце роботи. Бажано подалі від Миропілля. Йі це, до речі, теж вигідно. Може, навіть вигідніше, ніж нам.

Ретязь сів за стіл, тре широкого лоба, немовби проганяє тим од себе думки, що хвилювали його хвилину-дві тому.

— Це все?

— Усе.

— На місце Очеретько у мене є кандидатура, так що нікому не обіцяйте.

— Боже упаси, хіба я таким займалася колись. У вас свій принцип підбору кадрів, я це добре знаю.

Іван Остапович скосив недовірливі очі: що вона — сміється з нього? Та нічого підозрілого не побачив ні в погляді, ні на обличчі завуча і заспокоївся.

— Кажуть, Лідія Дмитрівна повернулася з Немирова? — запитав зненацька.

— Так.

— Що там у неї?

— Донька.

— Хтось був, провідував?

— Аякже. Віра Федорівна цілий культпохід організувала.

— То добре. Це вона через півтора місяця має приступити вже до роботи?

— Якщо приступить...

Директор знову змовкає, дивиться на завуча.

— Є якісь чутки?

— Була в райвно, цікавилася, чи не знайдеться їй місце вчителя.

— Ну й що?

— Пообіцяли пошукати. Важко їм буде знайти щось зараз, але можуть і знайти.

Ретязь крутить знічев'я олівець. То тупим, то загостреним кінцем опускає його на стіл, ніби заспокоює себе тими ритмічними, схожими на падіння дощових крапель, ударами.

«Вона таки не вдоволена інтернатом,— міркує під акомпанемент уподобаної з давніх часів музики.— Значить, і мною не вдоволена. А коли так, чи є рація відпустити її?»

Сидить, думає. Зрештою підводиться, виходить з-за столу, крокує, замислений, по кабінету. Здавалося, і не помічає, що за столом Бела Софронівна. Зате Белі Софронівні ніяково більше сидіти мовчки, і вона подає голос:

— Може, допоможемо їй?

— В якому розумінні?

— Ну... піти з нашої школи.

— А треба, щоб вона пішла?

Сухолясна чмихає носом й потискує, не розуміючи директора, лівим плечем.

— Баба з воза,— велика дуже вада...

— Як на мене, то велика,— стає перед нею Ретязь.— Те, що було між вами і Лідією Дмитрівною,— одне, а що вона гарна вчителька — інше. Я остаточно переконався в цьому, коли слухав її доповідь на батьківському лекторії.

Сухолясна явно не розуміла його. Заїкнулася сказати щось, та Ретязь не дав їй висловитись.

— І потім,— застережливо підніс він вказівного пальця,— чи не думаєте ви, що, поки Лідія Дмитрівна працює в нашій школі, все, що було у вас із нею, залишиться при ній, а вийде з-під нашої підлеглості, розголосить по всьому Миропіллю.

— О так! Чого-чого, а розмов буде.

— Отож я й міркую собі,— продовжує Ретязь,— чи не піти нам назустріч Лідії Дмитрівні? Працювати вихователькою їй справді не з руки зараз: дитина зовсім мала, лишати на п'ять годин не можна. А раз так, доведеться дати кілька годин мови і літератури. Це буде те, чого вона хоче, що утримає її в школі-інтернаті.

Тепер уже не подив — страх застиг у завуча на обличчі.

— Все то, може, й так, але... де їх узяти, години?

— Доведеться поділитися. І Варвара Костянтинівна, і новий вчитель покрекують, між іншим, набравши по

двадцять шість годин. Нічого не станеться, коли ми візьмемо у кожного з них по чотири години і дамо Лідії Дмитрівні.

У Бели Софронівни одлягло від серця, і все-таки вона вважала за потрібне запитати:

— Думаєте, погодяться оддати?

— А чом би й ні? Адже це необхідність. А потім, зірок із неба вони не знімають, змушені будуть погодитись.

III

Цікаво, чи знайшла б вона зараз точну і вичерпну відповідь, коли б здумалося комусь поставити оті звичні в буденному житті питання: «Як живеш? Що нового?» Мабуть, розгубилася б, відбулася б усмішкою. А втім, ніхто про це не питає. Коли життя сіре, при кожній зустрічі цікавляться, що та як. А зараз ніби змовилися. Прийдуть, наговорять компліментів і підуть, немов так і треба, ніби усе, що в нового в її житті, само собою зрозуміле.

Хто знає, їм, стороннім, можливо, й зрозуміло, а їй — ні, в усякому разі, не все зрозуміло. Через те, мабуть, так надовго змовкає в не обжитій ще квартирі, надивляється на своє перше, найкраще в світі дитинча. Поставить коляску біля ліжка так, щоб видно було рожеве личко маленької, і дивиться. Мовчки, замислено, не зводячи очей.

Володі, видно, набридає те затяжне мовчання. Іноді підходить і схиляється над нею.

— Про що ти думаєш? — питає тихо, щоб не розбудити часом дівчинки. — Таке враження, що ти не тут, деь далеко-далеко.

— Помиляєшся, я завжди з нею.

— Тішишся?

— І тішусь, і розмовляю.

— А я можу знати, про що у вас розмова?

Мовчить. Лягає зручніш у ліжку і мовчить, усміхається замріяно.

— Вагаєшся, казати чи не треба?

— Так.

— Невже усе ще не віриш, що я з вами, раз і навзажди?

— Ну чом же. Якби не вірила, не була б з тобою під однією крівлею. Просто не певна, що треба зайвий раз нагадувати.

— Про те, що було?

— Ні, про те, що було б, коли б ми не схаменулися вчасно. Ти уявляєш собі, як могла б скластися тоді доля нашої маленької?

Це не дуже приємно — уявляти долю своєї доньки невітійною, і невітійною з твоєї вини. Однак Володя не подає знаку, заспокоює дружину, хоч сам не скоро ще заспокоїться.

Чесно кажучи, він не сподівався, що так обернеться, що в них із Лідєю дійде до сварки. Нудьгував без неї і, нудьгуючи, гнівався, але сваритися не збирався. Особливо пізніше, коли зійшовся з товаришами, мав можливість провести час і без жінки. Та ба, не витримав все-таки, видно, ссав хробак невдоволення, і добре, коли дозволив собі грубо повестися з дружиною і тим прокласти першу борозну незгоди. А потім підвернулася історія з буфетником — і пішло. Вона його звинувачує, він — її. Хто знає, чи й не розскочилися б, коли б не втрутилася в ту сварку рідня. Спершу Лідина мати, потім — його батьки.

І зараз не добре, як воно вийшло. Опам'яталася Ліда, коли пригрозив розлукою, і викликала матір, чи мати сама відчула, що в них нелад у родині, і приїхала поговорити із зятем. Головне — приїхала спеціально і, треба сказати, вчасно. Сварка була на тій грані, коли одне необережно сказане слово могло розкидати їх у різні міста, зовсім по-іншому вирішити долі: і його, і Лідину, і доньчину.

Зустрілися, як рідні. Він, Володя, вдавав, що дома нічого не сталося, теща — що нічого не знає. І обідали, як належить рідні, — з чаркою, з веселими, зовсім сторонніми розмовами. А коли дружина пішла з дому, теща набралася сміливості і запитала:

«Що ж це виходить, Володю? Ліда жде дитини, а ти тікаєш од неї, надумав кидати роботу і їхати в якусь аспірантуру».

Не чекав, що мова може піти про його стосунки з Лідєю, тим більше отак раптом, ні з сього ні з того. Але діватися було нікуди, і він, прибравши більш-менш серйозного вигляду, сказав:

«Нема в нас життя, мамо. Не клеїться чомусь. Може, тоді хоч, як поїду, зрозуміє Ліда, що несправедлива зі мною».

«А ти?.. Ти завжди справедливий? Забув, що з тебе все й почалося. Не ліз би в брудне діло, не простягав би за

дурничкою руку, то, може, нічого й не було б між вами, гляди, й жили б любо та мирно».

Не сперекався, похилив голову, мовчки дивився собі під ноги.

«Чи, може, скажеш, що вона це з примхи робила? Про тебе ж дбала».

«Я це знаю, — озвався нарешті. — Через те поборов у собі гордість, раз і назавжди обрубав кінці, які єднали мене із злочинцями. Але для Ліди цього мало. Ліда усе ще дметься, схоже, що сама не знає, чого хоче, а дметься».

«А тобі не приходило в голову, що для неї дуже мало треба зараз, щоб роздратуватися і викинути якогось коника? Адже вона вагітна».

Підвів голову, недовіриливо, але й уважно подивився на тещу.

«Я про це не подумав».

«Отож-бо. В одному випадку ти не подумав, в іншому — вона. Отак у вас і виходить. А все тому, що ви занадто горді, не можете поступитися одне одному».

«Я вже пробував. Кажу ж, вона і слухати не хоче про примирення».

«Погано, мабуть, пробував. А якщо й пробував, то не в той бік».

«Чому ж це не в той?»

«А тому, що в такий час тільки тварюкам байдуже, як воно буде, тільки вони тікають із дому».

Не сподобалося: набундючився, зневажливо подивився через плече на тещу.

«Я ж не кажу, що їду назовсім. Нам треба розійтися на час, в'яснити в розлупі, хто ми — свої чи чужі».

«З блеску б ви пішли обое! — і зовсім розгнівалася теща. — А про дитину ви подумали? По п'ятнадцять років учили вас і нічому, крім гордості, не навчили».

«Я попрошу вас добирати слова!» — гнівом на гнів відповів тещі.

Однак теща не спасувала перед ним.

«А то що? — встала вона з дивана. — Може, неправду кажу? Дитя ще в утробі матері, а ви не даєте вже йому спокою. Самі гризетесь і його гризете. Думаєш, добро з нього буде, коли отак розвиватиметься? Чи, може, скажеш, подякує тобі за те, що повієшся по світу, покинеш його напризволяще? Ти знаєш, що таке безбатченко, що то росте без батька?»

Теща не лізла за словами у кишеню, а за прикладами — й поготів. Знала їх досталь і говорила переконливо. Він, правда, не довго дослухався до її слів. Ходив по хаті, вдавав, що слухає, а думав своє. Те, що базикає вона про непорядність молодого покоління, запевняє, ніби він поїде і не повернеться до сім'ї,— дурниця, звичайно. У нього немає таких намірів і не може бути. А от про дитину правду сказала. Тут вони з Лідою виявилися егоїстами, і неабиякими егоїстами. Кожен дбав про себе, боявся, щоб не виявилось заплямованим, крий боже, власне Я, а про те не подумали, що вся ця гра на нервах є разом з тим і грою на нервах дитини. Поки що вона була відносно терпимою. А що буде, коли він здійснить свою погрозу і виїде з Миропілля? Дружина ж хвилюватиметься, і не просто хвилюватиметься — страждатиме, мучитиметься. Страждання ті передадуться дитині, погано вплинуть на неї. Поки вони пересвідчуватимуться, можуть чи не можуть бути одне без одного, поки робитимуть експерименти, дитина стане калікою... Ні, це просто неможливо. Як він не подумав про це? Чому не подумав? А Ліда?.. Вона знає, чим усе це пахне? Думає, чим може закінчитися, чи не думає?

«Ви говорили з Лідою?» — зупинився перед тещею.

«Аякже. Помилувала, думаєш? Накладала, і добре».

«Ну й що вона?»

«Плаче».

Знову пустився було ходити по кімнаті, та враз передумав і, обернувшись до тещі, сказав:

«Помирить нас, мамо».

«Отакє,— докірливо похитала вона головою.— Тобі що, вісімнадцять років, не знайдеш способу примиритися з жінкою».

«Вона не послухається мене. Чули, збирається їхати до вас у село, родити там. Одговорить її, адже це небезпечно. В селі вашім не те що лікарні — амбулаторії путящої немає».

«Мені що. Я можу поговорити. І раз, і вдруге. Та моя розмова — одне, а твоя — то зовсім інше».

Усе робив, щоб примиритися з Лідою, та ніяк не виходило, не давалась вона на відверті розмови. І теща зволікала. Казала, що їй це за просто — поговорити з донькою, а зволікала. Аж поки Ліда сама не напросилася на розмову.

Він відпочивав тоді після роботи в сусідній кімнаті і не чув, коли дружина повернулася із школи, що примусило її поскаржитись матері на втому, висловити бажання поїхати кудись — на місяць, на два, а то й на півроку.

«Ну то й чого ж,— відповіла їй теща.— Їдь!»

«Ви ж не радите мені кидати зараз Володю, квартиру».

«А хіба обов'язково до мене треба їхати? Володя інше пропонував тут».

«Що інше?»

«Хоче повезти тебе до своїх батьків».

Ліда мовчала, видно, дивувалася його намірам, як дивувався і він вигадці тещі. Звідки вона взяла таке? Адже про поїздку до батьків не йшлося, згадки навіть не було.

«Мене — до батьків,— озвалася по довгій паузі Ліда,— а сам в аспірантуру подається?»

«Ет, яка там аспірантура. Він уже й забув про неї. Ми тут багато говорили з ним. Просив, щоб я помирила вас. Так що не огинайся, їдь. Побудете місяць разом, побачиш, усе стане на своє місце».

Через якусь хвилину обережно прочинила двері в кімнату, де він спочивав, і запитала:

«Володю, ти спиш?»

А коли озвався, додала:

«Виходь, поговорити треба».

Вдавав, що тільки-но проснувся, що не знає, якою буде їхня розмова.

«Ну, не я казала,— посміхнулася теща,— Ліда згодна поїхати до сватів, і чим швидше, тим краще».

То була знахідка. І гарна знахідка. Батьки зраділи невістці, мов із писанкою, носилися з його Лідою і допомогли забути завдані ним кривди та образи. Можливо, Ліда й не змінила б так швидко гнів на милість, коли б дома не довідалися якимсь чудом про історію з буфетником. Було йому за те — і від батька, і від матері. Лаяли, скільки хотіли і як хотіли. Ще і їй зауважили. Обережно, звичайно, щоб не образилася і не хвилювалася в такому стані, однак зауважили за те, що мовчала, не писала, до чого докотився синок їхній.

Ліда схожа була в ті хвилини на втішену дитину, але він ладен був бачити її краще дитиною, ніж розгніваною й примхливою в гніві жінкою.

— Кому ти всміхаєшся? — чує тихий голос дружини.

— Думкам своїм.

— Дуже веселі думки?

— Не те щоб веселі, але втішні.

— Мені можна знати, що ти думав і про кого?

— Звичайно, можна.

Володя бережно схиляється над нею і довго цілує в обличчя, в очі, вуста.

— Оце і все, що хотів сказати?

— Не все. Мені хочеться дуже-дуже подякувати тобі, от тільки не знаю як.

— За що?

— За те, що не проявила слабості, примусила мене взятися за розум, раз і назавжди вийти із слизької дороги.

— А чи справді назавжди?

— Справді. От,— показав він на доньку,— перед нею клянусь.

IV

У коридорі чути дзвінок.

«Ось і татусь наш іде на обід,— догадується Лідія Дмитрівна.— Щось зарані сьогодні».

Відчиняє двері й ширить здивовані очі: на порозі, прикриваючись великим букетом квітів, стояла Сухолясна.

— Можна?

— Б-будь ласка.

Господиня пропускає завуча до хати й силиться подолати в собі розгубленість, прогнати, поки є час, так помітно, мабуть, здивування.

— Не ждали? — догадується Бела Софронівна.

— Ну, що ви... У нас зараз свято, а в свята гостей ждуть.

— Я чула. Донька у вас. Поздоровляю, Лідіє Дмитрівно. Від душі поздоровляю!

Сухолясна робить недвозначний рух, цілує усе ще сторопілу, не готову до такої розчуленості матір й одразу ж передає їй квіти. Лідія Дмитрівна ховає в них розпалені обличчя і вже потім, оговтавшись трохи, дякує за привітання, за подарунок.

Бесіда у них, мабуть, не вийшла б, коли б не нагодився Володимир Іванович. Почувши, що перед ним не хто-небудь — сама Бела Софронівна, він теж розгубився, однак швидко взяв себе в руки, просто й невимушено повів із нею розмову.

Господиня накрила тим часом стіл, запрошує гостю пообідати з ними.

— Ой, що ви, що ви,— заслонилася Бела Софронівна не по-жіночому масивними, пухлими од жиру руками.— Я ненадовго, я тільки на хвилинку.

— Ще чого не вистачало,— посміливішала Лідія Дмитрівна.— Вперше зайшли до нашої хати і підете, не розділивши хліба-солі, не випивши чарки. Та ще в такий день.

— Маленька наша ображатиметься, Бело Софронівно,— підійшов і взяв її за лікоть Кучерук.— Прошу вас, випийте за її здоров'я.

Гостя розводить руками, однак не опирається вже, іде до столу.

Пригощав господар — і вином, і розмовами. Лідія Дмитрівна тоді тільки обзивалася, коли треба було припрошувати. Більше дослухалася до бесіди і думала: «Що все це означає? Чого вона прийшла? Невже з чисто людських спонукань — привітати з новонародженою? Як же тоді розуміти оте, що було між нами? Як випадковість? Чи, може, Бела Софронівна визнала нарешті, що вчинок її був не з добросовісних, що настав час прийти і вибачитись? Не може бути. Сухолясна не з тих, хто визнає свої провини. Не так вона хотіла взяти наді мною гору, щоб прийти тепер і кланятися: «Пробачте, я помилилася, я каюсь».

Кучерук явно поспішав із гостями. Воно й зрозуміло: йому треба пообідати і встигнути на роботу. Бела Софронівна, видно, завважила те й згадала нарешті, що сіла ненадовго.

— Ні, ні,— прикрила свою чарку.— Сердечно дякую, але досить. Мені пора вже йти.

— Бело Софронівно,— не поступається господар.— Та що у вас, діти малі?

— Малих немає,— сміється,— а дорослих більше ніж треба.

— Дорослі подождуть. Давайте будемо чесними: якщо хтось поспішає, то це я. Час,— показав він на годинника,— не жде, а робота жде вже. Ну, а вам, наскільки я розумію, треба поговорити з Лідією Дмитрівною, і поговорити tête-à-tête. Отож останню — і я пішов.

Сухолясна приємно здивована.

— Боже,— жартує вона,— який догадливий чоловік! Інакше ми не були б жінками, коли б у нас не знайшлося потреби поговорити tête-à-tête. Але це буквально на кілька слів, так що поговорити можна і за дверима.

— Е, ні,— стоїть на своєму Володимир Іванович.— Таємні розмови повинні провадитися в чотирьох стінах. А коли брати до уваги, що в наш атомний вік і стіни чують, то рекомендую говорити врівголоса.

Лідія Дмитрівна не дуже задоволена витівкою чоловіка: краще було б, коли б Бела Софронівна пішла при ньому. Хто знає, які в неї наміри, що городитиме тут, коли залишаться удвох. Та діватися тепер уже нікуди: слово — не горобець, вилетіло — не зловиш.

Можливо, гостя відчувала її настрій, а може, справді поспішала,— не стала засиджуватися, набридати розмовами.

— А знаєте,— перейшла до діла,— жарти жартами, а я серйозно-таки прийшла до вас не лише провідати, а й поговорити.

— Будь ласка.

Сухолясна затримала на господині неприродно відданий і разом з тим допитливий погляд.

— До нас дійшли чутки, що ви були в райвно, просили, аби перевели вас в іншу школу.

— Чутки не зовсім точні,— червоніє Лідія Дмитрівна.

— Можливо,— поспішає Сухолясна.— Чутки як чутки. В них завжди є домисел. Але справа не в тім. Почувши, що ви були-таки в завідуючої, я набралася сміливості, пішла до директора й сказала: «Нам не можна втрачати таку вчительку, як Лідія Дмитрівна. Помилки помилками, сварка сваркою, а діло ділом. Воно головне в нашій роботі...» Уявіть собі, Іван Остапович те саме думав і охоче погодився зі мною. Сказав, що йому сподобалися ваші доповіді на батьківському лекторії, що ви зробили вже належні висновки із наших суперечок.

— Але ж...

— Ой, киньте це «але ж»,— скривилася Бела Софронівна.— Кажу ж вам, Іван Остапович погодився зі мною, і ми прийшли до спільної думки: піти вам назустріч. Викроїмо до тих восьми годин малювання, що маєте, вісімдесят годин мови та літератури і дамо вам ставку вчителя. Хіба ми не розуміємо: працювати вихователем, маючи маленьку дитину, справді нелегко. Щодня треба домовлятися з кимось, щоб підміняв. А це набридне і вам, і тому, хто підмінюватиме.

Лідія Дмитрівна не ждала такого від директора, тим більше від завуча, і страшенно розгубилася. Чому це рап-

том? Що примусило їх круто змінити до неї ставлення? Здавалося, повинні б радіти, що йде з інтернату.

— Ви, бачу, здивовані?

— Признатися, так.

— Значить, лишилися поганой думки про нас із Іваном Остаповичем.

— Не тому...

— Не кажіть, я ж бачу. Воно, звичайно, була у вас причина бути розгніваною. Але невже це навечно? Га, Лідіє Дмитрівно?.. Щодо мене, то я так міркую: обов'язки завуча складні й відповідальні, без надійних помічників мені не впоратись. І я була б поганим керівником, коли б не подумала, відповідаючи за навчальний процес у школі, з ким навчатиму учнів, хто допомагатиме мені в роботі.

— Чому ж так пізно, Бело Софронівно?

— Не розумію.

— Чому, кажу, пізно подумали про це?

Сухолясна розвела руками.

— Сама не знаю. Але, як бачите, надумала і прийшла просити: не йдіть з інтернату. Давайте забудемо колишні чвари. Що вони порівняно з тим великим і благородним завданням, яке ставлять перед нами партія і народ по вихованню молодого покоління, щоб через них шкодити загальній справі?

Бела Софронівна усе ще переконує, а Лідія Дмитрівна дивиться на неї і ніяк не придумав, що вона скаже, коли гостя замовкне. Відмовить? Але ж як відмовиш, коли немає ніяких гарантій, що райвно знайде місце в іншій школі? І потім: відмовити — значить не вірити Белі Софронівні, її бажанню забути чвари. І вірити якось не той... Коли б це каювся хтось інший, можливо, й повірила б, а Белі Софронівні — нізащо. Не такої думки вона про себе, не так метала в свій час блискавиці, щоб прийти тепер і просити, обіцяти золоті гори. Тут щось не те і не так, тут якась хитрість.

Завуч не пішла б, мабуть, із хати, не добившись згоди. І Лідія Дмитрівна змушена була дати її. Знала: знову змалодушничала, сказала не те, що хотіла сказати. Та що їй лишалося робити. Це ж не хто-небудь, це Бела Софронівна!

Над містечком вільно розгулює осінній вітер, зриває з дерев останні листя й жбурляє його на землю чи, бавлячись, гонить по натертій до блиску бруківці. Нарядна нещодавно вулиця оголилася, стала убогою і непривітною, ніби над нею поглумився хтось, подравши на шматки такий розкішний, так добре підігнаний зеленаво-багрянний одяг. Аж не віриться, що це їхня чепурна, схожа на тиху лісову річечку Моринецька вулиця. То, було, далі сусіднього двору не побачиш, хто йде тротуарами, тепер вони проглядалися аж до центральної магістралі.

Лідія Дмитрівна стояла біля вікна, стежила за перехожими. Там, на розі двох вулиць, ось-ось має з'явитись Володя. Домовилися, що він рівно о дванадцятій буде дома, посидить із донькою, поки дружина сходить в інтернат, полагодить свої справи. Іти, правду кажучи, не дуже хочеться. Серцем чує: обіцянка Сухолясної — нова підступність. Але що їй лишається робити? Єдине, що придумала за ці півтора місяця, — продовжити відпустку. Причина є: посидить з маленькою до Нового року дома. А там ніде не дінешся. Принаймні до літа доведеться походити під твердою рукою Ретязя і Сухолясної.

Зачувши дзвінок, поспішила до дверей.

— Хто там?

— Я.

— О-о, — і зраділа, і здивувалась господиня. — А я у вікно виглядаю. Як же ти ухитрився пройти непоміченим?

— Дуже просто: на машині під'їхав. Ніночка спить уже?

— Спить.

— Хоча б не прокинулась, поки ходитимеш. Що я робитиму тоді?

— Звикай, піду на роботу, доведеться й за няньку бути.

— Нічого не вийде, Лідо. Раз-два не з'явлюсь вчасно — і на роботі матимуть до мене претензії. Якщо не знайдемо няньки, матерям доведеться кляняться.

До школи йшла за вітром, через те добралася і швидко, і легко. А в школі довелося затриматись: директор вів саме урок. Хотіла залишити заяву в секретарки і вертатися додому, та надійшли на той час вчителі, обступили, почали розпитувати.

Галас їхній зачула Бела Софронівна.

— Кого я бачу! — сплеснула в долоні.— Невже на роботу?

— Ні, не час іще. Принесла ось заяву, хочу, щоб продовжили відпустку, а Івана Остаповича немає.

— То чому ж ви стоїте? Заходьте! — взяла вона Лідію Дмитрівну під руку і показала на двері свого кабінету.

— Спасибі,— спробувала було опиратися.— Нас тут, бачите, ціле товариство. Та й боюсь, щоб не прогавити Івана Остаповича, поспішаю я.

— Іван Остапович повз нас ітимає, почуємо. Та й Юлія Михайлівна підкаже. А товариство берить із собою. Не вистачало, щоб ви стояли на ногах.

Що мала робити. Мусила погоджуватись.

Дехто з учителів одразу ж одколовся, інші зайшли разом із Лідією Дмитрівною і Белою Софронівною в кабінет, хоч теж довго не засиділися: хто раніш, хто пізніше, пішли в своє діло.

Сухолясна немовби тільки й ждала цього.

— Я вам забула сказати тоді,— притишила вона голос.— У нас же неприємності.

— Справді? І серйозні?

— Дуже навіть. Ми з вами ніби й не причетні до цього: продукти, одяг — то справа комірника, а не завуча і не вихователя, та не знаю, як ви, а я дуже ніяково почуваю себе зараз. Слово честі, соромно дивитися Івану Остаповичу у вічі. Як ми могли прогледіти таке?

Лідія Дмитрівна і зовсім заінтригована вже.

— А що сталося?

— Не повірите, коли скажу. Комори наші два роки обкрадалися злодіями. Міліція давненько вже виявила, а до цього часу не прикрила діла. І сьогодні були в Івана Остаповича, вивідували щось.

Кучерук видивилась на неї, не йме віри. Хочє поцікавитися подробицями, та не встигає: двері відчинилися, в них показалися секретарка і директор школи.

— Добрий день, Лідіє Дмитрівно,— усміхається Ретязь.— Радий бачити вас. Як здоров'я, як донька?

— Спасибі. Росте потроху. Ми теж... радіємо її росту та й самі ніби підростаємо.

Директор затримав на ній погляд.

— А по вас чомусь не видно,— сказав, помовчавши.

— Правда?

— Це я, мабуть, засмутила її,— втрутилася в розмову Сухолясна.— Сиділи оце й ламали голову, як могло так статися, що ніхто не завважив нестачі продуктів на кухні. Адже...— завуч помітила, як закам'яніло раптом обличчя директора, якими колючими очима подивився він на неї, та діватись уже нікуди, хотіла чи не хотіла того, а мусила висловитися до кінця.— Адже вчителі теж чергували на кухні,— додала вона іншим тоном.

Ретязь нахилив голову, вдавав, що втручання завуча — всього лиш нетактовність.

— То ви, кажуть, по ділу до мене? — запитав Лідію Дмитрівну.

— Так. Принесла заяву.

Вона не стала пояснювати, чого хоче від директора, добула із сумочки згорнутий удвоє папір і, подаючи вже, сказала:

— Вийшло так, як і передбачала: крути не крути, а треба ще посидіти дома.

Іван Остапович взяв у руки папір, читає мовчки.

— А якщо ми переведемо вас на ставку вчителя?

— Мені Бела Софронівна говорила вже про це. То, звичайно, велика полегкість. Уроки можна спланувати так, що й дитина буде вчасно нагодована, і мене не переобтяжуватиме робота в школі. Але хай це буде вже після Нового року.

Ретязь затримав на Сухолясній збентежений погляд, проте нічого не сказав, добув із кишені ручку і наклав у лівому кутку резолюцію: «До наказу».

— Нам краще було б, звичайно, коли б ви вийшли вже на роботу,— прихильно глянув на Лідію Дмитрівну.— Та нічого не вдієш: що треба, те треба; побудете до Нового року з донькою.

Підвівся і вийшов. Слідом за ним пішла і Лідія Дмитрівна. А через дві-три хвилини до кабінету завуча заглянула секретарка й повеліла їй негайно йти до директора.

Іван Остапович стояв за столом грізний, мов туча.

— Ви що,— накинувся він на Сухолясну,— по всьому місту роздзвонили вже про наші неприємності?

Завуч отетеріла, дивиться на нього виряченими з ляку і подиву очима.

— Я? — озвалася нарешті.— З якої речі, Іване Остаповичу?

— А з тієї... — Директор не знав, як висловити своє обурення, почав ходити по кабінету. — Хто вас уповноважував говорити Лідії Дмитрівні про крадіжки?

Бела Софронівна ще дужче ширить очі, знизує, не розуміючи докору, плечима.

— Але ж Лідія Дмитрівна — вчителька нашої школи.

— Яке це має значення?! — Ретязь кинув на стіл олівець, і так сильно, що той підстрибнув кілька разів і покотився на підлогу. — Ви що, з неба звалилися? Забули про нашу домовленість? Чи не розумієте, яка це ганьба для школи, як важливо, щоб про це менше знали, щоб швидше забули?

— Але ж дозвольте...

— Що я маю дозволити?! — різко обернувся він і опинився перед Белою Софронівною лицем до лица. — Вам мало того, що зробили?

Він був лютий і грізний, такий грізний, яким його ніколи не доводилося їй бачити. І це остаточно шокувало Сухолясну. Поривалася сказати щось, а слова не йшли з горла, схоже, що застряли там. І губи не слухались; посіпувалися беззвучно, але не слухалися.

Івану Остаповичу здалося, що завуч ось-ось розплачеться, і він опам'ятався, обернувся й посунув, мовчазний, на своє місце за столом.

— Пробачте, — глухо, не підводячи очей, кинув невдовзі. — Я, здається, погарячкував. Але зрозумійте: це нікуди не годиться, так у нас діло не піде.

По всьому видно було: він кається, що погарячкував, хоче якось згладити враження від своєї розмови з завучем, та завучу каяття зараз тільки й бракувало. Якщо крик налякав і приголомшив її, то вибачення збудило в серці жаль, і такий сильний, що вона не могла більше ні слухати директора, ні говорити, — обернулася й вийшла з кабінету.

А через хвилину до слуху секретарки долинув плач, не плач — тривожний стогін.

Юлія Михайлівна догадалася, хто плаче, — адже вона бачила, якою вибігла Бела Софронівна від директора. І все-таки не зразу пішла заспокоювати. Хто знає, що там було між ними і якої заспіває директор, коли довідається, що його секретарка покинула роботу й побігла заспокоювати завідувачку навчальною частиною. Кому не зрозуміло: заспокоювати скривдженого — значить бути на боці скривдженого, а вона все-таки директорова секретарка, а не

завідуючої. Та коли Сухолясна взяла ще вищу ноту і стогін її полоснув по найболючішому місцю, серце Юлії Михайлівни не витримало, відкинуло геть перестороги розуму й повело до кабінету Бели Софронівни.

Сухолясна напівлежала на дивані. Навіть рип дверей не примусив її змінити позу, подивитися, хто зайшов.

— Що з вами, Бело Софронівно?

— Ой,— застогнала завуч.— Ой, пога-а-но мені. Ой, помру-у-у!

Юлія Михайлівна і зовсім перелякалася, не знає, що робити: кликати когось на поміч чи самій допомагати скривдженій жінці. Зрештою нагледіла карафу, підійшла, налила тремтячою рукою в склянку води, піднесла хворій.

— Випийте, воно полегшає.

Бела Софронівна не ухияється, ковтає судорожно воду. Потім сидить, напівзаплющивши очі, важко переводить подих.

— Заспокойтеся, навіщо ви так? — усовіщає секретарка, сподіваючись, що слова її стануть тим пластирем, який полегшує біль, загоює рани.

— Не могу,— скривилася завуч.— Не мо-о-жу я! — зайшлася невтішним плачем.— Така образа... Така страшна образа! І це — за мою доброту, за мій чесний труд. Як можна: на мене зроду ніхто не кричав!

Сухолясна схилилася на спинку дивана, і плаче, і стогне плачучи. На стогін той зійшлися вільні від занять учителі, не знаючи, що й до чого, зчинили тривогу, послали по лікаря.

Ретязь поткнувся було на коридор, та, заглядивши, що робиться, не наважився вийти, обернувся й сховався мерщій за глухими стінами свого кабінету.

«Ну, здається, знайшов я завідувачку навчальною частиною,— невтішно думає він, крокуючи з кутка в куток.— Матиму тепер халепу. По всьому видно, що матиму халепу».

VI

Чого-чого, а часу для роздумів вистачало. Як і тоді, після засідання педагогічної ради, на якій Гордієнко піддав її різкій критиці, Бела Софронівна не вийшла після скандальної сутички з Іваном Остаповичем на роботу. Лікарі сказали: ще одне таке нервово потрясіння — і серце

її не витримає. Потрібний перепочинок, і не на день — на цілий тиждень, а то й більше.

В лікарню не було потреби лягати: дома у неї свій лікар та й тиша краща, ніж будь-де. В квартирі, крім чоловіка, ані дупі.

Перші два дні не вставала з ліжка, видихувала, як казала вона, завдану директором кривду, а видихуючи, думала: як могло статися все це, чому сталося? Адже вона годила Ретязю, у хату свою запрошувала, скільки тих дифіраμβів проспівала, а він узяв і наплював у її чисту душу. І це невдовзі після іменин, коли в повітрі витала ще тепленькою виголошена в його честь хвала... Ну, не хам же, га? Як він міг повестися так із нею, як смів кричати! Забув, що вона — визнана на весь район учителька, дружина головного лікаря районної лікарні? Хто він такий, зрештою, щоб ображати її гідність, топтати її честь? Та чи знає той Ретязь, що Сухоясна захоче — з багнукою змішає його, на порох зітре?! Подумаєш, незамінний директор. Був незамінний, стане заміним. Це йому не хто-небудь, це Бела Софронівна!

Пристрасті розгоряються, і вона ловить себе, зрештою, на думці, що гнів її ні до чого: навіть хвилюватися, крвати собі серце, коли ворог твій ні сном ні духом не знає про це? І взагалі, чи не зарано їй погрожувати Ретязю? Все-таки він на доброму рахунку. Грубість його очевидна, але її ще не досить, щоб зіпхнути з посади директора. Та й на те слід зважити: що подумують про неї, Белу Софронівну, в райкомі, в райвно, коли побіжить заявляти на Ретязя? Чи не скажуть: «Як це могло статися, що ви попрацювали з Ретязем всього лиш рік і встигли вже так посваритися, що без райкому не можете помиритись? Адже інші обходились без чвар».

Що ж тоді робити? Миритися? Забути образу і помиритися? О ні, не буде цього. Гідність її такого не дозволить. Хіба сам проситиме, благатиме, щоб простила. А ні — значить, ні. Тоді вже війна, і справжня. Вона не Кучеручка, заяви не подасть і на рядову роботу, на пониження через якогось там Ретязя не піде. Чого-чого, а цього хай не сподівається від неї!

Бела Софронівна так переконала себе за ці дні, так увірвала, що Іван Остапович змушений буде плазувати перед нею, коли з'явиться на роботі, що інакшою й не уявляла першу зустріч із ним. Похитувалася в кріслі і бачила, як розшаркується, зустрівши зненацька на коридорі,

поралася біля плитки і уявляла, як лащиться, ознайомлюючи з останніми подіями в школі, лягала увечері спочивати і знову бачила його перед собою, зніченого й зіщуленого, мов побитого цуцика.

Через те, власне, й принарядилася так, збираючись до школи. Хоч форми її крупного, опасистого тіла й не дуже дозволяли прибиратися в бажаний одяг, підтягувалась, уперізувалась, а все-таки намагалася бути і елегантною, і незалежною, і грізною дамою.

Погрозою, мабуть-таки, добряче віяло од неї, бо, коли з'явилася в школі, всі зглядалися й дивилися на свою завучку, як на щось нетутешнє, зроду-віку не бачене.

Сухолясна по-своєму зрозуміла ті погляди і ще вище піднесла голову. Незалежна і горда ходила по школі — там допитувалась, там розпоряджалась. А коли зустрілася нарешті з Ретязем, подиву й обуренню її не було меж: директор не знітився і не розшаркався, навпаки, позичив у сірка очей і вдавав, що нічого не сталося, що вона хворіла усі ці дні з власної ініціативи!

Хотіла було показати свій норів, та, подумавши, утрималася. Кому вона дивує? Хам завжди лишався хамом. Чого від нього можна сподіватися?

Вони не розмовляли кілька днів. Директор обходився без завуча, завуч — без директора. Вчителі бачили те й посміхалися стиха, ждали, чим закінчиться поєдинок, хто з них виявиться слабохарактерним.

Діждатись діждалися, звичайно, та не того, чого сподівались: слабохарактерними виявилися не директор і не завуч, а... їхні колеги. Колектив великий, знайшлися такі, що не витримали затяжної упертості ворогуючих сторін: одні почали вчаштати до кабінету директора, інші — до кабінету завуча.

Це була чи не найприкріша несподіванка, зокрема для тих, хто лишався поза кабінетами. Досі усім здавалося, що серед педагогів немає ні директорових, ні завучевих прихильників, що вчителі — це одне, а директор і завуч — щось інше. Тепер усе це ламалося, і хто знає, як далеко зайшла б та ломка, коли б у школі не сталася подія, яка примусила керівників інтернату забути на якийсь час особисті кривди та образи.

Все почалося з дрібниці. В інтернат мала завітати делегація якоїсь іноземної держави — чи то французької, чи то англійської. Для Миропілля це подія, звичайно: коли таке було, щоб у провінційне містечко їздили делегації з іншої

держави! Школа у них розкішна, і обставлена чудово, і порядок непоганий. Та раз їдуть такі високі гості, хотілося, щоб було ще краще. Через те за роботу взялися усі — і учні, і вчителі. І робили, здавалось, на совість: повитирали скрізь вікна, двері, помили й натерли до блиску в класах, кабінетах та на коридорах підлоги. А проте, коли завуч пішла перевіряти, не все і не скрізь сподобалося їй. Хто знає, можливо, вона була занадто вимогливою в той день, можливо, десь і переборщила, вимагаючи доробок та переробок, але щоб отак сміли грубити їй за те тільки, що вимагала, що хотіла показати гостям свою рідну школу першокласною, а не якоюсь там провінціальною, не ждала. Не ждала і не гадала! І хто нагрубив — учениця. І як нагрубила! У сні таке не завжди привидиться. Подумати тільки: завуч, не хто-небудь — завуч зауважує, що підлога погано натерта, а староста класу сміє перечити, каже, у неї, Белі Софронівни, рябить уже в очах од повсюдного блиску!

— Щось ти багато дозволяєш собі, — образилась Сухолясна. — Як смієш грубити старшим?

— Хіба я грублю! — стонула плечима дівчина. — Я, навпаки, співчуваю вам.

Кат її розбере, можливо, й справді говорить щиро, та Белі Софронівні здалося все-таки, що староста класу глузує з неї.

— Як твоє прізвище?

— Науменко.

— Так от що, Науменко. Беріть ганчірку, несіть із кухні теплу воду і заново вимийте підлогу. Вимийте і натріть.

Учні зчинили галас: як можна, вони стільки трудилися — і все це змивати тепер, все робити заново? А коли ж їм готувати уроки, коли спочивати?

Якби вона була обернулася в ту мить і пішла геть, можливо, нічого й не сталося б. Діти погаласували і взяли б заново мити підлогу. Та Бела Софронівна не пішла. Белу Софронівну смикнув якийсь грець за язика послатися на класичне висловлювання про те, що труд — корисне діло, особливо для таких, як Науменко, труд і в мавпи зробив колись людину.

Це, мабуть, було недоречно, а може, й занадто жорстко, бо Науменко почервоніла раптом і випалила:

— Труд не для того перетворив мавпу в людину, щоб людина стала скотиною!

У Бели Софронівни кров похолола в жилах. Боже, що ця Науменко каже? На кого натякає? Це вона, вчителька їхня, скотина? Це їй така дяка за труд, за турботи про них, дітей, за те, що згубила на цій роботі здоров'я?.. Ні, це неможливо. Це просто неможливо! Як вона сміє, грубіянка? Та за це... за це із школи треба гнати. Сьогодні ж, негайно!

Белі Софронівні (чи не вперше в житті) забракло слів дати належну відповідь, але їй не забракло сили схопити дев'ятикласницю Науменко за руку й повести силоміць до директора школи.

— Ви послушайте, що вона каже,— випалила з порога.— Ви тільки послушайте, Іване Остаповичу, що ця грубіянка каже!

Завуч забула в ту мить, що Іван Остапович — її недруг. Заподіяна старостою класу кривда була такою сильною, що для тих, колишніх, вчинених директором школи, не знайшлося місця ні в пам'яті, ні в серці. Директор теж, видно, не думав про свої стосунки із завучем. Раз Бела Софронівна наважилася зайти до нього, більше того — шукати в нього захисту, значить, щось сталося і, певно, серйозне.

— В чому справа? — суворо подивився на старосту дев'ятого «А».

Науменко мовчала.

— В чому справа, питаю? — і зовсім підвищив він голос.

— Хай скаже Бела Софронівна. Вона перша обізвала нас мавпами...

— Що?! — Сухолясну аж пересмикнуло.— Ні, ви подивіться, яка вона нахаба. Я обізвала їх мавпами... Коли, де?

— Забули де! У класі, як примушували заново мити і натирати підлогу.

Посада зобов'язувала директора бути на боці завуча, але, чуючи, що каже учениця, він, мабуть, завагався, не знав, кому вірити. В усякому разі, Белі Софронівні здалося, що директор вагається, і вона сама поспішила пояснити, як це було.

— Не вірте, Іване Остаповичу. Науменко хоче вигордити себе і тому говорить неправду... Я просто приголомшена,— апелює вона до присутніх при тій розмові вчителів.— У мене немає слів, щоб висловити своє обурення нахабністю цієї, з дозволу сказати, учениці. Це ж треба:

«Труд не для того перетворив мавпу в людину, щоб людина стала скотиною». Ви тільки вдумайтесь у ці слова, збагніть, до чого дійшло це зухвале дівчисько!

— А може, вона сама нам пояснить, що хотіла сказати тією нерозумною фразою?

Ретязь вийшов з-за столу, став перед старостою класу, суворий і невблаганний, як сама доля.

— Чого мовчиш? Ми ждемо.

— Я сказала вже: Бела Софронівна образила нас.

— Тим, що примусила перемити підлогу?

— Не тільки тим. Хоч підлогу ми, між іншим, теж натерли як слід. Вона сказала: труд і з мавпи зробив колись людину, зробіть, мовляв, і з вас.

— Мовляв,— перекривив її директор.— Що значить «мовляв»? І до чого тут, розумієш, скотина? Ти думаєш, що кажеш? А ще відмінниця, комсомолка, староста класу. Її обрали, щоб виховувала товаришів своїх, а вона, бач, які розмови веде серед учнів. Перетрудилася, образилась, що примусили перемити підлогу. А того не думає, що хтось, можливо, недосипає ночей, трудиться в поті чола свого, щоб прогодувати її, вивчити.

— Якщо так поприкати, то не треба й навчати, Іване Остаповичу,— гордо глянула на нього дівчина.— Коли вже на те пішло, то я не ваш хліб їм.

— Ну, й не свій.

— Чому ж це не свій? Мати моя теж працює. І дядьки загинули на фронті за те, щоб я навчалася. Як і за те, до речі, щоб ви могли навчати. А чому батько непричетний до цього, то це ви в нього запитайте. Був би він, я не пішла б в інтернат і не їла б, як кажете, чужого хліба.

Ретязь сторопів. Дивиться, приголомшений зухвалістю своєї вихованки, й не знає, що сказати їй на ті відверті, аж надто відверті слова.

Виручила Бела Софронівна.

— Ну, ви бачили,— знову апелювала вона до присутніх у кабінеті вчителів,— ви чули, як розмовляє учениця з директором? Це просто жах. До чого розпустили їх. Куди дивляться вихователі, комсомол, нарешті?

Іван Остапович пробудився, пройшов до дверей і наказав секретарці покликати старшу виховательку та комсорга школи.

— Ось, полюбуйтеся,— показав на Науменко, коли комсорг і старша вихователька зайшли до кабінету.—

Послухайте, що говорить комсомолка, потіштеся наслідками своєї роботи.

Старша вихователька справді подумала, що Науменко доповідатиме зараз, чим провинилася, і звернулася до неї:

— А що сталося?

Ретязя це остаточно вивело з рівноваги.

— Ви завжди, розумієте, останньою довідуєтесь, що робиться в школі. От звідси й наслідки вашого виховання. Доки це буде, Галино Юр'івно? Доки я терпітиму таке неподобство?!

Він опам'ятався раптом, що кричить на старшу виховательку в присутності учениці, і ще дужче розгнівався.

— Іди,— показав старості дев'ятого «А» на двері.— Поговоримо з тобою на комсомольських зборах, і по-справжньому поговоримо!

А коли та вийшла, з подвійною енергією накинувся на комсорга і старшу виховательку.

— Я давно казав: не захоплюйтесь дискусіями, привчайте дітей бути дисциплінованими. Ні, наполягли-таки на своєму. І от додискутувалися. Дівчисько якесь сміє говорити завучеві такі грубощі... Що це таке, питаю? Звідки це в нас? Чому ми перестаємо бути володарями дитячих душ?

Ретязь ходить, знервований, по кабінету, жде, видно, що скажуть на його докір комсорг і старша вихователька. Але ті мовчать, і директор, обурившись, посилає в них нову чергу своїх невдоволень.

— Розпустили ви дітей, от що я вам скажу. Дійшло вже до того, що вони вважають себе розумнішими за вчителів. Що хочуть, те й думають, що думають, те й кажуть. От колись було: сказав — і все, слово вчителя — закон для учня!

Коли б Науменко комусь іншому нагрубила, Бела Софронівна, можливо, інакше поставилася б до цього факту. А зараз... зараз рада була, що Іван Остапович обурений вчинком того дівчиська і звинувачує за недогляд не її, завуча, а старшу виховательку. Все-таки це хороша ознака, видно, він хоче помиритися з завідуючою навчальною частиною. А раз хоче, що ж, вона не противитиметься.

Щоб директор не вагався, рішучіше пішов на примирення, збиралася виступити і по-справжньому підтримати його на комсомольських зборах. Але виступати не довело-

ся: Науменко забрала другого дня документи і пішла з школи. По тому, як серйозно робила це, видно було: цього разу іде назавсім.

VII

Після Нового року Лідія Дмитрівна вийшла на роботу. Нагляд за донькою взяла поки що мати. До весни в селі без неї обійдуться, а надійде весна, свекруха приїде. Обидві вони досвідчені няньки, до літа поглядять онуку, а там видно буде. У серпні маленькій рік сповниться, стане вже на ноги.

Бела Софронівна теж пішла їй назустріч. Крім занять, ніяких інших доручень не давала. Та й розклад склала такий, якого Лідія Дмитрівна сама захотіла: коли випадало два-три уроки на день, ішли підряд і в зручний для неї час, а випадало більше, робила такі вікна, щоб можна сходити додому, погодувати дитину і спокійно повернутися назад.

В одному прохала не відмовити — бути на відкритих уроках, брати участь в обговоренні. І Лідія Дмитрівна погодилася: раз школа іде їй назустріч, чому б не піти назустріч школі, тим більше що відкриті уроки — не така вже часта подія.

Обговорення, правда, затягувалися. Народ у школі такий: не зачіпаєш його — і він мовчить, а зачепив — приймай бій, і не який-небудь, на кілька годин.

Не подобалось і те, що Сухолясна поводить на обговореннях не так, як личило б поводитися завучу. В одних випадках зовсім не виступає, в інших, навпаки, перша забирає слово й розхвалює на всі лади вчителя, що давав відкритий урок. Це і дивувало Кучерук, і насторожувало. В чому справа? Не наважується критикувати? Але ж не така вона, Бела Софронівна, щоб не наважитись.

Дивлячись на завуча. Лідія Дмитрівна теж почала утримуватися від виступів. Це одразу помітили, і найперша Сухолясна.

— Ви знаєте, — сказала перед черговим обговоренням, — Надію Яківну розгромлять, напевно.

— Чому ви так думаєте?

— Та... Чула такі настрої. А жінка вона тонкосльоза, боюсь, розплачеться. Ви, може, виступите сьогодні, доведете, що уроки в неї таки слабенькі.

Кучерук вловила в тому проханні щось схоже на хитрість і утрималася від обіцянок. Вона була на уроці Надії Яківни, знає, що хорошим його назвати не можна, але немає підстав і гудити, тим більше громити.

— А ви якої думки про урок Надії Яківни? — запитала зненацька.

— Я? — сторопіла Бела Софронівна, та одразу ж оговталася. — Невисокої. Дуже невисокої.

— А про Надію Яківну?

— Не розумію.

— Ну, якої ви думки про Надію Яківну як вчительку, як людину?

— По-моєму, про вчителя з сумнівними педагогічними здібностями не може бути двох думок.

Кучерук скосила на неї очі й затримала на мить погляд.

— А по-моєму, погані уроки бувають не тільки в погано підготовленого чи нездібного вчителя. Хороший вчитель теж не зразу може знайти свою колію. Особливо коли школа і оточення сприяють цьому.

— Дозвольте, але ж вона не перший рік працює.

— Так, не перший. Та всі ці роки її тільки й знали, що критикували. Не розумію чому, але критика в адресу Надії Яківни стала вже звичкою, а сама Надія Яківна — посміховиськом у школі.

Сухолясна задумалася.

— То що ж, по-вашому, хвалити її?

— Навіщо? Хвалити не треба. Але й громити теж немає за що. У Надії Яківни є сильніші й слабші сторони, як і в багатьох нас, до речі. На них треба вказати під час обговорення. І вказати об'єктивно, без упередження. Якщо хочете знати, то я схильна навіть наголосити більше на досягненнях, ніж на недоліках. Гляди, жінка повірить зрештою у свої сили і знайде себе як учителька.

— То ви, значить, виступите? — ще раз поцікавилася завуч.

— Це залежатиме від того, як складеться обговорення.

Вчителька певна була — Бела Софронівна недаремно повела про це розмову: або ж хотіла пересвідчитися, що думає вона, Кучерук, про урок Надії Яківни, або ж застерігала, що всі — проти, що немає рації бути на обговоренні білою вороною.

Зарікалася обминати десятою дорогою і Белу Софронівну, і Ретязя, аби не втягли в якусь скандальну чи таку,

що пахне скандалом, справу — адже вона тимчасово в інтернаті, навіщо це їй? Та обминути, виявилось, не так легко.

Увечері, коли розходилися після роботи, не думали і не гадали, що завтра у школі може зчинитися сварка: Бела Софронівна проводжала Івана Остаповича аж до воріт і все тараторила щось, заглядаючи у вічі. Але сварка зчинилася-таки.

Привід подав учитель фізкультури. Нікого не попередивши, він не з'явився чомусь на заняття, і шостий «Б» виявився полишеним сам на себе. Частина учнів висипала на шкільне подвір'я, інші лишилися в класі, але і ті, і другі заважали навчатися. Хтось із педагогів зайшов під час перерви в учительську і, потрапивши на директора, поскаржився:

— Що це за порядки? Невже не можна було замінити фізкультуру якимсь іншим уроком? Один учитель не з'явився, а кілька класів не могли навчатися нормально. Стукіт, гамір, крик на коридорі.

— Хто не з'явився?

— Вадим Самійлович.

— Борщевський? А що з ним? Захворів?

— Звідки нам знати?

Іван Остапович спохмурнів. Підійшов до розкладу, подивився, чи є ще в Борщевського уроки. Угледівши секретарку, поцікавився, де Бела Софронівна.

— Дома.

— Подзвоніть їй, хай негайно ж іде до школи і наведе порядок. Теж мені мода!

Директор розігнався було вийти, але його затримав помхурий голос учителя хімії Канюки.

— Не тратьте даремно сил, — обізвався він десь із кутка. — Я тільки-но з базару оце, бачив там нашу завучку. Ходить поміж рядами, скуповує щось. І Вадим Самійлович із нею, за ординарця, мабуть, сумку її носить.

Директор і вірив і не вірив цьому чоловікові. Війна жорстоко обійшлася з Канюкою, на все життя, мабуть, лишила травмованою його душу. Родина жила до літа 1941 року біля лікарні, в якій містився з наближенням фронту госпіталь, і потрапила під наліт ворожої авіації. В гостях у них була тоді й сестра Григорія Устимовича з хлопцем років десяти Шурком. Бомбили люто, світу не видно було за димом та курявою, і хлопець не витримав,

вискочив з окопу й побіг куди очі дивляться. Григорій Устимович — за ним: думка була затримати Шурка і повернути в окоп, врятувати від явної смерті. А вийшло, що Шурко врятував його. Тільки-но вискочив з окопу, а в окоп — ворожа бомба, і від жінки, сестри, від двох діток-малят не лишилося й сліду; воронка диміла на тому місці.

Покинув тоді Григорій Устимович Канюка вчителювання, влаштував Шурка в родичів і пішов на війну. Але і там, у кривавих боях, не втопив свого горя. Так і ходить із ним, завжди сумний, зажурений. Скільки років минуло вже, а він ніяк не витравить із пам'яті чорну тінь війни, і все, що бачить, що чує, звик переповідати людям поكمурим тоном.

Через те директор і сумнівається: вірити чи не вірити Канюці. Григорій Устимович міг, звичайно, перебільшити, зокрема в тій частині, де йшлося про роль Борщевського. Але вигадати Белу Софронівну у парі з Борщевським навряд.

— У кого вільний четвертий урок? — звернувся до вчителів.

— У мене, — обізвався географ.

— Підіть, будь ласка, в сьомий «А», замініть викладача фізкультури. А ви, Юліє Михайлівно, — обернувся він до секретарки, — зробіть так, щоб і Бела Софронівна, і Вадим Самійлович були сьогодні о дев'ятій вечора в школі.

...Нарада почалася з обговорення поведінки вчителя Борщевського.

— Розповідайте, Вадиме Самійловичу, — спокійно, ніби йшлося про профспілкову роботу, звелів учителеві фізкультури директор. — Розповідайте, чому ви не з'явилися сьогодні на заняття.

— Хворів. Власне, погано себе почував, — швидко, не затнувшись, відповів Борщевський.

— І ви зверталися до лікаря?

— Так, мав намір піти до лікаря.

— Що ж вам перешкодило?

Настала коротка пауза.

— Що вам перешкодило, питаю?

— Не розумію, — дивується Вадим Самійлович. — Навіщо такі подробиці?

— Хоча б на те, що лікарської довідки ви не принесли. Це по-перше. А по-друге, чому ви нікого не попередили, що не будете на уроках фізкультури?

— Не додзвонився.

— Не додзвонилися і спокійнісінько пішли на базар? Борщевський пробує обуритись.

— Чого на базар? З якої речі на базар?

— Вам краще знати, з якої речі. Не я ж — ви полишили учнів напризволяще, забули, розумієте, що вони не тільки самі не навчатимуться, а й, іншим заважатимуть, користуючись відсутністю вчителя. От і поясніть нам, як це сталося.

Борщевський мовчить.

— І вам не соромно? — усовіщає директор.

— А чого мені має бути соромно?

— Як це — чого? Ви що, справді не розумієте ганебності свого вчинку чи придурюєтесь?

Вадим Самійлович, здавалося, тільки й ждав цього слова.

— Я прошу не грубіянити! — крикнув фальцетом. — Адже розмовляєте з учителем, а не з особистим шофером, тож підбирайте, будь ласка, ввічливі вирази.

Інший опам'ятався б, попросив би пробачення, але Ретязь не з тих, хто пробачається, тим більше боїться відповідальності за невдалі вислови, — спалахнув, мов сірник, і, різко підвівшись, відсторонив крісло, на якому сидів.

— Ви — учитель? Хто вам сказав, що ви учитель?! — крикнув уже по-справжньому і вийшов з-за столу. — Дезертир ви, а не учитель! Вчителі, розумієте, навчають дітей любити свій народ, Батьківщину, труд на благо народу і Батьківщини, знайомлять їх з останніми досягненнями науки, а ви покинули школярів напризволяще, ходите по базару в ролі ординарця Бели Софронівни і носите слідом за нею кошика з яйцями. Який ви після цього учитель?

— Я протестую!

Сухолясна в свій час завжди сідала неподалік від директора. Цього разу вона передчувала, мабуть, що Ретязь зачепить її у виступі, й обрала собі місце між учителів. Більшість не завважила цього — людей у залі багато, вісімдесят чоловік, — та коли Бела Софронівна крикнула: «Я протестую!» — і стала, катапультована власним гнівом, на рівні ноги, усі помітили, що вона в оточенні педагогів, які вчашали останнім часом до неї в кабінет.

— Я протестую! — повторила завуч.— Хто сказав вам, що Вадим Самійлович був зі мною на базарі, носив мого кошика? Це... Це неправда. Назвіть мені ім'я того, хто посмів пустити таку плітку, інакше... інакше я піду звідси.

Вона справді поривалася покинути нараду, та Ретязя не похитнув той рішучий намір.

— Ви спочатку дайте відповідь, чому уроки фізкультури ніхто не замінив? Як могло статися, що учні шостого класу самі не навчалися й іншим заважали? Це ваш прямий обов'язок, Бело Софронівно. Чому ви не прийшли до школи і не забезпечили нормальної роботи?

— Про те поговоримо окремо і не обов'язково тут. А зараз я вимагаю пояснити, хто бачив мене на базарі разом із Вадимом Самійловичем, хто пустив у школі плітку.

— Я бачив,— почувся в іншому кінці зали густий сумовитий голос.

— Ви? — присіла Сухолясна; вона будь-кому могла сказати, що то неправда, але Григорію Устимовичу не сміла, язик не повертався: горе цієї людини відоме усьому містечку, як відомо й те, що Каянюка рідко говорить, зате коли вже скаже, то правду.— Вам, очевидно, здалося. Ви, мабуть, обізналися.

— Ні, я не обізнався. Я бачив вас зблизька. І вас, і Вадима Самійловича. Сподіваюсь, не запідозрите, що виказав директорові з якоюсь корисливою метою. Я, як знаєте, користі для себе не шукаю. Але блюдолизів, як і страхополохів, не люблю. Від них найбільше зла на землі.

Ретязь тішив себе думкою, що йому не доведеться більше чути слово «протестую». Бела Софронівна приперта до стінки і нікуди вже не подінеться, змушена буде пояснити тут же, на нараді, чому так безвідповідально поставилася до своїх обов'язків. Але він поспішив тішитися: не встиг Григорій Устимович сказати своє слово-підтвердження, як Бела Софронівна поточилася і впала на руки вчителів, які сиділи поруч із нею.

Знялися охи та ахи, хтось просив, щоб принесли води, інший рекомендував винести непритомну на свіже повітря.

Коли гамір улігся трохи, директор закликав учителів до порядку. Хотів було продовжувати обговорення винесеного на нараду питання, та завважив раптом, що Бор-

пцевського немає в залі — пішов з тими, хто супроводжував Белу Софронівну. Завважив і завагався.

— Підождемо, поки Вадим Самійлович повернеться, чи перейдемо до іншого питання? — звернувся до педагогів.

Але не почув жодної відповіді. Це ставило його в незручне становище.

— Нерви нервами,— заговорив згодом,— а школа, розумієте, лишається школою. Ми не можемо миритися з таким безвідповідальним ставленням до своїх обов'язків, як це мало місце сьогодні. І тому я вважаю...— директор подумав мить і додав: — Вважаю, що Вадим Самійлович та й Бела Софронівна повинні дати з цього приводу свої письмові пояснення. Ну, а там уже видно буде, яких належить вжити заходів.

VIII

Вадиму Самійловичу нікуди було діватися: директор пригрозив не допускати його до роботи, поки не дасть письмового пояснення, чому не провів передбачені розкладом уроки. І Вадим Самійлович змушений був дати таке пояснення. Того ж дня наказом по школі Ретязь оголосив йому догану.

А від Бели Софронівни нічого поки що не було: Бела Софронівна хворіла.

Іван Остапович розумів: рано чи пізно повернеться завуч. Не уявляв тільки, на що вона надіється. Що мине час і директор пом'якшає, а то й зовсім простить їй провину? Хто знає, може, й станеться таке. Чесно кажучи, він не збирався дуже вже загострювати конфлікт із нею. Як би там не було, основний винуватець порушення Борщевський. Але ж Сухолясна сама напросилася. Вискочила, як Пилип із конопель: «Протестую!» Так ніби й справді ангел невинний, ніби у неї є якісь підстави протестувати.

Бела Софронівна хворіла цього разу довше, ніж будь-коли, а одужавши, ходила по школі з таким гордим і незалежним виглядом, ніби не вона винна в усій цій катавасії з Борщевським, а він, директор. Де там було ждати од неї пояснень, швидше навпаки: Бела Софронівна жде не діждеться, коли прийде і дасть свої пояснення директор.

Він не збирався, звичайно, робити цього. Думав, з часом усе перемелеться. Та ба, не перемололося. Сухолясна не

простила йому ні крику, ні пояснювальної записки з приводу прогуляних Борщевським уроків. Через день після її повернення на роботу Івана Остаповича викликали на бюро райкому і попросили пояснити, як це сталося, що школу два роки обкрадали, а директор не знав, чому в інтернаті, зразковій донедавна школі, немає дисципліни.

Ретязь сполотнів. Не тому, що мав звітувати такій високій інстанції. За час перебування на посаді директора не раз доводилося виступати на засіданні райкому. Але тоді мова йшла про успіхи в роботі очолюваного ним колективу, тепер питали про недоліки, про власні прорахунки. Та й неважко було догадатись, що питання ці — звичайна формальність. Райком поінформований уже про все, що сталося у школі, і поінформувала Бела Софронівна. А коли так, заява її не вичерпується тим, що почув оце з вуст секретаря райкому: в гніві вона написала, мабуть, усе, що чула про нього, на що здатна її хвороблива фантазія. Отож — геть усякі сумніви, побоювання. Діяти треба рішуче і її ж, Бели Софронівни, зброєю.

— В тому, що школу обкрадали, — відповів розмірено, не поспішаючи, — винен перш за все я. Не встановив справжнього контролю за надходженням продуктів і тим самим дав можливість злодіям оббирати шкільні комори.

— А ви певні, що крали тільки сторонні, ті, хто будував комори?

— Так, в цьому я певен.

— І чим можете потвердити?

— Ну, чим... Все має свої межі. Коли б крадіжка була надто велика, її помітили б.

— Не дуже переконливий доказ, — суворо сказав той, хто запитував. — Якщо крали двічі на місяць і ніхто про це не догадувався, то чому не можна було красти такими порціями щодня? Та й звідки вам знати, що злодії бували в коморах двічі на місяць? Адже крадіжку виявили не ви, а міліція?

Ретязь змушений був погодитись, і тому, коли мова зайшла про дисципліну в школі, в душі його не було вже тієї твердості, з якою мав він накинутися на Сухоясну.

— Я не сказав би, — почав він по довгій паузі, — що в інтернаті зовсім немає дисципліни, як це доповіли чи донесли райкомові.

Головуючому, мабуть, не сподобався натяк про донос, і він доволі-таки різко обірвав Івана Остаповича:

— А чим пояснити той факт, що у вас учителі дозволяють собі не виходити на роботу і нікого про те не попереджають? Як ви дивитесь на це як директор школи і як комуніст?

— Те, що дозволив собі вчитель Борщевський,— поодинокий випадок у нашій школі, він аж ніяк не може бути характерним для всього вчительського колективу. Ми суворо засудили той ганебний вчинок на нараді вчителів і зробили відповідні висновки.

— Хто це «ми»?

— Ну, весь педагогічний колектив.

— А хто, крім вас, виступав на нараді?

Іван Остапович зам'явся.

— Вчитель хімії Канюка,— відповів нетвердо.

— А ще?

— Бачите, обставини так склалися, що ми змушені були припинити обговорення цього питання.

— Чому?

— В процесі обговорення завуч школи знепритомніла, а без неї...

— У вас і до такого доходить? — знову не дав йому висловитись головучий.— І яка тому причина? Ваша грубість?

— Ну, чому ж моя грубість? Просто вчителі довели, що Борщевський ходив того дня з Белою Софронівною по базару, носив слідом за нею кошика. Отже, завуч знала, що він не на уроках, що уроки його ніким не замінені, і безвідповідально поставилась до цього. А коли її викрили, говорити було нічого, і вона вдала, що їй погано, аби уникнути сорому і зайвих пояснень.

— Завуч не вжила, кажете, своєчасних заходів. А ви чому не вжили їх? Хто у вас керує школою: завуч чи директор?

— Дозвольте, але це її прями́й обов'язок!

— Мова йде не про розподіл обов'язків,— підвищив голос головучий і вийшов з-за столу.— Мова йде про те, чому ви як директор і комуніст розвалили роботу школи, допустили до того, що вчителі можуть не з'являтися на заняття без поважних на те причин, а завуч використовує педагога в ролі прислуги і забуває, що в цей час діти не навчаються. Мова, зрештою, йде і про те, що ви як директор і комуніст не стоїте на сторожі інтересів дітей, дозволяєте обкрадати їх своїм і стороннім злодіям. Вам доручили керувати великим вчительським колективом, а ви,

замість того щоб керувати людьми, грубите їм на кожному кроці. Про це теж йдеться сьогодні. Усі вам не підходять, бачите. А про себе ви думали коли-небудь, Іване Остаповичу? Чи не допускаєте навіть такої думки, що не хтось, а ви не відповідаєте призначенню? Хвалилися весь час: школа у нас зразкова. А діти, між іншим, тікають з цієї школи,— натякнув він про Науменко.

Іван Остапович сів. Сів і головуєчий.

— Хто просить слова? — звернувся він до присутніх на засіданні комуністів.— Ви, товаришко Курило?

Завідуюча райвно говорила довгенько, та чогось важливого, тим більше вигідного для Ретязя, так і не сказала. Схоже було, що їй не хотілося образити Івана Остаповича, але боялася також образити і керівників району.

Більше ніхто не вступав.

— Які будуть пропозиції? — запитав головуєчий.

— Зняти з роботи,— рішуче рубонув хтось із членів бюро райкому.

Та одразу ж підвівся другий секретар, який відав школами, й почав доводити, що Іван Остапович давно працює на цій посаді, є в нього не тільки прорахунки, а й заслуги, що партійне стягнення, зрештою, виноситься йому вперше і тому, на думку другого секретаря, досить буде обмежитись оголошенням догани.

На тому члени бюро і зійшлися.

ІХ

Ретязь не залишав часу для сумнівів і роздумів. Того самого дня в інтернаті відбулося засідання місцевому, де вирішили скликати збори всього педагогічного колективу і серйозно поговорити про трудову дисципліну, про подальші завдання школи в налагодженні навчального процесу.

Після засідання директор покликав до себе завідуючу навчальною частиною.

— Де ваша пояснювальна записка? — запитав стримано, але без особливої приязні.

— Яка записка?

— Та, в якій ви мали пояснити, чому не вжили своєчасно заходів і не замінили уроки Борщевського.

Бела Софронівна прибрала суворого і навіть зневажливого вигляду.

— Я не писатиму такої записки.

— Чому?

— Обійдеться без пояснень.

— В такому разі я оголошую вам догану за зрив за-
пять, за сприяння порушенню дисципліни, за невиконан-
ня розпорядження директора.

Завуч застигла на мить, дивиться на Ретязя виповнени-
ми і страхом, і подивом очима.

— Не посмієте! — прорекла нарешті.

— Ні, посмію. І не лише догану оголошу, а й говорити-
му про вас на зборах. І говоритиму різко, без усяких
знижок на посаду. Ви розвалюєте дисципліну в зразковій
донедавна школі, а я мушу відповідати за вас? Не вийде,
Бело Софронівно, не на того натрапили...

Ретязь і справді скористався тим, що місцевком дору-
чив йому бути основним доповідачем на зборах, і обру-
шився на Сухолясну з властивою йому рішучістю і безце-
ремонністю. Навіть Борщевському менше перепаало, ніж
завучу, особливо в заключній частині виступу, коли ди-
ректор, хоч і обережно, натяками, дійшов висновку, що
всі незгоди і неполадки сталися в школі-інтернаті після
появи в ній Бели Софронівни.

Це була бомба, і збори сподівалися вже, що станеться
вибух. Тільки-но зійде директор з трибуни, одразу ста-
неться вибух. Але зала мовчала, здавалося, заціпеніла з
подиву.

— Хто просить слова? — нагадав головуючий.

Знову — мовчання.

— Я, — почулося десь аж із задніх рядів.

Іван Остапович (та й не тільки Іван Остапович) споді-
вався, що на трибуну вийде Сухолясна або принаймні
хтось із її прихильників. І раптом — незнайомий голос.
Ретязю аж не віриться: підвів голову, дивиться на ряди,
де пробирається той, що зголосився виступити.

То був учитель історії Іван Костевич Оберемок. Він
працює в інтернаті не більше двох місяців — прислали
з об'їзду замість Білоштана, якого взяли на партійну ро-
боту.

Нова людина завжди приносила нові принципи в шко-
лу, якщо й не зовсім оригінальні, то принаймні не такі,
як в усіх інших, погляди на людей та їх взаємини. Тому
виступ Оберемка цікавив усіх: і директора, і вчителів, і,
мабуть, цікавив більше, ніж виступ самої Бели Софро-
нівни.

— Нікого з нас не тішить,— спокійно, врівноважено почав свій виступ історик,— та й не може тішити той факт, що робота вчителів школи-інтернату стала предметом обговорення на бюро райкому і заслужила суворого осуду. Події, що мали місце в нашій школі, справді рідкісні і на щось інше не заслуговують. Рідкісні, звичайно, не в кращому, а в гіршому розумінні цього слова, і я цілком поділяю думку директора: колектив наш не може, не має права дивитись на все це крізь пальці. Але, оскільки про базарювання точаться розмови не перший день, воно само по собі втратило вже принаду. Сьогодні, товариші, мене здивувало інше. Щойно директор виступав і різко говорив про поведінку завідуючої навчальною частиною, про те, що робота школи-інтернату взагалі піддана суворій критиці з боку бюро райкому. І сьогодні ж в обласній газеті надруковано статтю, в якій на всі лади вихваляється Бела Софронівна як педагог, як чуйний товариш і друг дітей.

Вчителі загули, переглядаються між собою і питають, що то за стаття, хто читав її.

Головуючий змушений був закликати їх до порядку.

— Стаття так і називається,— продовжує історик,— «Друг дітей». І підписали цю статтю — хто б ви думали? — наші вчителі: Вадим Борщевський, Марина Приходько, Варвара Златоуст.

Оберемок робить паузу і звертається безпосередньо до директора:

— Вибачайте, Іване Остаповичу, але я в такій ситуації відмовляюся розуміти, на чісму боці правда: на вашому чи тих, хто підписався під статтею.

— А де та газета? Покажіть газету! — почувся голос із зали.

— Я не захопив її з собою,— пояснює історик.— Однак цьому легко зарадити: тут є бібліотекар, хай сходить і принесе.

Зала гула. Ретязь скористався можливістю й попросив слова.

— У мене є пропозиція,— сказав голосно і не без зловтіхи,— познайомитися тут же, на зборах, із статтею, обговорити її і зажадати від авторів пояснень, чим керували вони, вихваляючи завідувачку навчальною частиною. Якщо буде така потреба, можливо, доручимо групі товаришів підготувати відповідь на статтю Борщевського, Приходько і Златоуст.

Переважна більшість учителів висловилося за пропозицію директора. Інші мовчали. Мовчала і Сухолясна. Полява статті в такий час, та ще такого змісту, не просто вибила її з колії — приголомшила, мабуть. Так приголомшила, що вона не могла зібратися з думками і знайти якийсь порятунок — і для себе, і для тих, хто писав про неї.

А за газетою пішли, газету несли вже до президії. Ще мить — і вийде хтось на трибуну, читатиме вголос статтю, яка звучатиме в цій ситуації як звинувачення, як дотепний фейлетон. Немає сумніву, що кожне слово цієї статті викликатиме злостиві посмішки, а то й відвертий сміх.

— Іване Остаповичу,— Бела Софронівна надумалася зрештою і встала. Руки у неї помітно тремтіли, навіть щоки посіпувалися від страху чи безсилої злості.— Я... я протестую проти такої сваволі. Все-таки я жінка, і читати при мені з явно компрометуючою метою чийось похвалу в газеті — не тільки безсоромно, а й гидко з вашого боку.

— Стривайте,— перебив її Ретязь.— Хіба це моє особисте бажання? Це воля зборів. І потім, в даному випадку мова йде вже не так про вас, як про ваших колег, які пишуть до газети не те, що треба було б писати. Мова йде, зрештою, про принципові питання навчального процесу в школі-інтернаті, про місце вчителя в цьому процесі. Стаття ця — не якась там непорозуміння. Якщо хочете знати, саме вона й кидає світло на всі ті недоліки, які зробили нашу школу притчею во язицех. Так що приємно чи неприємно нам, а ми зобов'язані обговорити її.

— В такому разі я змушена буду залишити ці дивні збори.

— Не рекомендував би. Можете не сумніватися: тим гірше буде для вас.

Але завуч не стала слухати директора. Обернулася й демонстративно вийшла із зали.

— Читайте! — розпорядився Ретязь і сів на своє місце. Певен був: Сухолясна чула його розпорядження, однак не шкодував. Хай чує, хай знає, що з Ретязем не так просто змагатись.

Іван Остапович лишився вдоволений зборами і найбільше — істориком Оберемком.

«Ну й молодець, ну й молодець! — захоплювався директор вчинком свого колеги.— Хто міг би подумати: новий

чоловік серед нас, а так вдало підтримав, такий козир відшукав проти Бели Софронівни!.. Ха-ха! Завгорила, пішла із зборів. Сказано: волосся довге, а розум короткий. Та цього мені тільки й треба зараз. Це, може, якраз те, чого не вистачало, щоб ставити питання перед райвно про звільнення тебе з роботи».

Директор сідає за стіл, дістає з шухляди кілька аркушів паперу, не поспішаючи виводить у правому кутку: «Завідуючій Миропільським райвно тов. Курило Т. Т.». А трохи нижче, по центру: «Доповідна записка».

Будучи чоловіком досвідченим, згадав перш за все про рішення райкому, де робота вчителів школи-інтернату піддана суворій критиці, по можливості ширше зупинився на заходах, вжитих ним, директором, для налагодження дисципліни і навчального процесу в школі і вже потім торкнувся причин, які довели інтернат до рішення райкому. Щоб переконати завідуючу райвно, хто основний винуватець занедбання навчального процесу, дисципліни, Ретязь не посоромився похвалитися, якою була його школа до того, як появилася у ній нова завуч. Ну, а згадавши ім'я Сухолясної, не поскупився на фариби, як і на факти, які промовляли проти неї.

«Перший факт,— виводив він слово по слову.— Б. С. Сухолясна, на відміну від попереднього завуча і всупереч існуючим правилам педагогічного такту, хибно повела себе в оцінці роботи вчителів: одних захвалювала без будь-яких на те підстав, інших гудила або дозволяла іншим гудити. Я як директор спершу вважав це за звичайну помилку, не раз зауважував Белі Софронівні, та переконався незабаром, що все те не випадково: товаришка Сухолясна поставила собі за мету, захвалюючи, схилити на свій бік найбільш впливових вчителів і тим зміцнити свої позиції в школі-інтернаті. Неважко здогадатись, що така «політика» завідуючої навчальною частиною привела до розколу монолітно єдиного колись педагогічного колективу.

Другий факт. Керуючись тими ж принципами Б. С. Сухолясна закривала очі на порушення дисципліни з боку окремих учителів і найперше тих, на кого робила ставку. Про це красномовно свідчить її ставлення до поведінки вчителя фізкультури Борщевського.

Більше того, Бела Софронівна сама не раз була ініціатором порушення трудової дисципліни: після кожного критичного зауваження на її адресу по тижню, а то й

більше хворіла; коли ж на нараді вчителів було доведено, що товаришка Сухолясна безвідповідально ставиться до своїх обов'язків, і від неї зажадали пояснювальної записки, відмовилась писати таку записку, за що їй винесено догану».

Ретязь не поспішав. Пригадував, обмірковував і старанно розписував на папері усе, що знав про Сухолясну компрометуючого. Найдовше потів, звичайно, над подією останнього дня: адже ота газетна стаття, реакція колективу і Сухолясної на статтю — напрочуд вдалий епізод, щось на зразок давно розшукуваної кульмінації для незавершеного твору.

«Оскільки товаришка Сухолясна мала вже стягнення, — робив висновок директор, — а також у зв'язку з тим, що вона дискредитувала себе в очах педагогічного колективу школи-інтернату і не може більше керувати цим колективом, бути авторитетом для нього, — в інтересах школи, налагодження навчального процесу в школі-інтернаті пропоную усунути Б. С. Сухолясну з посади завідуючої навчальною частиною...»

Іван Остапович перечитав доповідну записку і лишився задоволений нею. Він знав, певен був: після такої доповідної керівник школи не лишається, не може лишитися на тій посаді, яку він посідає. А це основне, в чому треба було переконати завідуючу райвно.

Х

За колотнечею, що знялася в школі після базарювання Бели Софронівни та Борщевського, вчителі — а найперше директор — незчулися, коли минула третя чверть і настав час поговорити на педраді про успішність учнів.

Щоб не звертатися зайвий раз до завуча, Ретязь дав розпорядження секретарці повідомити кожного керівника класу, аби підготувався і виступив на педраді із звітом. Зумисне затримувався після занять у школі, знав, комусь щось треба буде од нього, хтось зайде. Серед відповідальних за класи педагогів не всі досвідчені, є й новачки.

До нього й справді зайшли напередодні засідання, але не вчителі — старша вихователька.

— Завтра педрада, — почала вона якось непевно, — мова йтиме про оцінки учнів...

— Ну то й що?

— Боюсь, вас можуть ввести в оману.

Іван Остапович відірвався од паперів, які гортав, дивиться на неї заінтриговано.

— Хто?

— Та... є такі. Ходять у визначних педагогах, а роблять явно антипедагогічні вчинки.

Директор і зовсім розгубився в своїх здогадках.

— А все-таки, про кого йде мова?

— Про Лідію Дмитрівну.

«Оп як!» — мало не вигукнув Ретязь, проте стримався і тільки ширше одкрив здивовані очі.

— Що ж вона робить такого антипедагогічного?

— Завищує оцінки.

— Ви були у неї на уроці?

— Ні. Звіряла оцінки, виставлені Лідією Дмитрівною в журналі і в щоденниках учнів п'ятого «А». Картина, скажу вам, просто жахлива: в щоденники, виявляється, ставляться одні оцінки, а в журнал — інші.

— Як це — інші?

— Дуже просто. В щоденниках є погані, і чимало поганих, а в журналі тільки четвірки, п'ятірки, іноді — трійки.

«Хто надоумив її робити звірку? — гризе Івана Остаповича невідступна думка.— Чию волю виконує старша вихователька? Невже Бели Софронівни?»

— Знаєте що,— знаходиться він парешті,— виступіть із цим спостереженням на педраді. Завтра йтиме мова про оцінки, це якраз доречно буде.

Старша вихователька пригнулася за столом, малює на чистому аркуші паперу, що лежав перед нею, якісь візерунки.

— На педраді я, мабуть, не наважусь виступити.

— Чому?

— Ну... Ви директор, вам зручніше.

«Ясно,— вирішує про себе Іван Остапович.— Спровокувати хочете. Надумали посварити мене ще й з Лідією Дмитрівною. Не вийде, голубчики, не вийде. Раз на те пішло, я вас посварю з нею».

— Даремно так думаєте,— говорить уголос.— Що ж я, по-вашому, за всіх і все повинен робити? А ви для чого?

— Я ж вам підказую.

— Треба учитися самому виступати, а не підказувати іншим. Ото буде найбільш педагогічно, Галино Юр'івно.

Не знав, образилася чи просто не мала чого сказати на його зауваження, але не радила більше. Скористалася нагодою і вийшла з кабінету.

Марно було сподіватися, що Галина Юр'ївна послухається й виступить на засіданні педради. І все-таки директора цікавило: виступить чи не виступить? Через те, мабуть, і він пропозицію заслухати і обговорити спочатку звіт керівників перших — сьомих класів.

За п'ятий «А» звітував Іван Костевич Оберемок. Успішність учнів була цілком пристойною, і тому, коли Іван Костевич закінчив, охочих обговорювати його звіт не знайшлося. Директор нагадав раз, вдруге — мовчати.

— Невже у п'ятому «А» все так гаразд? — дивується Ретязь. — Галино Юр'ївно, ви теж нічого не скажете нам?

Старша вихователька почервоніла і в'яло, неохоче підвелася з місця.

— У мене є деякі сумніви щодо оцінок п'ятого «А».

— А ви виходьте сюди, — захоочує директор. — З трибуни зручніше говорити, та й нам краще слухати.

Галині Юр'ївні нікуди було діватися. Вийшла і повторила те, про що розповідала в кабінеті директора.

Поки вона сходила з трибуни, сідала на своє місце, в залі стояла тиша. Іван Остапович теж не поспішав, ждав.

— Лідіє Дмитрівно, — звернувся перегодя, — ви можете пояснити, чому у вас у щоденниках одні оцінки, а в журналі інші?

— Будь ласка.

Кучерук без запрошення вийшла і стала неподалік від столу, за яким сидів директор.

— Я-то можу пояснити, — звернулася до зали. — А чим пояснить Галина Юр'ївна свій вчинок, не знаю. Кожному присутньому тут відомо: для одного учня погана чи задовільна оцінка — закономірне явище, для іншого — випадкове. Так от, у журнал я ставлю лише закономірні оцінки, а в щоденник — усі, й випадкові. Більше того, коли є бодай невеличка надія, що непоправний двієчник хоче виправити двійку, теж можу не ставити оцінку, і не тільки в журнал, а й у щоденник. Це моє право — право індивідуального підходу до учнів, один із засобів спонукання їх до навчання. Можу запевнити вас: це дає хороші наслідки. Людяність завжди була і буде найкращим засобом заволодіння людським серцем, тим більше — серцем дитини.

Як бачите, я робила це не в своїх інтересах. Мною керував здоровий глузд, в усякому разі, бажання розвинути в дітях почуття обов'язку, відчуття сорому за свою лінь чи необачний вчинок. А що керувало Галиною Юр'івною, коли вона попри всю свою зайнятість знаходила час і звіряла всі учнівські щоденники з класним журналом? Адже і легше, і простіше було б підійти до мене і запитати, чому я так роблю і навіщо роблю.

— Смак буде не той,— почувся голос із зали.— Жінці хотілося підсидіти і потішитись підсиджуванням, а ви рекомендуєте їй всього-на-всього задовольнити цікавість.

Директор лишився вдоволений обома виступами.

На цьому, може, слід би було поставити крапку, перейти до обговорення успішності шостих класів, та Іванові Остаповичу здалося, що сказано не все.

— Якщо хочете знати,— зауважив він підкреслено серйозно,— процент успішності учнів нашої школи знизився в цій чверті. І знизився відчутно.

— А може, він просто став трішки реальніший? — почувся голос із зали.

— Як то реальніший? По-вашому, досі він був нереальний?

— Є така підозра,— підвівся той, хто питав.— Я не хочу сказати тим, що Лідія Дмитрівна зумисне завищує оцінки. Але в школі існує така тенденція: робити все, доцільне і недоцільне, аби процент успішності не падав і, крім всього, був вищий, ніж у сусідів.

Закид стосувався конкретної особи — Бели Софронівни Сухолясної. Вона як завуч орієнтувала нібито педагогів за всяку ціну не спускатися нижче умовного нуля. Але Ретязь не став зловживати цією знахідкою. Сухолясна Сухолясною, але, крім неї, є ще й честь школи, отже, і його, директорова, честь.

Спростування прозвучало начебто переконливо. І все-таки Івану Остаповичу хотілося, аби закид цей був спростований не тільки ним.

— Ще хтось бажає виступити? — звернувся до педагогів.

— Я.

Це була викладач російської мови і літератури Марина Львівна Приходько.

— Прошу.

— Я, товариші, погано почуваю себе,— здалеку почала

Марина Львівна,— тому вибачайте, коли говоритиму неклад: не можу сидіти більше, мушу йти додому.

— Ви з приводу виступу Лідії Дмитрівни? — уточнив директор.

— Ні. Збори, на превеликий жаль, нечасто бувають. Я хочу скористатися присутністю вчителів і винести на обговорення одне важливе побутове питання.

— Чекайте,— підвівся директор,— але ж у нас не збори. І обговорюємо ми не питання побуту, а успішність учнів.

— Саме про це я й хочу сказати, Іване Остаповичу. У нас тільки й чуєш: інтереси учнів, школи. А коли ж ми говоритимемо про інтереси вчителів? Всі знають: я в інтернаті не перший рік, знають, скільки сил і здоров'я віддаю школі, а коли доходить до того, кому давати путівку, лишаюся поза увагою місцевкому.

— Марино Львівно,— не втерпів Ретязь,— ще раз нагадую: у нас не засідання місцевкому. Йде засідання педради, обговорюється питання успішності учнів. Невже ви не розумієте, що ми не можемо припинити засідання педради і вести зараз розмову, кому дати путівку?

— А я вимагаю, Іване Остаповичу. Що це таке вренгі-решт? Доки у нас так байдуже ставитимуться до людей?

Директор побачив: сам він нічого не вдіє з нею, треба звернутися до колективу. Та тільки-но заїкнувся про порушене вчителькою питання, як на лівому крилі почулося одразу кілька голосів:

— А чому не дати висловитися жінці? Адже вона хвора.

— Ви боїтесь втратити путівку? — пішла на відвертість Марина Львівна і тим остаточно позбавила директора бажання опиратися її наміру.

— Гаразд, говоріть,— рішуче сказав він Приходько і, опустившись на стілець, обхопив обома руками стрижену під бок голову.

«Боже,— мучиться думкою,— і це — мої кадри. Куди ж я дивився? Кого набрав у школу-інтернат?»

ХІ

Досі він усім хвалився, що енергії у нього хоч одбавляй, що здоров'я на сто років вистачить. А це повернувся додому, сів на стілець і відчув себе стомленим. Не просто стомленим — якимсь розклеваним, зовсім розбитим. Здали-

таки, не витримали нерви. Та й де їм витримати, коли така колотнеча пішла у школі. Подумати тільки: якась Приходько сміла перервати засідання педради, виплакувати пугівку. Коли це було таке, щоб йому, Ретязеві, сміли перечити, щоб так нахабно поводитися з ним? Відколи пам'ятає себе, припаймні директором, ніхто не відважувався піднести проти нього голос. І на тобі: знайшлися незадоволені, пішли нарікання і навіть зухвалі порушення трудової дисципліни.

Що це таке? Звідки це в його школі? Від Сухолясної? Можливо. Поки її не було тут, і школа була як школа, і вчителі як учителі. Ніхто і гадки не мав мутити воду. А проте... проте не віриться, щоб такі перебіни залежали тільки від Сухолясної. Є тут щось важливіше, а може, й страшніше від особи Сухолясної. От тільки що? Сам він, здається, яким був, таким і залишився. І час нічого не змінив у людях. Та й люди... Так, так, і люди не мінялися за ці два роки. Як підбрав їх на власний смак і розсуд, так і є. Може... Стривай, стривай. А чи не в тому вся заковика, що Бела Софронівна потрапила у рідну їй стихію, на підготовлений його ж руками плодоносний ґрунт? Ну звичайно! Вголос він ніде не говорив про це, але на ділі підбирав кадри за вивіреном принципом: з дурними легше працювати, ніж із розумними, розумникам, які не визнають авторитетів, не місце в його школі. І от якщо не став, то стає жертвою власного принципу: його, Ретязевим, кадрам,— коли не всім, то принаймні прихильникам Бели Софронівни,— здалося, що завуч має більшу вагу в школі-інтернаті, ніж директор, і вони поміняли орієнтацію. Недарма ж зміна ця особливо відчутна після засідання бюро райкому. Логіка тут проста: оскільки райком став на бік Сухолясної, а не Ретязя, значить, Ретязь не є вже особа номер один у школі-інтернаті. А коли так, навіщо ж на нього орієнтуватися? Орієнтир — Сухолясна!

Ганьба, розумієш. Сором і ганьба! Як він міг не подумати про це, якого дав маху! Адже знав, Сухолясна хвалиться дружбою з відповідальними людьми району. На що він надіявся, коли брав її в помічники? Що підтримає, возвеличить його в їхніх очах? Еге, жди, не на ту натрапив. Сліпцеві, мабуть, тільки й не видно було, чого вона пнеться у завучі, навіщо прибирає з дороги Гордієнка, Кучерук.

А вчителі?.. Друзі, називається. Хай уже Борщев-

ський, Приходько, Златоуст перемахнули у табір Сухолясної не думаючи. А Олекса Бевзь, а географ Дейнека? Так клялися свого часу в дружбі, цілувалися під градусами, а побачили, що барометр показує нижче нуля, проміняли на Сухолясну, зреклися і директора, і дружби з директором.

Ну що ж, це добре, що він з'ясував собі обстановку. Раз таке діло, п'яких більше зволікань. Удар має бути рішучий і точний: по Белі Софронівні Сухолясній. Не буде в школі Сухолясної, всі інші вдаватимуть, що ніколи й не виступали проти директора, були й лишаються його щирими прихильниками... Завтра ж піде в райвно, нагадає про свою доповідню. Вимагатиме, щоб не відкладали її у довгий ящик, а огинатимуться, поставить питання руба: або він, або вона! Брешуть, не вистоять, змушені будуть вживати якихось заходів і нічого іншого не придумують, як прибрати когось із школи-інтернату. А коли вже стане так питання, перевагу дадуть йому, а не Белі Софронівні. Хто вона, щоб змагатися з Ретязем, які в неї заслуги перед інтернатом? Може, будувала оці світлі й заглиблені корпуси, на які всі дивляться тепер із замилюванням, може, гасала по всій області і обставляла кабінети? Не було її тоді тут. Це його, Івана Остаповича, заслуга. І коли наполягатиме як слід, перевагу віддадуть йому, директорів Ретязю, а не завучу Сухолясній.

Вранці, простуючи до школи, згадав, що непогано було б іти в райвно із своєю кандидатурою на місце Белі Софронівни. От тільки кого він може порекомендувати? Канюка не підходить на це діло, занадто похмурий і пасивний, надірваний життям чоловік. Оберемок молодий, крім того, зовсім недавно в школі. Хіба Кучерук? Стривай, а чому б і справді не порекомендувати Кучерук? Проти неї як завуча ніхто не заперечуватиме. А для Сухолясної це буде дуля з маком. Під самісінький ніс!

Отож лишається одне: заручитися згодою Лідії Дмитрівни. Рано? А-а, не буде пізно. Лідія Дмитрівна — не Бела Софронівна, розповідати кожному зустрічному не стане.

Розмова відбулася того ж дня. Щоб не викликати зайвих підозр, Іван Остапович сам підійшов до Кучерук і попросив її заглянути до нього в кабінет.

— А може, я після уроку зайду? Зараз дзвінок буде.

— Нічого, я вас не затримаю.

Обіцянка не зовсім підтвердилася.

Посадовивши вчительку в крісло, що стояло обіч столу, Іван Остапович сів проти неї на стілець і почав розмову здалеку, неквапливо: довідався про здоров'я доньки, поцікавився, хто глядить її, як ставиться до цих змін у родині молодий батько, а вже потім перейшов до діла.

— Догадуєтеся, про що я хочу говорити з вами? — запитав зненацька і хитро подивився на Лідію Дмитрівну прискаленими очима.

— Скажете.

— Я свого часу злегковажив, послухався Бели Софронівни і звільнив вас із посади вчителя. Зізнаюсь: каюся тепер і хочу виправити свою помилку.

— По-моєму, ви уже виправили її.

— То ще не все, Лідіє Дмитрівно. Хочу запропонувати вам обов'язки завуча школи-інтернату. Як ви дивитесь на це?

Кучерук вдає, ніби не розуміє його.

— У нас же є завуч.

— Є. Але скоро не буде. Ви самі бачите: Бела Софронівна не прийшла до двору. З її появою в інтернаті стільки нещастя звалилося на нашу голову, що нічого іншого не лишається, як просити, нехай іде собі з богом.

Лідія Дмитрівна мовчить.

— Не можна так, Іване Остаповичу, — озивається зрештою.

— Чому не можна?

— Схоже, що ви сватаєтеся до мене при живій жінці.

Директор весело сміється.

— Розлука з Белою Софронівною все одно неминуча. Так що не бійтеся, гріха не буде. Та й не збираюсь я вимагати вашої участі в цім ділі. Просто хочу заручитися згодою.

— І потім хвалитися в райвно, що я дала згоду?

— Не обов'язково.

Вчителька заперечливо хитає головою.

— Не можу, Іване Остаповичу. Це буде нечесно з мого боку. І потім, у мене дитина, не потягну я цієї роботи.

— А коли я пообіцяю, що її буде вдвічі менше?

— Що з того, що ви пообіцяєте? Моя робота від мене не втече.

— При бажанні все можна зробити. Раніше я справді переобтяжував завуча роботою. Тепер значну долю її візьму на себе, перекладу на інших. Аби тільки порядок був у школі.

Він починає пригадувати, як було колись, і пригадує, звичайно, тільки втішне, тільки хороше. Та Лідія Дмитрівна не поступається. Зрештою їй набридло слухати директора, і вона частіше почала поглядати на годинник.

— Ну, добре,— невесело погодився Ретязь.— Тішу себе надією, що ви подумаєте ще про це.— Він підвів очі й уважно подивився на вчительку.— Сподіваюсь, розмова паша залишиться між нами.

— О так. Про це ви могли б і не нагадувати. Я, здається, не відзначалась зайвою балакучістю.

Невдача не охолодила директора. Того самого дня, одразу ж після розмови, поїхав у райвно. Буде він зважати на те, згодна чи не згодна Лідія Дмитрівна. Скаже, є ким замінити Белу Софронівну — і все. А допитуватимуться, можна й признатися. Аби тільки Белу Софронівну прибрати з дороги, Лідія Дмитрівна нікуди не дінеться, Лідію Дмитрівну вламає потім.

Завідуюча райвно заглядила його на порозі і схоже, що зраділа.

— О, про вовка помовка, а він тут.

— Щось не відчуваю вашої помовки,— не спокусився на жарт директор інтернату.— Два тижні, як подав доповідну, а від вас ані словечка.

— Буде, не турбуйтеся,— загадково відповіла завідуюча.— Чи зрадієте тільки тому словечку?

Директор насторожився.

— Як це розуміти: вам замало фактів, наведених у доповідній записці, чи, може, за моє жито мене ж хочете й побити?

— Не знаю, голубчику, як воно обернеться. Чого не знаю, того не знаю. Одне тільки скажу: не лише ви подали заяву, чи то пак — доповідну. Бела Софронівна теж подала її, і не нам, а в облвно. Так що готуйтеся до перевірки. Днями приїздить спеціальна комісія, розбиратиме, хто з вас винуватий.

Іван Остапович всього наслухався за останні півтора-два місяці, до всього вже, здавалося, звик, але така новина і його приголомшила.

— Значить, моєї доповідної ніби й не було? — спохмурнів він.— На мою доповідну ніхто не зреагував, а на її — висилають цілу комісію. Це що, змова проти мене?

— Посоромтеся людей, голубчику. Невже ви думаєте, що для нас інтереси кращої школи в районі менше значать, ніж інтереси Бели Софронівни? Просто не встигли

ще розглянути вашу доповідну і дійти якогось висновку, як нам повідомили, що на вас є заява і писала ту заяву Бела Софронівна. Уявляєте ситуацію? Довелося сказати, що на неї теж є заява, ну, і як наслідок цього — комісія. Самі хочуть розібратися, що робиться в школі-інтернаті.

Невелика це вітха — комісія, тим більше для нього, Ретязя. Вважався колись кращим директором, брав участь у багатьох засіданнях і комісіях, а це дожився: самого їдуть перевіряти, хочуть розібратися, що робиться в його школі. І все-таки... все-таки хай їдуть, хай перевіряють. Правда на його боці. Ніякі комісії йому не страшні!

ХІІ

Сніги станули швидко, і в Мирошлілі порівняно рано запахло весною. Коли б не холодні й доволі-таки сильні, часто буряні вітри, містечко давно б уже було схоже на вигрітий сонцем вулик. У дворах гасала б криклива малеча, в садах і на городах поралися б коло дерев чи на грядках дорослі. Та поки що тільки школа й нагадувала мешканцям Садової вулиці, що прийшла весна, а з нею особливе, весняне пожвавлення.

Кінець чверті — завжди напружена, неспокійна пора. Роботи усім вистачає. Учні ждуть, що їх питатимуть, і тому сумлінно, як ніколи, може, старанно готуються до уроків, вчителі хочуть побільше опитати на уроках, потім засиджуються допізна за робочим столом, ламають голову, які оцінки вивести за чверть. Основне в їхнім ділі — не погасити того вогника, який підігріває в дитині цікавість до предмета і — ніде правди діти — робить її прихильною чи неприхильною до вчителя. Оцінка відіграє не останню роль. Вона може зробити учня передчасно заспокоєним, а потім — і самовпевненим, нею легко пригасити, а то й зовсім погасити той благословенний вогник, але можна й роздмухати його. Все залежить від уміння вчителя, від того, чи знає він учня, чи любить свою роботу.

А проте кінець чверті — пора не тільки турбот. Якщо не для всіх, то для більшості вона і пора приємних сподіванок. Одні тішаться хорошою успішністю, наслідками своєї роботи, інші ждуть не діждуться канікул, маючи намір весело провести час, а може, просто відпочити, побути у колі знайомих і рідних. Через те школа якось по-

іншому гула в ці дні, кожен був чимось заклопотаний і, як всякий заклопотаний, мав і жвавий, і збуджений вигляд.

Один директор ходив похмурий, невдоволений. Здавалося, ніщо не цікавило його зараз — ні успішність учнів, ні турботи вчителів. Нерідко запізняювався або, навпаки, приходив удосвіта, немовби зумисне з'являвся на роботу тоді, коли менше людей вештається по коридорах. Два дні уже не дає секретарці спокою, ганяє то в один, то в другий кінець. А це забрав протоколи зборів та засідань за останні сім місяців і повелів нікого не пускати до нього, поки сам не вийде.

Сидів, зачинившись у кабінеті, до кінця занять, пообідав і знову повернувся на своє місце. Секретарка покрутилася трохи в приймальні і, бачачи, що директор не поспішає залишати школу, наважилася потурбувати його.

Ретязь стояв коло вікна, дивився на людей, що клопоталися на протилежному боці вулиці, біля щойно поваленого вітром паркана.

— Я не потрібна вам більше? — запитала з порога.

— Ні. Можете йти. А втім, — передумав він раптом, — зачекайте, є одне доручення.

Секретарка причинила за собою двері, жде, насторожена. Знала, дасть таке доручення, що й до вечора не вибереться додому.

Директор, як на те, не поспішав.

— Ну й буря знялася, — сказав, простуючи до столу. — Отакий міцний паркан і, ніби тріску, викинуло на дорогу. Коли вже вона стихне?

— Не скоро.

— Чому ви так думаєте? — глянув підозріло.

— Я з півдня, Іване Остаповичу, з риболовецького роду. А рибалки на бурях розуміються. Цей вітер називається у нас левантом — вітер зі сходу. Якщо вже задув отакий буряний, три доби дутиме. Ну, а не стихне на третю, тоді хіба що на шосту вгамується.

— Не може бути, — дивується Ретязь. — Не на четверту, не на п'яту, обов'язково на шосту стихає?

— Навесні вітри, як правило, приносять за цей час грозу, а гроза — тишу. Та коли немає грози, раніш шостої доби левант не стихає.

— Дивно, — усе ще не вірить директор. — Ніколи не подумав би, що стихія має якусь закономірність.

— Для вас, може, і дивно це. Ви не жили на березі моря, не приглядалися, звідки і як довго дме вітер. А ми приглядалися, тривожились, коли заходило на бурю. Од неї залежало життя батька, який плавав у морі, а відтак і наше життя.

Ретязь мовчить, роздумує. Схоже, ніби дошукується чогось у своїй пам'яті і ніяк не може дошукатися. Зрештою згадав, що секретарка жде його розпорядження, і поспішив відрядити її.

— Не забудьте попередити вранці бібліотекарку, хай нікуди не відлучається завтра. Вона мені дуже потрібна.

Чи довго рився у документах, не знає. Помітила тільки, що другого дня директор прибув до школи не такий, як учора, позавчора. А коли бібліотекарка принесла невдовзі газету, в якій писалося про Белу Софронівну, і зовсім підбадьорився, повернув те, що не треба йому, секретарці, решту замкнув у себе в столі й пішов твердою ходою на уроки.

Комісії не було ще кілька днів, а коли вона з'явилася, від директорової певності, а тим більше бадьорості й сліду не лишилося: в числі членів комісії був підполковник міліції, як виявилось потім, працівник обласного відділу по боротьбі з розкрадачами соціалістичної власності.

«Чого це він? — злетіла і тенькнула в душі тривожна думка.— Невже кляуза Бели Софронівни стосується не лише об'явно, а й міліції? Але з якої речі — міліції? І чому саме відділу по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності?»

Ретязю, певно, не видно було, а сторонні бачили: хвилюється директор; коли запрошує когось сісти — аж надто уклінно, запобігливо, коли посміхається — якимось неприродно, немовби оскалюється. Удає, що розмовляє з усіма, а очима косить здебільшого на підполковника: хто він? Чого приїхав?

Голова комісії не став зловживати його терпінням.

— Догадуєтесь, чого ми прибули до вас? — глянув прищуреними, з селянською хитринкою очима.

— Та догадуюсь.— Іван Остапович тепер уже не крадькома — відверто подивився на підполковника.— Але, признатися, й не зовсім.

— Надійшла заява, в якій люди скаржаться, що ви, Іване Остаповичу, грубо поводитесь із підлеглими, незаслужено оголошуєте догани, ну і...— голова зробив паузу, кинув погляд на підполковника, — і зловживаєте владою;

гроші, відведені на упорядкування шкільного подвір'я, використали нібито на будівництво власної хаги.

«Ого, куди наші зайшли!» — подумав директор і, дивно, одразу ж відчув, що він анітрішки не боїться комісії, що той тягар, який лежав до останньої миті на душі, звалився раптом і дав можливість розправити плечі.

— Я знаю, хто ці люди, — спокійно пояснив комісії. — І тому анітрішки не дивуюся, що їм прийшла в голову думка звинувачувати мене в таких страшних гріхах. Навпаки, дивно, як це вони не додумалися до гіршого, наприклад, що я служив у поліції або зарізав з ревнощів дружину і вдаю з себе добропорядного чоловіка. А втім, як знати, може, в заяві і таке є?

Дехто з членів комісії посміхнувся.

— Жарти жартами, — обізвався підполковник, — а вам доведеться показати, куди витрачені кошти, виділені на впорядкування подвір'я.

— Не тільки покажу, документально доведу. Крім того, можу звести вас із людьми, які виконували цю роботу.

— От-от, оце мені й треба.

Іван Остапович вийшов до приймальні і наказав секретарці покликати завгоспа та головбуха. Тепер він, як ніколи, схожий був на директора: розпоряджався впевнено, не боявся, що його хтось ослухається. Та й перед комісією тримався вільніше.

Коли представник обласного відділу по боротьбі з розкрадачами соціалістичної власності вийшов, супроводжуваний завгоспом та головбухом, Ретязь і зовсім відчув себе господарем.

— Зізнаюсь, — не без похвальби сказав іншим членам комісії, — як довести, що я не був грубий з учителями, не уявляю. Очевидно, доведеться вдатися до самих учителів, що вони скажуть. Як директор я вимогливий і через те інколи буваю суворий — це правда. А щоб грубий — такого за собою не помічав. Що ж стосується доган, оголошених учителеві фізкультури і завучу школи, то ось... — Він одімкнув стіл, добув звідти цілу купу документів й рішучим жестом поклав їх перед комісією. — Будь ласка, тут є все, що вам треба, і в бездоганній послідовності...

Голова комісії підозріло зиркнув на нього, потім — на документи.

— Ну що ж, — сказав і дивно якимось стенув плечима, — раз таке діло, почнемо з доган. Ви можете відвести нам робоче місце?

— Звичайно. Хочете, лишайтесь в моєму кабінеті.

— Та ні,— поспішив заперечити голова комісії.— Нам доведеться викликати людей, незручно буде у вашій присутності питати їх, грубий ви чи не грубий.

— І то правда.

...Бела Софронівна ніяк не могла второпати, на чьому боці комісія, яку політику веде вона, переглядаючи документацію, бесідуючи з людьми. Кого не запитає — і прихильників своїх, і неприхильників,— усі знизують плечима, ніби змовившись, повторюють одне і те ж: «А хто його знає. Про все питають: як живу, як працюю, чи сприяє загальна обстановка в школі успішності учнів, за своєю предметів, як ставиться до мене як учителя керівництво школи, допомагає поліпшити навчальний процес чи, навпаки, шкодить».

«Навіть так? — ловить себе на думці завуч.— А хто ж це, по-їхньому, шкодить: я чи директор? І чому до цього часу не кличуть? Вчителів коло десятка було вже на бесіді, а мене не кличуть... Просто дивно. Адже я подавала заяву. Мали б у першу чергу поговорити».

Її покликали-таки, але покликали тоді, коли комісію не цікавили вже чиїсь свідчення.

— Так от, Бело Софронівно,— сказав після деяких формальностей голова,— ми уважно вивчили порушені вами питання і прийшли до загального висновку: догану оголошено вам правильно...

— Як правильно? — не дослухала до кінця й завертілася, розглядаючись на всі боки.— Дозвольте, як це правильно? Адже він... Я все-таки завуч, директор мав би дбати про мій авторитет у школі, а не ганьбити мене перед усім колективом.

— Про авторитет вам слід було дбати перш за все самій,— спокійно пояснив їй голова комісії.— І в школі, до речі, а не на базарі. Директор зобов'язаний був говорити на зборах про ваше несумлінне ставлення до своїх обов'язків. Розмова на тому, можливо, й припинилася б, коли б ви своєчасно опам'яталися і визнали свою провину. Але цього, на жаль, не сталося. І потім... втеча з учительських зборів. Хіба це достойно завуча?

Бела Софронівна не встигла зібратися з думками й сказати щось,— до неї звернувся інший член комісії:

— А як вам стало відомо, що директор витрачав виділені для упорядкування школи кошти на будівництво власної хати?

Підполковник сидів трохи осторонь від усіх інших і видався Белі Софронівні сердитим, чимось невдоволеним.

— Я тоді не працювала в інтернаті. Мені повідомили інші люди — ті, хто бачив, як це робилося.

— Хто?

— Цього сказати не можу. Я дала слово честі не розголошувати імен очевидців навіть слідству.

— А ви член партії?

— Так.

Підполковник подивився на неї зацікавлено і, не зводячи очей, сказав:

— Знаєте, якщо підходити до ваших вчинків серйозно, то вас треба притягти до відповідальності, принаймні по партійній лінії.

Суворість цієї людини не обіцяла чогось хорошого. Але Бела Софронівна не злякалася.

— Ви так думаєте? — запитала не без зловтіхи.

— Не тільки думаю — наполягатиму на цьому. У вашій заяві, шановна, немає й на макове зерно правди, а ви зірвали мене з роботи, примусили шукати розкрадачів соціалістичної власності там, де ними й не пахне. Це, коли хочете знати, наклеп, а за наклеп доведеться відповідати.

— То ще побачимо, хто і за що відповідатиме, — в свою чергу пригрозила Сухолясна й демонстративно одвернулася.

XIII

Іван Остапович не сумнівався: доповідна, що її подала вже комісія на ім'я завідуючого облвно, не пошкодить його кар'єрі. Навпаки, вона повинна зміцнити позиції директора Миропільської школи-інтернату. Не міг же Андрій Андрійович говорити одне, а доповідати інше. Та й настрої Белі Софронівни багато важить. По всьому видно: переміг у тім двобої він, Ретязь.

І все-таки нема-нема та й вигулькне тривожна думка: «А що, коли в облвно інакше подивляться на їхні взаємини з Сухолясною?» Вигулькне і повіє холодком на душу. Через те, коли подзвонили і сказали, що він має їхати у складі делегації вчителів вивчати досвід передових шкіл Кіровоградщини, Іван Остапович не подумав навіть,

на кого лишає інтернат і що буде тут, в інтернаті, за ті два тижні, поки він вивчатиме досвід інших шкіл,— одразу ж і охоче погодився їхати.

Раділа, випроводивши директора, і Бела Софронівна. Зборів, нарад, правду кажучи, перші кілька днів не проводила, не було з того приводу і голосних розмов. Але кожен, хто зустрічав завідувачу навчальною частиною в класі чи на коридорі, помічав, не міг не помітити, як вона помолоділа за ці дні. Постава не по літах горда і незалежна, хода рішуча і така тверда, що бідний паркет не те що скрипить, болісно випискує під нею. Про погляд і говорити нічого: він був швидкий і всевидючий, як у молодій орлиці.

— Що це має означати? — показала на неї Валентина Іванівна.

Лідія Дмитрівна пождала, поки завуч сховається в класі, й непевно стенула плечима:

— Не знаю. Можливо, є приємні новини з облвно, а може, просто вільніше дишеться жінці без Ретязя.

— Ну, що вільніше, це видно не тільки по Белі Софронівні, а й по її друзях. Помітила, як увиваються коло неї, як часто заглядають до її кабінету?

— А хіба до цього рідко заглядали?

— Не кажи, рідше і не цілими групами. Учора після занять була, мабуть, якась нарада: всі бігли туди, аж спотикались.

Кучерук зміряла свою подругу усміхненим поглядом.

— А ти й додивилась. Чи не спеціально залишалась, бува?

— Може, й спеціально. Хіба нас має усе це обходити?

— А чом би й ні? Вони й без нас упораються одне з одним.

Розмова ця точилася вранці, після першого уроку, а на великій перерві Бела Софронівна заглядела Лідію Дмитрівну біля вчительської і попросила зайти до неї в кабінет.

«Що за чудасія? — насторожилася Кучерук. — Чи не підслухав хто нашої розмови з Валентиною Іванівною, чи не доніс, бува?»

Те, з чого почала Сухолясна, і зовсім погнало серце в п'яти.

— Скажіть, Лідіє Дмитрівно, — не зводила вона очей, — мені тільки здається, чи ви справді гніваєтесь на мене?

— Ну, що ви, — зняковіла Кучерук. — З якої б це речі?

— Я сама так спершу подумала. А потім огледілась і почала сумніватися. Роботи в мене до гибелі, та ще й обстановка в школі не ідеальна. Самі бачите, яка колот-печа знялася, хіба в таких умовах важко спіткнутися чи просто недогледіти чогось.

— Але ж...

— Не кажіть,— перебила її Бела Софронівна.— Я знаю, ви людина стримана, вголос свого невдоволення не висловіте. Та на душі все одно буде досада, коли відчуватимете несправедливість. Думаєте, мені легко було іти до вас після отого скандалу з-за годин і просити, аби ви не пам'ятали зла, лишилися в інтернаті? Нелегко, Лідіє Дмитрівно. Дуже нелегко! Але я пішла, бо певна: вчителька ви гарна, за такими вчителями, як ви, можна керувати будь-якою школою й горя не знати. І що ж вийшло? Загітувати загітувала я вас, а подбати, щоб вам було добре у нашій школі, не встигла. От ви й думаєте, мабуть: «Обманула мене Сухолясна».

Кучерук не знала на яку стати.

— Бело Софронівно, їй же богу, нічого не думаю! Звідки ви взяли, що я невдоволена, що відчуваю себе обманутою?

— Ой господи, невже вам не видно, що вас недооцінюють у школі-інтернаті, що про вас зумисне мовчать?

Не встигла Лідія Дмитрівна наважитися й сказати щось, а Сухолясна своєї провадить:

— Тільки не думайте, що я в тім винна. То Іван Остапович. Я спершу не розуміла його політики, думала, справді ніколи чоловікові обговорити ваш урок, а тепер збагнула, чого йому ніколи: не хотів хвалити вас, а гудити не було за що.

— Догадки не завжди бувають істиною, Бело Софронівно.

— Коли б же це були тільки догадки. Думаєте, чому не доручили вам заміняти Івана Остаповича хоча б в одному класі? Не дозволив. Боїться, що, коли зайде після вас на урок, учні виженуть його, не захочуть слухати. Ви чули коли-небудь, як він подає їх, уроки?

У школі ходили розмови про невисокі педагогічні здібності Ретязя. А проте Кучерук не сумнівалася: те, що повідала Сухолясна, пахне наговором. І це не сподобалось їй. Щоб вигородити якомсь директора, сказала, що вони говорили в свій час про заміни — тоді ще, як поверталася на роботу після декретної відпустки. Іван Остапович обі-

цяв давати час від часу уроки, аби надолужити ті години, яких не вистачає до ставки. Але вона відмовилась: у неї мала дитина, досить і шістнадцяти годин.

Бела Софронівна пробувала спростувати якось цю думку, та спростування її були плутані, непереконливі, і Лідії Дмитрівні нічого не лишалося, як зам'яти розмову й піти на урок.

Вона ніде не хвалилася, про що йшлося у них із Сухолясною,— ні дома, ні в інтернаті. Але розмова та спливла все-таки на поверхню шкільного життя й дійшла до Лідії Дмитрівни в такій потворній формі, що та не знала, куди подіти себе з ганьби та сорому.

Сталося це невдовзі після повернення директора з відрадження. Зустрів її біля вчительської похмурий, невдоволений. І не привітався, вдавав, що не помічає. А коли розминулися вже, зупинився, кинув через плече стриманим, не обіцяючим нічого прийємного голосом:

— Лідіє Дмитрівно, зайдіть до мене.

Згодна, в директора зараз багато причин бути невдоволеним, але чому гнів його падає на неї, не розуміє.

— Скажіть...— питає Ретязь, коли за вчителькою зачинилися двері.— Скажіть, навіщо ви поширюєте в школі такі чутки?

— Які це... такі?

— Ну... ніби я не дозволяю вам замінити мої уроки. І не дозволяю тому, що вони страшенно погані порівняно з вашими, що після вас учні виженуть мене з класу.

Кучерук обдало жаром. Знала: це не на її користь, але й лишатися після того, що почула оце, спокійною теж не могла. Сором і пік, і душив її, туманив розум, і вона нічого іншого не придумала в тому невідгідному для себе становищі, як затулити обличчя руками й простогнати.

— Соромно, правда? — допікав Ретязь.

— Не за себе, за людей соромно, Іване Остаповичу.

— Ну, людям ви можете дати спокій. Це не ті, розумієте, доноси, за які варто гудити їх.

— Річ іде не про доноси; якщо хочете знати, не я пустила ці ганебні чутки.

Директор насторожився.

— А хто?

— Боюсь помилитися, і все-таки... все-таки з інших уст не могли вони піти. Коли дасте слово, що з приводу цих чуток не зчиниться у школі буча, що розмова наша залишиться між нами, я скажу, хто пустив плітку.

Ретязь кипів од злості, ось-ось, здавалося, не стримається, вибухне лайкою.

— А вам не здається, Лідіє Дмитрівно, що ваше «коли» схоже на нахабство. Не те у вас становище, щоб ставити мені умови! — гримнув він таки.

— Я не ставлю, я прошу, — благально подивилася на директора, та директор лишався невблаганним.

— Облишмо цю розмову. Якщо не признастесь, хто пустив по школі плітку, я винесу це питання на профспілкові збори і примушу вас сказати все, як було.

Лідія Дмитрівна не вмовляла більше, сиділа мовчки і думала.

— Ну, що ж, — обізвалася згодом, — раз таке діло, скажу... Через кілька днів після того, як ви поїхали у відрадження, Бела Софронівна закликала мене до себе і сказала, що вона хотіла доручити мені вести ваші уроки. Тимчасово, розуміється, поки будете у відражденні. Але ви не погодились з цим, і не погодились нібито з тих же причин, про які подейкують оце в школі. Я збагнула, що Белі Софронівні хочеться посварити нас, і спростувала її догадки, сказала, у мене була з вами така домовленість: не брати уроків на заміну. Завуч побачила, видно, що посварити нас у такий спосіб не вдасться, і зробила дещо інакше: пустила у школі чутку, ніби не вона мені, а я їй говорила так.

Ретязь дивився на Кучерук якимсь не своїм, пришелепуватоздивованим поглядом.

— Ні, це правда? — запитав перегодя.

— Брехати не вмю, Іване Остаповичу. Але прошу вас: не знімайте бучі. Якщо хочете, я сама піду і скажу Белі Софронівні, хай припинить ці брехні.

— Ну, ні, я їй цього не прошу. Довго я ждав, Лідіє Дмитрівно, зручної нагоди, щоб витурити її звідси. Оце і є вона, та нагода. Оце і є! Зручнішої, мабуть, і бути не може. Негайно, зараз же викличу і у вашій присутності примушу зізнатися.

— Вона не зізнається.

— Зізнається! Покличемо тих, хто мені сказав, а ті — тих, хто їм сказав, так і розплутаємо клубок. А там профспілкові збори — і все. Не буду я ждати літа, всучу їй сувору догану — і хай іде на всі чотири сторони.

Іван Остапович не знаходив собі місця із злості. Здавалося, попадись йому зараз його ворог — і він розірве на шматки. Чесно кажучи, Лідія Дмитрівна побоювалася

цього, і тому хоч і несміливо, а все-таки попросила директора звільнити її від участі в розмові з Сухолясною.

— Чому? — зупинився і люто подивився на неї Ретязь.

— Коли б ви знали, яка це неприємність — зводини.

— А мені приємно чути ваші брехні? Ні, Лідіє Дмитрівно, цього разу стара українська хата, ота, що завжди стояла скраю, не врятує вас. Доведеться нє тільки бути присутньою при розмові, а й сказати своє рішуче слово. Інакше колотнеча в нашій школі ніколи не припиниться. А ви, сподіваюсь, розумієте, що це означає, як це шкодить роботі.

Бела Софронівна зайшла до кабінету тією ж твердою ходою, до якої звикла під час відсутності директора, заглявши Лідію Дмитрівну, збагнувши, видно, її небажання зустрічатися в такій компанії, насторожилася і кинула на директора швидкий, допитливий погляд.

— Доки це буде, Бело Софронівно? — запитав Іван Остапович, не приховуючи свого обурення. — Доки ви сіятимете розбрат, ворожнечу серед учителів?

Сухолясна вдала, що не розуміє його.

— Про яку ворожнечу йде мова? Якщо між вами і мною, то вона давно уже посіяна, і першим у тім засіві були ви.

— Але з вас, виходить, не досить того, що посварилися зі мною, ви надумали посварити мене ще й з Лідією Дмитрівною.

— Звідки ви взяли таке?

— З тих пліток, які ви пустили під час моєї відсутності в школі-інтернаті.

Бела Софронівна набундючилася, ще вище підвела голову.

— Я попрошу вас думати, що говорите.

— А що тут думати, — підвищив голос і Ретязь. — Я напевне вже знаю: плітку про те, що я не дозволяю Лідії Дмитрівні заміняти мої уроки, боячись, щоб учні не вигнали потім мене з класу, пустили ви.

Завуч кинула погляд на Лідію Дмитрівну, потім — на Ретязя.

— Істина в цім, між іншим, є. Але я особисто думок таких не висловлювала. Вони народилися, видно, самі по собі.

Лідія Дмитрівна ще дужче почервоніла і злякано, і благально подивилася на Сухолясну.

Іван Остапович не завважив того, а може, й не брав уже до уваги.

— От що, Бело Софронівно,— сказав завучу.— У мене немає, розумієте, ні бажання, ні наміру доводити, що плітка пущена вами. По-перше, я знаю, що це так, а по-друге, досить з мене ваших пліток. Набридли вже. Отож, аби не скликати збори і не соромити вас ще раз перед усім колективом, давайте домовимося і розійдемося тихо та мирно. Ви самі, очевидно, бачите: працювати ми з вами не можемо більше. Пишіть заяву, а я доб'юся в районно, щоб вас негайно ж, не дожидваючи літа, перевели в іншу школу. Інакше без скандалу ми не розійдемося.

— Можливо,— на диво спокійно погодилася Сухолясна.— Цілком можливо, що без скандалу ми з вами не розійдемося. Але вирішувати це будуть інші. Якщо вже на те пішло, признаюся вам: я оскаржила роботу комісії облвно. Так що чекайте нової комісії, соліднішої, і незабаром.

Директор мінився од безсилої злості. Хотів сказати щось своїй зухвалій завучці, але та не стала ждати, поки він збереться з думками: обернулася і вийшла з кабінету.

XIV

Сухолясна сказала правду: не встиг Ретязь розмотати клубок, який мав ще раз вивести завуча на збори вчительського колективу, як у школі-інтернаті з'явилися посланці облвно. Цього разу їх було не три — біля десяти чоловік. Більшість — інспектори, фахівці з мов і літератур, з математики, історії, хімії, фізики, навіть з фізкультури. І що найголовніше — мову і літературу мав інспектувати знаменитий Ілля Панасович Турбай, той Турбай, якого вчителі області за вимогливість і прискіпливість до їхнього брата прозвали Темною Тінню.

Директора одразу ж попередили, правда, що поява комісії зумовлена не тільки скаргою завуча Сухолясної: облвно має намір перевірити роботу всіх шкіл Миропільського району, а що почали з інтернату, то цьому є багато причин; певну вагу серед них має, звичайно, і скарга Бели Софронівни.

Але Ретязя не тішили вже й запевнення. Сумніву не було: облвно хоче прозондувати роботу школи — і насамперед роботу директора — по всіх лініях. Через те стан викладання мови і літератури перевіряє Турбай, комісію

очолоє завідуючий відділом шкіл обкому Голобородько, через те в числі членів комісії є представник партдержконтролю області. А коли так,— начувайся, Іване Остаповичу, націлились на твою душу, і націлились серйозно.

Страх і зовсім позбавив його властивої донедавна рішучості, коли почув із уст Турбая, що той має намір відвідати насамперед директорові уроки.

«Так і є,— подумав Ретязь і відчув, як холодок, що народився десь у глибині його серця, пішов по всьому тілу.— Так і є. Бела Софронівна не лише по школі пустила плітку про низький рівень моїх уроків, написала про це і в об'їздно, зробила або зробить так, аби комісія почула ту брехню не тільки з її, завучевих, уст, а й з уст учителів. І вона почує. Хіба в мене мало недругів? Чи, може, наказано їм верзти усе, що спливе на язик, коли він відчує себе розв'язаним?»

Спробував було заговорити про це з Турбаєм, але той поспішив почастувати його іншою новиною.

— Я й забувся,— обірвав на слові,— вам же привіт.

— Від кого?

— Від Миколи Андрійовича Гордієнка.

Застиг на мить, чи то не вірив, чи то дивувався.

— А він що, там десь?..

— Так, як і я, грішник, в інспектурі об'їздно працює.

Де вже тут говорити про плітку Сухолясної. Відчував: коловерть у думках. Спішать одна поперед одної, не дають вчепитися берега, стати на твердий ґрунт.

— І давно? — спитав так, аби не мовчати.

— Та ні, з цієї осені.

— Чому ж це він не приїхав інспектувати нас?

— Відмовився. Незручно, мабуть. Працював у цій школі, всіх знає.

О так, хто-хто, а Гордієнко знає. Усіх і все знає. Але не приїхав, бач. Чи й справді тому, що не хотів, аби про нього погано думали, коли висновки комісії будуть невтішними, чи, може... може, зробив своє діло, проінструктував Турбая, як шукати похибки в педагогічному процесі школи-інтернату, і жде тепер, посміхаючись, чим усе це закінчиться? Га, що, коли й справді не втримався від спокуси помститися їм — і Ретязеві, і Сухолясній — і проінструктував комісію?

Догадки підтверджувалися. І все-таки вони не зорієнтували директора в незвичній для нього ситуації. Та й як йому було зорієнтуватися, коли інспектор, вивідавши все,

що треба було вивідати на уроках директора, не поминув і завуча, пішов на уроки інших викладачів мови та літератури.

Тягар побоювань, здавалося, полегшав, а проте — ненадовго: у Лідії Дмитрівни Турбай затримався, і затримався, здається, неспроста.

Поки інспектори перевіряли роботу вчителів, цікавилися подробицями навчання і виховання учнів Мирошільської школи-інтернату, представник партдержконтролю переглядав у відведеному для нього кабінеті бухгалтерські документи, цікавився надходженням і витратами продуктів, асигнуваннями і затратами на опорядкування школи, на обладнання житлового корпусу, класів і кабінетів, на придбання підручників, навчального приладдя. Та чи не найбільше цікавили його документи, які стверджували затрати на культмасову роботу. Одні тільки переглядав, з інших виписував щось до блокнота і без усякого, здавалося, зв'язку зв'язав ті виписи із відомостями про заробітну плату.

А в сусідній кабінет голова комісії кликав по черзі вчителів, бесідував із ними про роботу школи, про взаємини між директором і завучем. Важко судити, що наштотхнуло його на думку послухати перш за все Канюку: матеріали попередньої комісії чи звичайнісінький випадок, — але розмова з учителями почалася з Канюки.

— Григорію Устимовичу, — сказав після невдалої спроби розвеселити цю похмуру, ніби невдоволену викликом людину, — ви давно працюєте в цій школі. Якщо не помиляюсь, з самої війни. Скажіть, часто було у вас отаке, як зараз?

— Яке?

— Ну, сварки, суперечки, позови...

— Без суперечок, а іноді й сварок не обходилося, звичайно. Така вже у нас робота, як люблять висловлюватися деякі, розумова. А от до позовів не доходило. Це перший.

— І чим його пояснити? Чия в цім, на вашу думку, вина?

— Того, хто писав, звичайно.

Голобородько мовчав, обдумував щось, не зводячи з Канюки уважного погляду.

— А може, Белу Софронівну призвели до цього?

— Та ні, в даному випадку було навпаки. Ви ж, мабуть, знаєте, як це почалося?

— Так, мені відомі матеріали попередньої комісії. Скажіть, ви справді не обізналися тоді на базарі, на власні очі бачили завуча і вчителя фізкультури Борщевського?

— Бачив.

— Тоді ясно. Іван Остапович не міг лишити це без покарання.

— Думаю, що не тільки Іван Остапович,— по-своєму стракував його слова Каяюка.— Кожен на його місці мусив би реагувати якось на такі неподобства.

Голобородько знову затримав на ньому уважний погляд.

— Ви мене неправильно зрозуміли. Я не хотів сказати, що саме Іван Остапович не міг.

— А по-моєму, ви саме це хотіли сказати,— стояв на своєму Каяюка.

Голова комісії посміхнувся:

— Ну, коли вже на те пішло, то нарікання на Івана Остаповича як на жорстокого директора є.

— А хто нарікав? Бела Софронівна?

— Так.

— Я не сказав би, що він жорстокий. Владний, самолюбивий — це інша справа. Але й Бела Софронівна далеко від нього не втекла. Тут, як кажуть, натрапила коса на камінь.

Голобородько робить паузу.

— А як же всі інші? У школі до вісімдесяти чоловік педагогів — вчителів, вихователів. Невже такий колектив не міг подіяти на одного й другого, вчасно зупинити, підказати, поставити, зрештою, на місце, коли треба?

— Як бачите, не зміг.

— Але чому? Повірте, мене це найбільше цікавить. І дивує, признатися.

Каяюка не спішить відповідати. Сидить, схиливши голову, зважає свої думки.

— А пояснюється дуже просто, Андрію Пимоновичу,— озивається згодом.— Якщо хочете знати, в цім царстві-государстві, іменованім нашою школою, ніхто не воює за принципи, кожен воює за себе.

Голова комісії затримує на ньому погляд і довго дивиться, уважний, зосереджений.

— А ви не перебільшуєте?

— Нітрішки. Були несміливі спроби врозумити героїв інтернатської баталії, в тім числі й з мого боку, хоч я по натурі більше обвинувач, ніж утихомирювач. Та вони так

і залишилися спробами, до того ж несміливими. Бела Софронівна намагалась, правда, активізувати вчительську масу в такий оригінальний спосіб, як гуртування довкола себе прихильників, однак спроба ця, по-моєму, не принесла бажаних наслідків. В усякому разі, прихильники у неї є, а примирення між ворогуючими сторонами немає.

Голобородько тре долонею лоба.

— М-да,— стверджує перегода,— мабуть, ви маєте рацію, Григорію Устимовичу. Інакше важко пояснити те, до чого докотилася ваша школа.

Він подякував Канюці за бесіду, провів його аж до дверей, потім повернувся на своє місце, сів за стіл і задумався.

Кого ж викликати далі? І чи є така потреба?

Схилився над планом-нотатками, та не встиг облюбувати прізвище, як до кабінету зайшов представник партдержконтролю.

— А без зловживань все-таки не обійшлося, Андрію Пимоновичу,— бадьоро і, як здалося Голобородьку, навіть весело повідомив захожий.— Ось подивіться. Документ цей засвідчує, що вчительці Доценко Валентині Іванівні видано гроші для підготовки класу до Жовтневих свят. По-перше, на руки гроші ніколи не видаються — їх сплачують по товарних чеках, виданих магазинами.

— А може, покупки робилися не в магазині?

— Я теж так подумав. Та, бачите, підпис явно підроблений. Подивіться на підписи Валентини Іванівни у відомостях на заробітну плату і тут. Не те. Зовсім не те.

— З Валентиною Іванівною говорили?

— Ні.

— Ну, то давайте поговоримо.

— Згоден. Але, перш ніж викликати Валентину Іванівну, подивіться ще на оцей чек. У заяві вчителів, які підписалися разом із Сухолясною, говориться, що з учительки Кучерук вираховано гроші за квіти, куплені нею для генерала, ветерана Вітчизняної війни, який виступав у інтернаті. І вираховано на тій нібито підставі, що Кучерук загубила товарний чек. А виявляється, по цьому чеку сплачені гроші.

— Ви хочете сказати, що сигнал не підтвердився?

— Навпаки, мені здається, в заяві не все сказано: вираховані з учительки гроші привласнив хтось.

— Он як! Ну що ж, давайте покличемо і Кучерук.

Валентина Іванівна прийшла того дня на розмову з комісією, а Лідію Дмитрівну не встигли попередити: закінчивши урок, вона передала журнал і прямо з класу поспішила додому. Замість неї в кабінет, де бесідував з учителями голова комісії, зайшов інспектор Турбай.

— Добрий день, Андрію Пимоновичу.

— Добрий день. Як у вас там з перевіркою? Бачу, недаремно зайшли, хочете сказати щось цікаве.

— Вгадали. Прийшов запросити вас на урок однієї вчительки.

— Он як. Не інакше, як натрапили на щось екстравагантне.

— Нічого не скажу зараз. Прийдіть, послухаємо, а потім поговоримо.

— Цікаво. Хто ж та вчителька?

— Кучерук Лідія Дмитрівна.

— Ти ба,— дивується Голобородько.— А ми хотіли сьогодні бесідувати з нею.

— Не спішіть. Приходьте завтра на її урок, послухайте, а потім уже й побесідуєте.

Вони й справді прийшли другого дня на урок української літератури удвох із Голобородьком, а третього привели в клас, де мала навчати дітей Лідія Дмитрівна Кучерук, і всю решту членів комісії, крім представника партдержконтролю, який займався своїми справами. Серед численної групи перевіряючих були також завідувача райвно, директор і завуч школи.

Така кількість інспекторів хоч кого збентежить. Бентежилась і Лідія Дмитрівна. Знала: учні теж побоюються, і побоювання ті ніхто, крім неї, не розжене. Через те урок почала аж надто тихо і лагідно, немовби заспокоювала дітей, а заспокоївши, постаралася зробити їх не тільки слухачами, а й учасниками подій, про які розповідалося.

Це єднало вчительку з учнями, і тому Лідія Дмитрівна забула через якийсь час, що в класі сторонні люди, і всі — у ролі інспекторів. Вкладала в урок усе, що можна було вкласти,— вміння, знання, нерви...

Поки стояла за столом, ніби й справді почувала себе спокійною, врівноваженою. А випроводила комісію, сіла на хвилинку заповнити журнал — і відчула таку млость у всьому тілі, ніби щойно оце викручувала намочені у річці ковдри і сама стала, як викручена.

Ніхто з членів комісії не висловлював своїх думок при учнях. Мовчки зайшли, мовчки і вийшли з класу. Та Лідія Дмитрівна певна була чомусь: урок задовольнив їх, більше не прийдуть. Так принаймні думала, заповнюючи журнал, та й тоді, як ішла додому, як бавилася з донькою. А виявилось, що помилилася: комісія продовжувала ходити до неї на уроки, і не день, не два — весь тиждень.

Це вже схоже було на випробування, і вона не втрималась, запитала якось Турбая, доки це буде і що все це означає.

— А ви не бачите хіба? — осміхнувся Ілля Панасович. — Скучили наші інспектори за хорошими уроками, вивчають ваш досвід, щоб передати його іншим.

Лідія Дмитрівна важко зітхнула.

— Якби ви знали, як я стомлена цією перевіркою.

— Правда? Чесно кажучи, я та й інші товариші не помічали цього. Навпаки, нам здавалося, що ви спокійні на уроках, що наша присутність не має для вас особливо-го значення.

— Помиляєтесь. Я, як і всі, хвилююся. Тільки не так, може, видно їх, мої хвилювання.

Засідання педагогічної ради, на якій мали говорити про наслідки перевірки навчально-виховної роботи в школі-інтернаті, призначили на понеділок — день, якого остерігалися навіть ті, хто не вірить забобонам. Відкрив його Іван Остапович. Зробив коротеньке вступне слово і більше вже не повертався до своїх обов'язків: засідання пішло в такому руслі, що керівники школи опинилися поза керівництвом, навпаки, схоже було, ніби вони сіли на лаву підсудних.

Виступаючи після Івана Остаповича, Голобородько обвів уважним поглядом велику аудиторію і, нагледівши завуча, ні з сього ні з того сказав:

— Бело Софронівно, вам перше слово.

Та сторонила, не розбере, жартують із нею чи серйозно пропонують виступити.

— Пробачте, — підвелася, — але я не просила слова.

— Ви оскаржили роботу комісії, яка працювала в інтернаті, висунули ряд нових претензій до директора. Будь ласка, познайомте комісію і всіх присутніх на нараді вчителів із своїми претензіями.

Сухолясна все ще не розуміла, чого від неї хоче завідуючий відділом шкіл обкому, чому раптом надумав вести

в такий оригінальний спосіб педагогічну раду? Глузує з неї, намагається зорієнтувати й інших, щоб глузували?

— Повторюю, я не просила слова, а свої претензії до комісії і директора школи висловила в заяві.

— Ну, то візьміть і прочитайте її. Чого ж соромитися. Люди тут свої і зійшлися для того, щоб розібратися, хто і в чому винен. Так що давайте будемо відвертими. До речі, минув якийсь час, у школі працювала нова комісія, можливо, ви передумали за ці дні і знімаєте якусь із своїх претензій.

— Я не для того підписувалася під своєю скаргою, щоб тепер відмовлятися від висловлених в ній претензій,— з погордою кинула Бела Софронівна й пішла до трибуни.— Мені, признатися, не зовсім зрозуміло,— підвищила вона голос,— чому це шановний Андрій Пимонович вважає, що оскарження роботи попередньої комісії, як і роботи директора, стосується тільки мене. Адже скаргу підписали вісім педагогів нашої школи, вона є, так би мовити, колективною заявою. Та раз уже вказано на мене як на основного обвинувача, то я скажу, товариші.

Сухолясна почала здалеку і висловила свої претензії з численними подробицями, згадала геть усі поголоски, що ходили про директора за її і не за її пам'яті, і, підсумовуючи виступ, вперше заявила, що в такій школі і при такому директорі вона працювати не може. Комісія повинна зробити вибір: або Ретязь, або Сухолясна.

— Якщо я вас правильно зрозумів,— підвівся за столом голова комісії,— претензії ваші зводяться до таких пунктів:

що директор грубо поводить з учителями;

що він нічого не робить для налагодження справжнього, якого вимагає стан сучасної педагогічної науки, навчального процесу, навпаки, намагається затиснути хороші педагогічні кадри, не пропагує досвід кращих учителів;

зловживає владою директора і використовує в корисливих цілях матеріальні цінності школи, привласнює шляхом махінацій кошти педагогів;

що комісія, яка працювала в школі-інтернаті місяць тому, неправильно скваліфікувала і доповіла об'єктивно про діяльність товариша Ретязя Івана Остаповича.

Так я вас зрозумів?

— Так.

— Нічого не упущено?

— Здається, нічого.

— В такому разі поділимося думками з приводу цих звинувачень. Прошу, товариші: хто говоритиме перший? Мовчання.

— Товариші, йдеться про дуже важливі справи. Сама завідуюча навчальною частиною вашої школи ставить питання перед об'єднаною, обкомом і ЦК КП України, що в Миропільській школі-інтернаті не все гаразд із навчально-виховною роботою. Якщо це так, то винен у цьому, зрозуміло, не лише директор школи, а весь педагогічний колектив. Отож прошу не відмовчуватися, виступайте, доводьте, так це чи ні, і хто винен, коли так.

Він пождав добру хвилину, однак ніхто не зголошувався виступити.

«Невже Канюка має рацію?» — невесело подумав Голобородько і знову звернувся до численної, біля сотні чоловік, аудиторії:

— Хто просить слова, товариші?

— Дозвольте мені, — обізвався Ретязь.

— Заждіть, Іване Остаповичу, — стримав його голова комісії. — Оскільки ви звинувачуєтесь, думаю, вам найкраще буде виступити після всіх.

Голобородько ще раз кинув свій клич у залу, але зала німувала.

— Ну, що ж, — розвів він руками, — раз таке діло, у мене буде до вас кілька запитань. В заяві та й у виступі Бели Софронівни є нарікання на грубе ставлення директора школи до вчителів, вихователів. Якщо обминути відомі всім нам факти — я маю на увазі ставлення Івана Остаповича до вчителя фізкультури Борщевського і до завуча школи Бели Софронівни Сухолясної, — якщо, кажучи, обминути ці факти, чи були за час вашої роботи в школі інші випадки грубого ставлення з боку Івана Остаповича? Якщо були, прошу не соромитися, підвестися і тут ось, при всіх, сказати, коли, з якого приводу чи без усякого приводу.

І знову мовчання.

— Я питаю, товариші, були ще грубощі з боку директора чи не було?

В залі піднялася чиясь рука.

— Будь ласка, — зрадів Голобородько.

Слова попросила старша вихователька.

— Мовчання, кажуть, ознака згоди. Але в даному випадку ми ставимо комісію в незручне становище. Невідомо, з чим треба погоджуватись: з тим, що Іван Остапович

грубо ставиться до нас, вихователів та вчителів, чи, навпаки, не грубо... Я не так давно працюю в цій школі, та, мабуть, частіше, ніж хтось інший, маю нагоду розмовляти з Іваном Остаповичем. Скажу відверто: розмови ці нерідко починаються і закінчуються криком.

Ретязь ждав, що вона почне згадувати зараз усі наганняї, які довелося вислухати їй як старшій виховательці у кабінеті і поза кабінетом. Аж ні, Галина Юр'ївна повела мову про Людмилу Науменко і ті директорові дорікання, що примусили дівчину піти з інтернату.

Відчував: виступ її справив враження. І не тільки на комісію. Вчителі, вихователі теж примовкли, схоже, що ніяково їм за директора.

— Так,— своє щось ствердив Голобородько.— Є якісь інші думки? Може, хтось хоче додати чи заперечити? Тиша.

— Ну що ж, тоді підемо далі.

Голова комісії заглянув у папірець, що лежав на столі, продовжує:

— Друге питання — навчально-виховна робота в школі-інтернаті. Якщо є бажання говорити, прошу... Немає? В такому разі я надаю слово інспекторові об'єднано товаришеві Турбаю.

Вчителі й зовсім прикинули: адже мова піде про їхню роботу, а Турбай, як відомо, на похвалу не щедрий. Коли говорити правду, то вони тому й не виступають із критикою інших, що не знають, як скваліфікує комісія їхню роботу. А раптом скаже, що нікуди не годиться?

Турбай почав безпосередньо із висновків інспектури.

— Якщо говорити в цілому про науково-методичний рівень викладання програмового матеріалу в школі-інтернаті, то він не відповідає тому високому проценту успішності, який відомий нам із звітів дирекції. Яка цьому причина, важко сказати: або ж учні надолужують те, що не могли взяти на уроках, під час самопідготовки, або ж учителі, ганяючись за високим процентом, завищують оцінки. Це не означає, звичайно, що Миропільська школа-інтернат не має своїх досягнень. Нас, наприклад, дуже тішать забезпечення школи наочним приладдям. Цілком задовольняє обладнання фізичного, хімічного та біологічного кабінетів. Можливо, саме тому й викладання фізики та хімії поставлено краще, ніж інших предметів. Але в комісії є й серйозні претензії до організації навчально-виховної роботи в інтернаті. І чи не найсерйозніша з

них — абсолютна байдужість керівництва школи до поширення досвіду кращих учителів. Серед вас сидить Лідія Дмитрівна Кучерук. Товариші, я сам багато вчителював, понад двадцять років працюю вже інспектором, але таких уроків, як у Лідії Дмитрівни, ще не зустрічав. Вчителька не обмежується, як інші, підручником. Маючи великі філологічні знання, в міру, з тактом використовує їх на уроці; якщо читає уривок із твору — то по пам'яті, і читає з душею, урок веде захоплююче, не тільки інтригує, а й залучає дітей до активної роботи, до осмислення того матеріалу, який вивчається чи вивчався на попередніх заняттях.

Я недаремно запросив на уроки Лідії Дмитрівни всю комісію: хотілося показати, які парадокси трапляються ще в нашому житті. Ні для кого не є таємницею, що Міністерство освіти, інститут удосконалення вчителів щоденно шукають педагогів-передовиків, хочуть скористатися їхнім досвідом, передати його іншим, зрештою, залучити їх до активної роботи в інституті удосконалення. Про це знають усі завідуючі райвно, всі директори і завучі шкіл, а мовчать, як бачите. Чому? Еге, чому? Шукаючи відповідь на це питання, ми хотіли чи не хотіли того, а дійшли висновку: щось не гаразд в інтернаті із стосунками між педагогами, є якась червоточина, яка заважає їм об'єктивно оцінити роботу своїх товаришів, зробити її здобутком інших. Погано, коли таке буває між учителями. Але в сто крат гірше, коли червоточина ця вражає і стає нормою поведінки для керівників. Тоді вона шкодить не окремим людям — загалу і переростає у справжні злочини.

Комісії, як бачите, не все ще зрозуміло, вона не може вирішити це питання одноосібно і тому хоче послухати, що скаже з цього приводу педагогічний колектив школи-інтернату.

Турбай повільно зібрав папери, ще повільніше зійшов зі сцени, сів на своє місце.

Голобородько підвівся за столом і замислився на мить.

— У мене є питання до завідуючої райвно, — обернувся він до Тамари Тимофіївни Курило, яка сиділа там же, за столом. — Ви знали що-небудь про роботу вчительки Кучерук?

— Аякже, — не вагаючись відповіла завідуюча. — Зовсім недавно ми дали товарищі Кучерук можливість працювати за фахом, перевели з вихователів в учителі.

— Вісім годин — це, по-вашому, добра можливість?

— Я не сказала «добра».

— Вибачайте, але я інакше не можу сприйняти ваші слова. І потім, зовсім недавно надали Лідії Дмитрівні можливість працювати за фахом, а рік тому усунули з посади вчительки. Чи не скажете чому?

— Пробачте, хіба я знімала її з роботи? Знімало облвно.

— А за чім проханням?

Мовчить. Блудить очима й мовчить.

— Тоді я не знала вчительку Кучерук,— знайшлася нарешті,— повірила заяві директора школи.

Голобородько різко обертається до Ретязя.

— А що вас спонукало ставити питання перед облвно про усунення Лідії Дмитрівни з посади вчителя мови і літератури?

— Не розібрався, Андрію Пимоновичу.

Ретязь очоче пояснив, як це сталося. Спробував було обвинуватити в усьому Белу Софронівну, та його обірвали на слові:

— Мені не зрозуміло в такому разі, хто з вас директор школи: ви чи Бела Софронівна?

Тепер тільки збагнув: сказав не те, що треба,— і визнав за краще промовчати.

Зате Голобородько не мовчав.

— Скажіть по щирості,— допитувався в Курило,— ви особисто, як завідуюча райвно, хоч раз були на уроці Лідії Дмитрівни?

— Ні.

— А ви? — обернувся голова комісії до директора школи.

— Я був, як же.

— А де ж сліди ваших відвідувань? Чому в школі немає жодного документа, який засвідчував би, що ви були на уроці Лідії Дмитрівни, обговорювали її уроки?

Ретязь вагається, не знає, що сказати голові комісії.

— У неї гарні уроки, яка була потреба обговорювати їх?

— То, може, була потреба повчити на її уроках інших? Як ви думаєте, Бело Софронівно,— звернувся він раптом до завуча,— була така потреба?

Сухолясна не ждала, мабуть, що її запитують зараз.

— Звичайно,— погодилася.— Потреба була, і велика. Не скористатися досвідом такої вчительки, як Лідія

Дмитрівна,— просто злочин. Але школа, як бачите, не скористалася ним. І не скористалася тому, що Іван Остапович не зацікавлений був поширювати досвід кращих учителів.

Голобородько знав із заяви, що думає з цього приводу завуч, і все-таки хотів почути її думку при всіх.

— Я щось не зовсім розумію вас,— сказав по паузі.— Поясніть, будь ласка, чому не зацікавлений?

— Хоча б тому,— не розгубилася Сухолясна,— що тоді й директорові треба старатися бути не гіршим за тих, від кого вимагатиме він підвищення наукового і методичного рівня.

Коли б Ретязь міг зараз дивитися вчителям у вічі, він побачив би в їхніх очах і подив, і захоплення: «Оце так одпаліяничила!» Але він не наважувався підвести голову, глянути в залу.

«Ось вона, фатальна хвилина,— потерпав за столом.— Досить інспекторові ствердити, що уроки мої справді не ідеальні,— і все, мені нічим буде заперечити найголовніше і тим уже найнебезпечніше звинувачення: навчальний процес у школі пущений на самоплив, директор як педагог слабенький, більше того, з егоїстичних побуджень знецінює роботу хороших учителів, не пропагує передового досвіду».

Ждав Голобородькового слова, як обуха, і коли той заговорив, не зразу повірив, що то говорить він, голова комісії.

— Ну, а ви,— допитувався Андрій Пимонович у Бели Софронівни,— ви як завуч зацікавлені були в тому, щоб поширити досвід Лідії Дмитрівни хоча б серед учителів вашої школи?

— Аякже. Я особисто ходила до неї додому, умовила, щоб не йшла з інтернату, створила їй умови для роботи в інтернаті.

— І на тому заспокоїлись?

Сухолясна мовчить, дивиться на Голобородька.

— На тому й заспокоїлися, питаю? — нагадує голова комісії.— Адже це ваш прями́й обов'язок: виявляти кращих учителів, поширювати їхній досвід. А ви киваєте на директора, звалюєте з хворої голови на здорову. Не можна сказати, що в школі не організовувались відкриті уроки. Але чому серед них немає жодного уроку Лідії Дмитрівни? Хто вам забороняв робити це? Директор? Чи Лідія Дмитрівна, може, відмовлялась?

— У Лідії Дмитрівни мала дитина, я не хотіла переобтяжувати її.

— А нащо ж ви пишете тоді в усі інстанції заяви, дзвоните в усі дзвони, що в Миропільській школі-інтернаті зумисне затискують хороші кадри, не пропагують досвіду кращих учителів? І чомусь звинувачуєте директора, коли це перш за все ваша вина. Я, звичайно, не знімаю відповідальності за навчальний процес у школі з Івана Остаповича. Але ж не знімайте її і ви з себе.

— По-вашому, я сама написала на себе заяву?

— Виходить, так. Усім відомо, що за навчальний процес у школі відповідають і директор, і завуч. Не відомо тільки вам, Бело Софронівно, а не відомо тому, що ви більше думали про склоки з директором, ніж про навчальний процес. Це не тільки моє особисте враження, це думка всієї комісії, і ми так, очевидно, й доповідатимемо в інстанціях, які послали нас.

Бела Софронівна зрозуміла, мабуть, що говорити їй більше нічого, і сіла.

— А тепер у мене кілька питань безпосередньо до директора школи,— обернувся голова комісії в той бік, де сидів Ретязь.— Іване Остаповичу, кажуть, минулого року у вашій школі була зустріч з генералом?

— Так, була. І не тільки з генералом, перед нашими учнями виступали й передові люди району.

— Все це добре. Але скажіть, будь ласка, які у вас були підстави вираховувати з Лідії Дмитрівни Кучерук гроші за букет квітів, придбаний школою для генерала?

— Не пам'ятаю такого.

— А ви, Лідіє Дмитрівно, пам'ятаєте?

Кучерук ніяковіє, однак підводиться, дає пояснення:

— Мені сказали тоді, що діти загубили товарний чек.

— Ну то й що? Хіба школа не могла домовитися якось із магазином?

— Не знаю.

— А скільки з вас вираховано?

— Десять карбованців.

— Усю вартість букета. І це оформилося якось, чи просто так, не додали при виплаті заробітної плати?

— Не пам'ятаю.

— Справа в тому, Лідіє Дмитрівно, що чек ваш не загублено. Він є в документах бухгалтерії і по ньому сплачено магазину гроші.

Голобородько повертається в той бік, де сидить директор.

— Виходить, Іване Остаповичу, що за одні і ті ж квіти двічі заплачено. Ви можете пояснити нам чому?

Ретязь невиразно низує плечима.

— Не може бути. В цьому треба розібратися.

— Ми розібралися. По чеку гроші оплачені магазинові. А де ділися ті, що вирахували з Лідії Дмитрівни, невідомо. Невідомо також, чому вирахувано.

У залі хтось підніс руку.

— Прошу вас,— кивнув у той бік Голобородько.

Слова просила Валентина Іванівна Доценко.

— Я дивуюся забудькуватості директора та й Лідії Дмитрівни. Невже вона не пам'ятає, як це було і чому гроші за букет вирахувано з того, хто підносив квіти? Іван Остапович ясно тоді сказав: «Чого це школа має платити за квіти, коли вони дісталися Лідії Дмитрівні?»

— Неправда! — схопився Ретязь.

— Як то неправда? Ось і Галина Юр'ївна підтвердить, що ви казали так. Та й Лідія Дмитрівна, мабуть, пригадала вже.

— Казати я казав, але ж то був жарт.

— Добрий мені жарт, коли за нього десять карбованців довелося платити. Генерал, може, не хотів носитися з квітами по місту та й з поваги до жінки міг передарувати їх Лідії Дмитрівні, а ви по-своєму розсудили це і вирахували з неї гроші.

— Справді,— втручається в їхню суперечку голова комісії,— який же це жарт, коли гроші утримано? Більше того, невідомо, куди вони поділися. З такими жартами, товаришу Ретязь, можна й до суду потрапити. У нас, правда, немає для цього достатніх підстав — виявлені комісією випадки порушення соціалістичної законності надто дріб'язкові, щоб віддавати до суду. Але хто може гарантувати, що в школі не було крупніших порушень і зловживань? Я, наприклад, після невеселої історії з квітами і ще деяких підрбок не можу дати таких гарантій. Так що в цьому відношенні заява Бели Софронівни, мабуть, небезпідставна.

У залі одразу ж знялося кілька рук.

— Щось хочете сказати? — звернувся голова комісії до того з учителів, хто перший підніс руку.

— Так.

— Ви теж маєте намір виступити?

— Так, прошу слова.

— Ну от,— посміхнувся Голобородько.— А хтось казав, що в Миропільській школі-інтернаті вчителі борються тільки за себе і не хочуть боротися за принципи. Виходить, не так це.

Голова комісії пождав трохи і, не діждавшись заперечень, кивнув у той бік, де сидів один із охочих виступити.

— Говоріть, будь ласка.

XV

— Догадуєтесь, нащо покликали вас?

Лідія Дмитрівна кинула оком на присутніх у кабінеті другого секретаря райкому людей і, ніяковіючи, стенула легенько плечима.

— Скажете.

— Так і не догадуєтесь? — жартує секретар.

— Ну, судячи з того, де ми зібралися і в якому товаристві, можна і догадатись. А втім, краще скажіть.

Довкола дружньо засміялися.

— Скажемо, Лідіє Дмитрівно. На те й покликали. Ви не помилилися: тут зібралися люди, яких турбує доля школи-інтернату. Сталося так, що комісія з багатьма вчителями мала бесіду, а вас, яка, може, найбільше знає причини інтернатської колотнечі, по суті, обійшли.

— Ну, чому ж, я виступала на зборах.

— Так. Але сказали дуже мало.

— Можливо.

— От бачите... Знаючи вас як людину, що не любить виносити бруд із власної хати, ми хочемо, аби ви одмовилися зараз від цього правила і сказали нам усе, що знаєте про стосунки між педагогами своєї школи.

Лідія Дмитрівна мовчить, не напрошується з поясненнями.

— До нас дійшли чутки,— нагадує про себе секретар,— ніби ви були у добрих стосунках з Іваном Андрійовичем Гордієнком. Не скажете, бува, чому пішов він з інтернату?

Знала: від її відповіді залежатиме зараз доля директора школи, але залежатиме й доля школи.

— У них з Іваном Остаповичем різні характери,— мовила тихо і відчула, що червоніє.

— І тільки?

— Ну, як вам сказати... На вчительську роботу, на своє покликання теж, здається, дивились по-різному.

Секретар не зводив очей, здавалось, уважніше, ніж досі, приглядався до її зняковілого обличчя.

— Дивно,— обізвався по паузі.— А чому ж тоді Бела Софронівна не зжилася з Іваном Остаповичем? Адже вони такі схожі і поглядами, і характерами.

— Може, через те, що дуже вже схожі?

За столом — сміх. Секретар теж не втримується, піддається спокусі.

— Виходить, і так горе, і так двоє. Але який же тоді вихід, як порадите підбирати нам кадри?

— Дуже просто: не так, як підбирав їх Іван Остапович. І знову пауза, пильні, вивчаючі погляди.

— Може, це й незручно,— порушує тишу другий секретар райкому,— але повірте: ми не знаємо, як підбирав він кадри... Тамаро Тимофіївно,— звернувся до завідуючої райвно,— ви в цих справах діяли з Іваном Остаповичем заодно. Скажіть нам, як ви підбирали кадри?

Та знизує плечима.

— Як усі, Олексію Михайловичу.

Секретареві не сподобалося таке пояснення.

— Ну, це ви киньте,— і зовсім посерйознішав.— Поки що жодна школа району не додумалася звільнити з посади завуча досвідченого педагога і ставити на його місце людину, явно непридатну на це діло. Не траплялося й такого, щоб кращу вчительку школи переводили з дуже вже суб'єктивних і незрозумілих міркувань у вихователі, а людей із сумнівними педагогічними здібностями лишали вчителями, та ще й на півтори ставки. Я цілком згоден із Лідією Дмитрівною: тільки в школі-інтернаті могли додуматися до цього. А ви: як усі. На всіх кивати нічого.

Курило не виправдувалася. Хто знає, ждали від неї якихось пояснень чи просто ніяково відчували себе після нотації,— в кабінеті запанувала триваліша, ніж досі, тиша.

— Перейдемо, як кажуть головуючі, до другого питання,— порушив мовчанку секретар і знову звернувся до Кучерук: — Лідіє Дмитрівно, нам приємно було слухати з уст авторитетної комісії високу оцінку вашої роботи в інтернаті. Але ще приємніше буде, коли ви виручите нас в одній важливій справі.

Голос у нього аж надто прихильний, і це насторожує.

— В якій?

— Хочемо запропонувати вам відповідальну роботу.
— Дякую, але я не зможу, — поспішила відмовитися.
— Ну-у, так одразу вже й не зможу.
— Бо не зможу. У мене сім'я, не потягну я тієї роботи.
— Ви ж не знаєте, що ми пропонуємо вам?
— Догадуюсь.
— А от і не догадуєтесь. Хочемо, щоб ви пішли директором школи-інтернату.

Кучерук зводить на секретаря переполюхані очі.

— Що ви! — відмахується. — З цією роботою і поготів не впораюсь. Кожному — своє. Один може бути хорошим учителем, але поганим керівником, інший, навпаки...

Збагнула, що сказала не те, і осіклась на слові. Секретар стримано посміхнувся.

— Більше нікому, Лідіє Дмитрівно. Івана Остаповича переводимо на рядову роботу. Бела Софронівна, як вам відомо, захворіла після серйозної розмови на педраді, і хто знає, чи й працюватиме вже на педагогічній ниві... Учителювання, мабуть, таки не її покликання. Ну, а щодо вас, то ви упораєтесь з обов'язками директора. Такої думки і райком, і райвно, і товариші з комісії.

Секретар схилився над папером, пише щось. Лідії Дмитрівні здалося, що той запис вирішує її долю, і вона почала захищатися. Її умовляли, і умовляли тепер з усіх боків. Але Кучерук наче затялася.

— Ну добре, — здався секретар. — Ідіть додому, подумайте, порадьтесь із чоловіком, однак не забувайте, ми вас ще потурбуємо.

Бачила: нею незадоволені — і секретар, і члени комісії. Прощалися, як і личило прощатися статечним людям, а в очах — розчарування, відчутний холод. Це бентежило трохи. Особливо коли опинилася поза стінами райкому. Таке відчуття, немовби підвела когось і тепер карається своїм вчинком, в усякому разі, відчуває докори сумління. Воно коли чесно судити, то й справді підвела. Її розхвалили в райкомі, запевнили, мабуть, що кращої кандидатури на директора немає, а вона відмовилася...

Нехороше, звичайно. Але що їй лишалось робити? Погоджуватись? Як же погоджуватись, коли не те що бажання, думки такої немає? Що скаже Володя? Як буде з донькою? Мати збирається скоро їхати додому. Наймати няньку незручно якось, носити дитину в ясла — тим більше. Зараз її Ніна і спить, і їсть скільки заманеться, а піде мати на директорську роботу, доведеться будити

вдосвіта, нести ні світ ні зоря в дитячі ясла. Вчительці можна домовитися, щоб розклад уроків склали такий, який їй вигідніший. А в директора не буде можливості шукати для себе вигоди, та ще в перший рік роботи на цій посаді, та ще з її вдачею. Зав'язне в шкільних справах, як муха в меду, забуде, що таке сім'я, що таке спокій. А навіщо це їй? Еге, навіщо? Працює вчителькою, виходить це в неї — і все. Чого більше треба? Хіба не можна знайти на це діло чоловіка? Світ, хвалити долю, не зійшовся на ній клином, вчителів вистачає зараз. А охочих піти директором школи тим більше не бракуватиме.

Поки дійшла додому, розвіяла трохи сумніви і, коли стала на порозі своєї квартири й натиснула на кнопку електричного дзвінка, відчула ту приємну полегкість, яка приходить до людей лише в щасливі хвилини.

Двері відчинив Володя.

— Нарешті, — зрадів він. — А ми вже тут не знали, що й думати.

— Хіба я так довго ходила?

— Коли ждуть, завжди здається, що довго. Ти поглянь, хто до нас приїхав.

Лідія Дмитрівна зазирнула до вітальні й сплеснула на radoщах руками.

— Леле! Кого я бачу!

За столом сиділа людина, якій вона зобов'язана всім, що має зараз, чого досягла в житті, — Федір Іванович Кондратюк.

Загледівши господиню, він метушливо підвівся, поспішив вийти з-за столу.

— Добрий день вам! — тисне простягнену йому руку.

— Добрий день! Спасибі, що не забули, що знайшли нашу оселю. Коли б ви знали, яка я рада бачити вас.

— Справді? — сміється Кондратюк. — А я, признатися, сумнівався. Думаю, забула мене молодь, не пише і не провідує.

— Та все ж ніколи, — червоніє вчителька.

— Розкажіть, розкажіть, — добродушно дорікає гість. — Я, коли захотів, знайшов і час, і можливість провідати. В чужому місті розшукав вас.

Іншим разом Лідія Дмитрівна згоріла б, мабуть, із сорому: жарти жартами, а докір справедливий. Але зараз сором не міг узяти гору над радістю.

— Не лайте, Федоре Івановичу, — каже розважливо. — Останні роки у нас справді багато було клопоту і взагалі

так складалося життя, що про поїздки в Тарасівку і думати не сміли. Але я згадувала вас, і часто.

Володимир Іванович вловлює в їхній бесіді ніяковість і визнає за потрібне втрутитися.

— Потім... Потім дорікатимете одне одному. А зараз прошу за стіл, вип'ємо з нагоди нашої зустрічі.

— Ми вже з вами випили. Це за Лідією Дмитрівною плаче штрафна.

Вони і справді не одну вже перехилили. Сталося так, що Лідія Дмитрівна з хати, а Кондратюк у хату. Довідавшись, хто перед ним, господар засуетився і нічого іншого не придумав, як запросити гостя до столу; знав: дружина ходитиме довго, а розмова без горілки у нього не дуже клеїлася.

Кондратюк теж приїхав не з порожнім кошиком — добув із нього сільські делікатеси, плетений бутель із слив'янкою.

Лідія Дмитрівна не знала цього, та, пригубивши слив'янку, одразу догадалася, що вона не тутешня.

— М-м... Це щось дуже знайоме... Пізнаю золоті руки дружини вашої,— глянула на Федора Івановича,— і... і згоджуюсь випити штрафну.

Розмова повеселішала, згодом і зовсім стала веселою, аж поки Кондратюку не спало на думку запитати:

— Ну, як живемо?

Поки розповідала господиня, нічого, власне, не мінялося. Лідія Дмитрівна обминула все те прикре і недобре, що було в її роботі, правдивіше, на роботі; сказала тільки, що наука Федора Івановича не пропала даремно: вчительську роботу вона любить, і робота їй дається. А поцікавилася, як живе її вчитель, той спохмурнів і важко схилив сп'янілу голову.

— У мене діла нікудишні, Лідіє Дмитрівно.

— Чого так? — злякалася.

— Увільнили мене від обов'язків директора.

Не вірилось, та навряд чи й повірила б, коли б не бачила, як зів'яв він, коли б не чула власними ушима, що таки увільнили.

— Не може бути,— сказала стишено.— Чого б це, в якої речі? І коли?

— Коли? — вхопився він за останнє слово.— Та давненько вже, перед початком навчального року. Покликали в райвно і сказали, що пора передати кермо іншим, вітер дме не в мої вітрила.

— Так і сказали?

— Ну, може, не так трішки. Але зміст розмови такий. Людей, мовляв, у нас вистачає зараз, інститути щороку випускають тисячі молодих спеціалістів; нащо вам, старій людині, тягнути цю борону, передайте її молодшим. У них свіжі сили й знання не ті, що у вас, колишніх заочників.

— Яка дурниця! — обурюється Лідія Дмитрівна. — Я сама вчилася і заочно, і на стаціонарі, а чого варта була б та наука, коли б не пройшла вашої школи. Хто ж це сказав таке, Меженко?

— Та ні, зараз інший завідує районним відділом народної освіти.

Вона розуміє, якого болю завдали цій літній, але міцній це, всіма фібрами своєї душі прихильній до школи і дітей людині. Треба зовсім не знати Федора Івановича, щоб сказати отаке у вічі, щоб наглумитись отак. Ти ж подумай, до чого дійшло: Кондратюку пора передати кермо, вітер дме уже не в Кондратюкові вітрила. А в чій? Хто ж тоді може керувати школою, коли не Кондратюк?

Подивилася ще раз на зігнуту літами постать колишнього директора й пригадала нараз іншу подію в його житті. Тоді він теж сидів отак, сумний і непорушний, неначе приречений. А на лаві лежала прибраною в останню путь донька Марія. Вона була ровесницею Лідії Дмитрівни. В один рік кінчали десятирічку, стали вчительками початкових класів Тарасівської школи, потім — поступали на четвертий курс педагогічного технікуму. Робота, навчання, а найбільше, мабуть, спільність поглядів і вподобань зблизили їх, і зблизили по-справжньому. Тільки й розлучалися, коли ішли в різні класи на уроки або додому спати. А вже як поїхали на зимову сесію, то й спали на одному ліжку. Правда, недовго: Марія сіла одного разу в аудиторії технікуму коло вікна, видно, простудилася, бо вночі підвищилася температура, а вранці забрали дівчину в лікарню. Лідія Дмитрівна одразу ж викликала батьків, але ні батьки, ні лікарі не допомогли вже дівчині: то були перші повоєнні роки, лікувати в містах третьорядного значення, по суті, не мали чим, а Марія хворіла на скоротечні сухоти.

Це безперечно: тільки той, хто не знав Кондратюка або ж був ворогом Кондратюку, міг отак цинічно пропонувати йому іти з школи. Робота ця й до смерті доньки була

його покликанням, а після смерті стала всім: і вітхою, і надією, і єдиною відрадою у житті.

— Федоре Івановичу,— заговорила по довгій мовчанці,— а може, не все уже втрачене, може, повернетесь ще на роботу?

— Де там, про це і думати нічого. Просився рядовим учителем — відмовили, сказали, навіщо вам принижуватись. Пенсія добра, гуляйте собі.

— Не про них річ. Володимир Іванович казав вам, що в нашій школі працювала комісія?

— Казав. А що?

— Я оце з райкому. Знімають обох: і директора, і завуча. Ідть до нас директором, а я візьму на себе обов'язки завуча.

— Що ви,— силувано усміхається Кондратюк.— Куди мені... Був кінь, та з'їздився. Перегоріло, Лідіє Дмитрівно, усе всередині, одна жужелиця лишилася.

Кучерук не спішить умовляти, довго й співчутливо дивиться на свого вчителя.

— А може, то вам тільки здається? — питає згодом.— Школа гарна, і діти гарні. Та й вчителів обіцяють пересіяти трохи. Ідть!

— Ні, Лідіє Дмитрівно,— відповідає, не задумуючись, колишній директор,— я справді постарів, особливо за останні вісім місяців. Переїздити сюди — значить починати заново життя. А чи личить це нам із дружиною? Вважайте, увесь свій вік прожили в Тарасівці, маємо хату, садок, бджіл завели. Що не кажть, шкода кидати, та й навіщо? Кажу ж, перегоріло усе всередині.

— Жаль. Мені здається, що саме вас і не вистачає нашій школі.

Кондратюку не сподобалося щось у тій фразі.

— А ви навіщо ж там? — питає докірливим голосом.— Хіба я не для цього готував вас? Невже усе те намарне, га, Лідіє Дмитрівно?

— Ну що ви,— ніяковіє.— Кажу ж: чого варті були б інститути, коли б не ваша наука. Але я — це одне, а ви — зовсім інше.

— І все ж чомусь викликали в райком.

— Та викликали.

— Пропонували йти завучем?

— Ні, директором.

Гість прояснів ураз, по всьому видно — радий за неї, і неабияк.

— То нащо ж ви мене сватаєте на цю посаду?
— Бо я відмовилася.
— Що-о? — гасить він радість.— Отаке... Чому це?
— Боюсь, не впораюся з цією роботою. А потім — дитина маленька, сім'я.

Мовчить. Впевнився, що й справді не впоратись їй, чи зважає ще всі «за» і «проти».

— А ви подумали, хто прийде на ваше місце?

— Не розумію, на що ви натякаєте.

— Погано, коли не розумієте.— Кондратюк відкинувся на спинку стільця, поправив рішучим рухом чуба.— Прийдуть, Лідіє Дмитрівно, ретязі та сухолясні. Або ще гірші за них.

Вона, мабуть, здивувалась тій версії, бо Федір Іванович пахився раптом у її бік і кинув мало не в саме обличчя:

— Не вірите? А хто, по-вашому, може посідати вигідні місця, коли від них відмовляються чесні й тямущі люди?

Не знала, що сказати на те, і, певно, дуже некрасиво вигляділа б, коли б не нагодився і не виручив сусіда: починалась цікава телепередача, а Володимир Іванович ще вчора домовився, щоб покликали його.

Випивши по чарці, чоловіки незабаром зникли з хати. Лідія Дмитрівна прибрала зі столу посуд, пішла з ним на кухню, мис під краном. Мис, а з думки не йде Федір Іванович, не йдуть і докори, почуті від Федора Івановича.

Як же воно справді буде? Невже замість одного Ретязя має з'явитися інший, точнісінько такий або й гірший? А чому б і ні? Прийшла ж колись на місце Гордієнка Бела Софронівна, чому б не прийти отакій Белі на місце директора? Федір Іванович має рацію: де поступаються люди, які керуються в роботі чистим сумлінням, там з'являються кар'єристи і пройдисвіти.

Упоралась, здавалося, з усім, що треба було зробити в хаті, а думка не дозволяє присісти, гонить її з одного кутка в інший.

Як же бути? Погоджуватись? Але ж там, у райкомі, помиляються: директорство — не її стихія. От коли б брали завучем... Га? Що, коли зняти трубку і сказати: «Хай буде ні по-вашому, ні по-моєму, на посаду директора візьміть когось досвідченішого, хоча б і Миколу Андрійовича Гордієнка, а я піду завучем, це все-таки ближче і зрозуміліше мені»?

А як подивиться на це Володя? Чи не стане на дибки? Цілком можливо. Дуже навіть можливо. А їй тільки й не вистачало їх, Володиних заперечень. Тоді вже й зовсім махне на все рукою.

Підійшла до телефону, зняла трубку і знову поклала. Стоїть, вагається. Зрештою здолала-таки сумніви й набрала райкомівський номер.

Почувся сильний затяжний гудок. Один і другий. Таке враження, ніби гуде корабель, полишаючи причал, а на палубі того корабля — вона, її діти. І стелиться їй широка блакитна дорога. І чомусь не думається, не хочеться думати, що вона не завжди буде такою гладенькою, як зараз. Де-де, а в морі не сховаєшся од вітру, не обминеш крутої хвилі. Але що ті вітри і що ті шторми, коли перед тобою безмежна широчінь, коли манить у путь блакитна дорога.

СЛОВНИК

Августіон — резиденція імператора у Візантії.

Аер — повітря.

Аерикон — податок на повітря, що його впроваджували у Візантії.

Алчба — голод.

Арматор — власник судна у римлян.

Бабá — мати.

Бабина гора — давня назва Карпат.

Басиха, баян — знахарі, чародії.

Баяти — лікувати, заспокоювати.

Безліття — неврожайне літо, невдача, нещастя, біда.

Берковець — дерев'яна посудина для зберігання і вимірювання зерна.

Бесага — торбина.

Биричі — оповісники і виконавці княжого наказу.

Ближика — родич.

Бокогрій — стародавня назва місяця лютого.

Братниця — чара.

Брачина, байберек — жіночий одяг.

Бродники — збіглий люд.

Буян — за первісним уявленням слов'ян про світобудову — царство Сонця, Місяця, зірок, острів по другий бік світового океану; був житлом для богів і славився постійним теплом, вічною зеленню, благодаттю.

Вежа — стражниця.

Вежиця — підвищення, трибуна.

Вервь — одиниця адміністративного поділу у стародавніх слов'ян.

Весь — село.

Веректа — молотьба.

Верета — вид покривала.

Вериги — залізні ланцюги, пута.

Верижниця — жіноча прикраса, що її носили на шиї.

- Вещба* — чари, зваба.
- Взяти під накриття* — взяти під захист, одружитися.
- Вижа* — знак, оповіщення околиць вогнем і димом.
- Військо палатійське* — на відміну від провінційного, квартирувалося в метрополії і було підвладне безпосередньо імператору.
- Вогневиця* — запалення легень.
- Вогнище* — оселя.
- Вогнищанка* — господиня оселі, *вогнищани* — мешканці оселі, оседку.
- Волостелин* — володар неналежної общині маєтності, земельного наділу.
- Воседля* — обряд поселення пошлюбленої молоді в оселю. Звідси й пішло сучасне «весілля» (воседля, воселля, весілля).
- Вогола* — верхній одяг воїна.
- Гінекея* — жіноча ткацька майстерня.
- Гломачі* — західнослов'янське плем'я, мешкало між Лабою і Мульфою.
- Гостинна путь* — у давнину по прикордонню лишалася незаймана земля, якою вільно їздили всі, надто торговий люд — гості.
- Гридниця* — помешкання, в якому живуть чи збираються на ради гридні — охоронці резиденції чи порубіжжя.
- Дарствениця* — внесок, заслуга.
- Дибадж* — оксамит.
- Дікуша* — гречка.
- Дитинець* — резиденція князя в городі чи фортеці.
- Діаграфе* — додатковий, екстравагантний податок, що його брали у Візантії з якогось міста чи провінції.
- Діоклетіан* — римський імператор (284—306 р.), походженням із Далмації. Уславився як імператор-реформатор.
- Діоцез* — територіальна одиниця, підпорядкована константинопольській церковній адміністрації.
- Добролика* — гарна на вроду.
- Довга стіна* — фортифікаційна споруда на підступах до Константинополя.
- Домен* — володіння імператора.
- Донатії* — хабарі за дрібні послуги.
- Драмон* — тип військового судна, тоді найбільш швидкохідного.

Едикт — наказ, розпорядження імператора.
Емфітевсис — довготривала аренда на землю на пільгових умовах.
Епарх — градоначальник.
Епіболе — насильне приєднання пустоючої землі до володінь землевласника.
Ефталіти — одне з азійських племен, розбите тюрками в 563—567 рр.
Ергастирія — реміснича майстерня. *Ергастиріарх* — майстер, наглядач за роботою в ремісничій майстерні.

Житниця — хлібний склад.

Закуп — той, що взяв купу (позику).
Залубні — сани.
Замоложити — захмарити.
Заступ — розташування військ для оборони.
Зарев — стародавня назва серпня.
Звідун — вивідник, розвідник, таємний вивідувач.
Здатель — будівельник.
Зловіщий — сич.

Інсигнії — знамена.

Істр — римська назва Дунаю.

Кабот — верхній одяг князів.
Кавхан — у кутригурів — найвищий воєначальник після хана.
Квадривіум — підвищений курс освіти в середньовічній школі. За цим курсом передбачалося вивчення чотирьох предметів: музики, арифметики, геометрії, астрономії.
Квадрирема — військовий корабель з 4 рядами весел.
Киклада — сукня з прозорої хіоської тканини.
Клеврет — товариш по рабству.
Кліть — кімната.
Кметь — у кутригурів та утигурів — привідця роду і його збройних сил.
Кнес — сволок.
Колони — спадкоємні раби землі. Ділилися на прикріплених і вільних.
Комітати — воїни, що склали корпус окупаційної армії.
Корзно — плащ.
Корчага — посуд для вина, меду.
Корчениця — кузня.

Крутопадъ — круча.

Кузнь — металеві вироби — молоти, кліщі і т. ін.

Куріали — крупні землевласники.

Кушта — хатина.

Лазвиця — посуд.

Лада — богиня шлюбу, мати любові і добра.

Легіон — військове з'єднання. Складалося з когорт,
когорти — з маніпул.

Лепта — дрібна (мідна) монета.

Лімітати — прикордонне військо.

Ліпотний — гарний, гожий.

Літоросль — свіжі, ще зелені пагони лози.

Логофет — чиновник при Августіоні, що відав зовнішніми
зносинами, церемоніями прийому послів.

Ложниця — опочивальня.

Лядина — заросле після корчування та випалювання лісу
поле.

Маврусії — північноафриканські племена, що населяли
територію Мавританії (пізніша назва — маври).

Макогер — посудина, в якій терли мак.

Маліти на силі — словосполучення, що дало згодом слово
«мліти» (умаліти — умліти — мліти).

Манихеї, монтаністи, монофісти, самаритяни — релігійні
ухили в тодішньому візантійському суспільстві.

Медуша — приміщення, в якому зберігають чи торгують
медом, вином. Медушниця — та, що торгує в медуші.

Міми — вчителі акторів. Тут — власне ім'я.

Місто — в первісному значенні — торгове місце поблизу
города.

Набіл — молоко.

Навікулярій — капітан, власник судна.

Намістя — площа.

На поток і пограбування — конфіскація майна і віддання
родини в рабство.

Нарочитий муж — посланець високопоставленої особи.

Непраздна — вагітна.

Новела — указ.

Ногата — грошова одиниця в стародавніх слов'ян,
дорівнювала 2,5 гр.

Обавник — спокусник.

- Обводи — межі, кордони, околиці.
 Обида — богиня нещастя.
 Обол — дрібна візантійська монета, дорівнювала
 1/6 драхми.
 Овин — клуня.
 Оджак — родове об'єднання у тюрків-кочівників, що
 складалося з 30 родин.
 Ойкумена — заселена людьми земля.
 Окрини, опаниці — посуд.
 Оловири — прикраси на шапці (з хутра).
 Оседок — окрема садиба, а також невелике селище.
 Охлос — чорнь, той міський люд, у якого, крім
 робочих рук, нічого не було.
- Паволока — тодішня візантійська тканина.
 Перевісище — місце, де ловлять птахів, і снасті, якими
 ловлять.
 Передліття — пора року, весна.
 Перелюб — утаємничене кохання заміжньої жінки чи
 одруженого чоловіка.
 Пипели, сопелі, дуди, перегудниці — музикальні
 інструменти.
 Підбіга — незаміжня жінка.
 Підкліть — напівпідвал.
 Підсіка — очищена від лісу поляна.
 Платити вражду — одплачувати нанесені родові збитки.
 Погарх — адміністратор, що спостерігає за збиранням
 податків.
 Подвірниця — присадибна ділянка, город.
 Поприще — міра довжини у стародавніх слов'ян,
 дорівнювала 2/3 верстви.
 Понт Евксінський (Гостинне море) — давня назва Чорного
 моря.
 Послух — таємний вивідувач.
 Посмага — печений хліб.
 Почайна — струмок, першовиток ріки.
 Правеж правити — збирати податі.
 Презид — адміністратор, що стояв на чолі провінції.
 Префект — адміністратор, що очолював префектуру.
 Присуха — кохання.
 Пропонтида — Мраморне море.
 Протрубити путь — оголосити похід.
 Пруги — сарана.
 Пушениця — вигнана жінка.

Ректор — адміністратор, що стояв на чолі провінції,
як і презид.

Різани — грошові одиниці у східних слов'ян.

Ролейний — рільничий.

Роздергі — звільнена від лісу, корчів нива.

Рота — згода, присяга.

Ряд — договір.

Світлий день настав — відвідала радість.

Сита — напій, підсоложена медом вода.

Синекури — повноваження.

Сіноне — примусова скупка хліба.

Скітниця — скарбниця.

Скіфія — візантійська провінція при Дунаї, заселена
слов'янами.

Скудельник — гончар.

Солід — золота римська і візантійська монета,
дорівнювала 4,55 гр.

Стадій — старовинна одиниця виміру відстаней у Римі,
Візантії, на Близькому Сході (від 195 до 230 м).

Стольник — слуга за княжим столом, пізніше — дипломат.

Стратег — воєначальник, полководець. *Стратиг* — командир
окремої частини, пізніше — правитель
військово-адміністративної округи.

Стрелище — міра довжини у стародавніх слов'ян,
дорівнювала дальності польоту стріли.

Студень — стародавня назва грудня.

Сулиця — спис.

Сухній — стародавня назва березня.

Схоларії — ті, що належали до схол, навчального корпусу
імператорської гвардії.

Таль — заложник.

Тангра — божество, в якому стародавні тюрки вбачали
небо.

Тать — злодій.

Треба — принесення жертви богам.

Тетрамен — чорнило.

Тимпан — барабан.

Тривіум — три предмети, що їх вивчали у вищій школі
Середньовіччя: граматики, риторика, діалектика.

Трирема — військове судно з трьома рядами весел.

Тула — чохол для стріл, сагайдак.

Тудун — посадник, той, що його посадив замість себе каган.

Центуріон — командир маніпули.

Чадиги — чоботи.

Червень — стародавня назва липня.

Ярило — весняне сонце, володар тепла і світла, божество, від якого, як і від Перуна, залежало плодороддя землі.